

IRBK-0100772

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय कथा

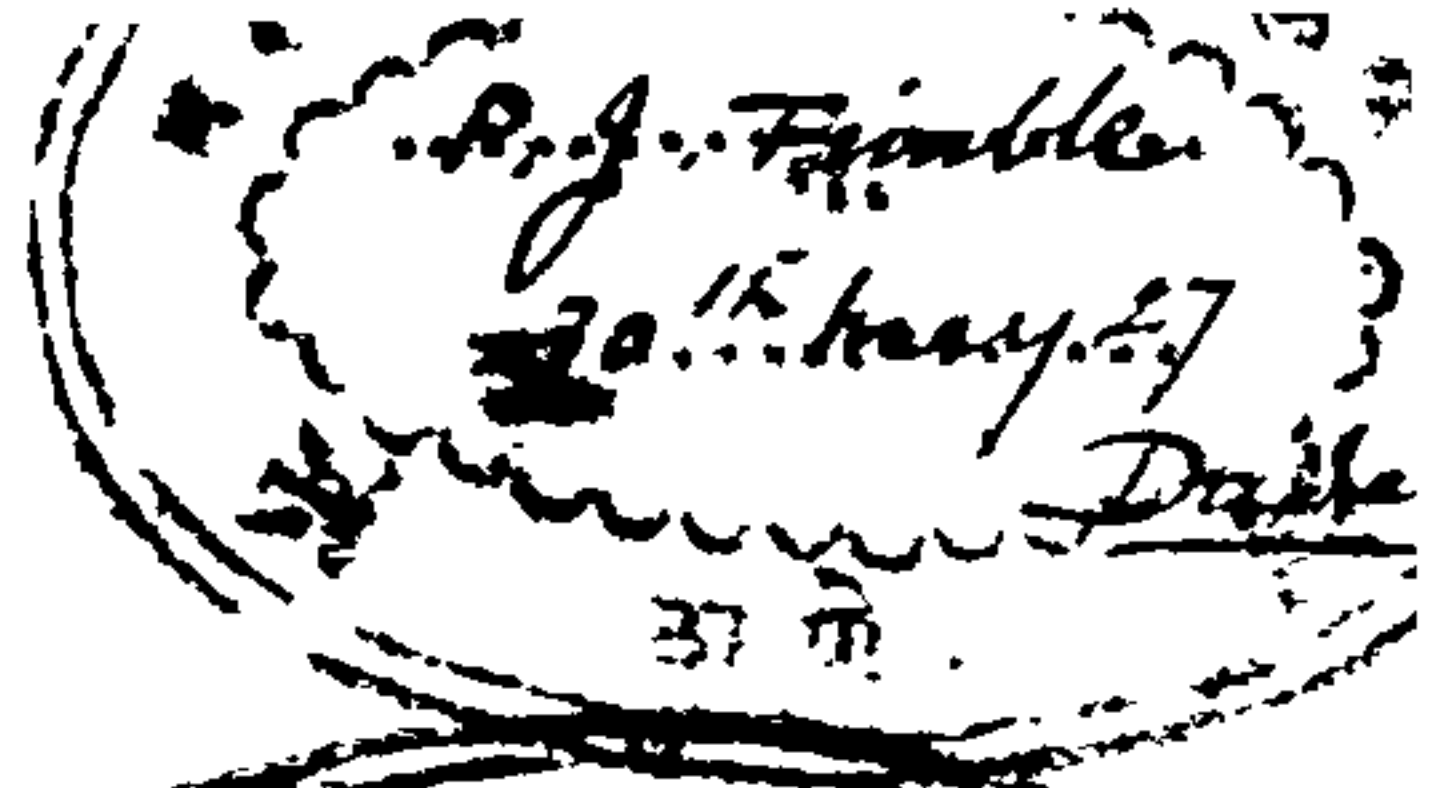
दा क्र ७७२

IRBK-0100772

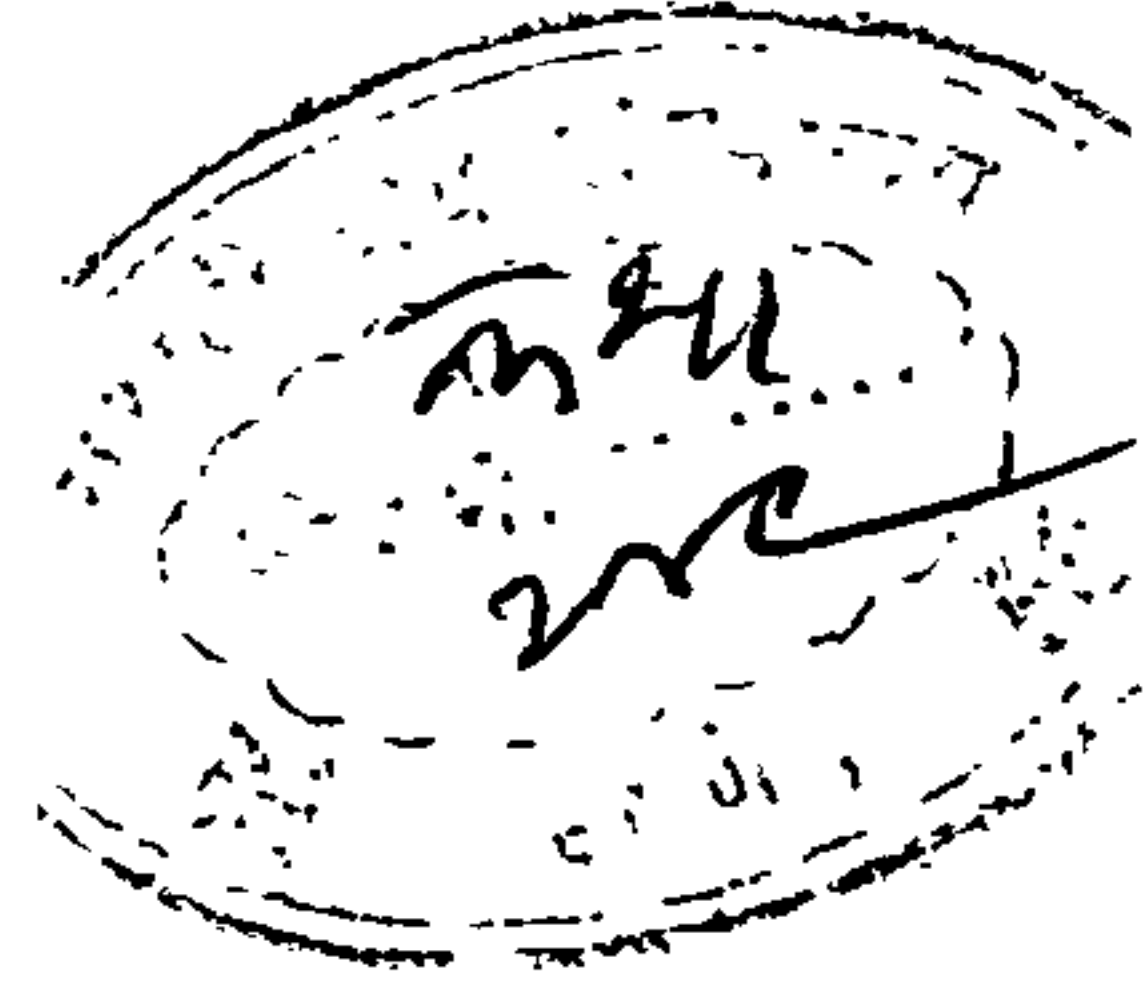
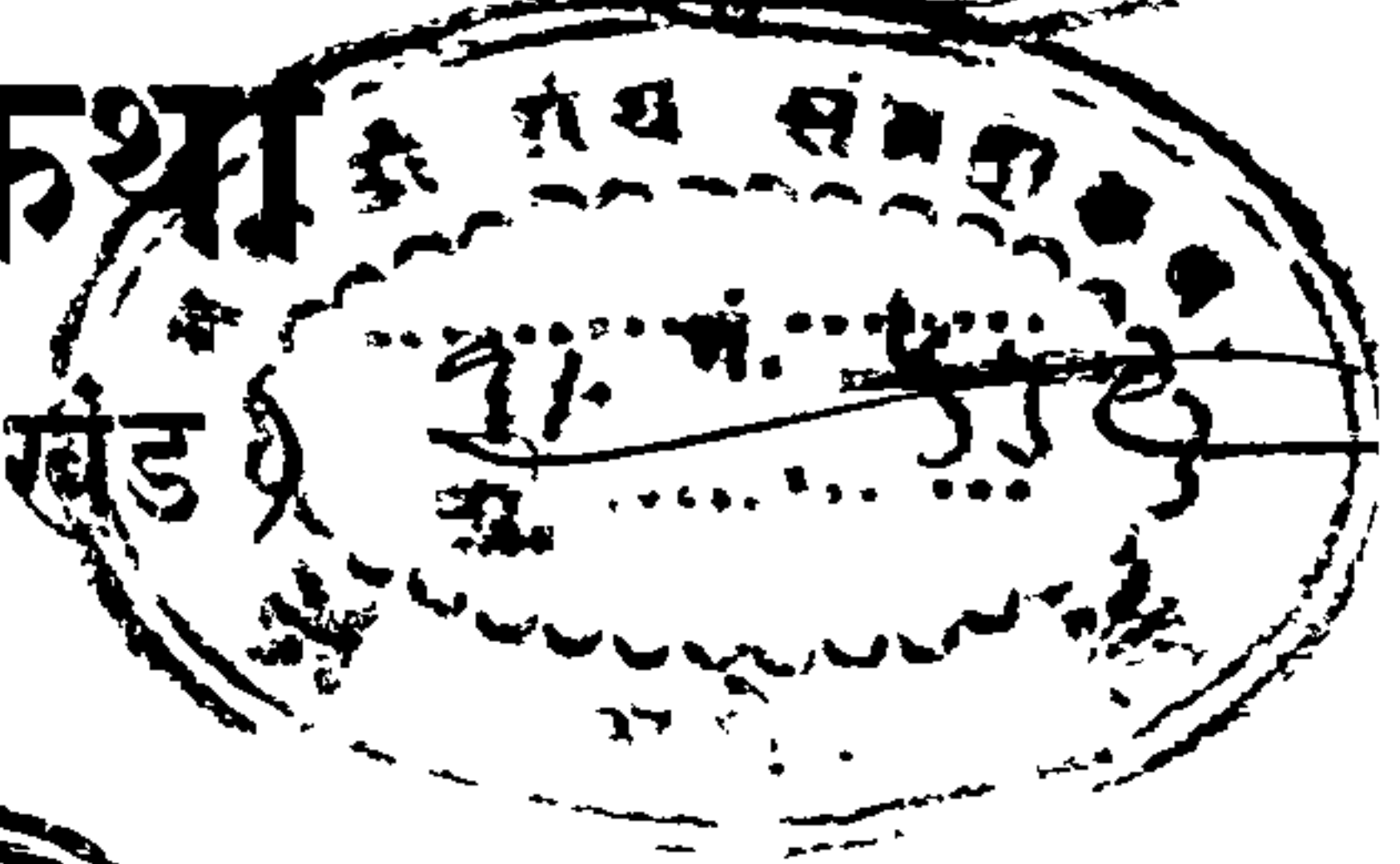
IRBK-0100772

भारत-गौरव-ग्रंथमाला, पुष्प ७२ वै.

प्रपंचकथा

(द्वितीय खंड)

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

—भगवान् श्रीकृष्ण.

लेखक

IRBK-0100772

शंकर बाळाजी शास्त्री.

साधी प्रत बारा आणे]

१९२७

[कापडी प्रत एक रुपया.]

प्रकाशक

मंगेश नारायण कुळकर्णी,

मालक,

भारत-गौरव-ग्रंथमाला

३१८ ए, ठाकुरद्वार, मुंबई नं. २.

या पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणाचे, भाषांतराचे वगैरे सर्व
प्रकारचे हक्क प्रकाशकानें आपणाकडे
राखून ठेविले आहेत.

मुद्रक

मंगेश नारायण कुळकर्णी,

कर्नाटक प्रेस,

३१८ ए, ठाकुरद्वार, मुंबई २.

प्रपंचकथा

(द्वितीय खंड.)

कादंबिनी.

गरिबीबरोबर निरंतर अविरतपणे संचार करणाऱ्या नाना हालअपेष्टांच्या समूहातून कसा तरी मार्ग काढीत कृष्णाला, त्याच्या आईने, तो चवदा वर्षांचा होईपर्यंत वाढविले. घरची सांपत्तिक स्थिति अत्यंत कठिणजनक, व मान्या जगांत आश्रयाला स्थान नाही, अशा दुहेरी आपत्तीशीं तोंड देऊन एकुलत्या एक मुलाच्या पालनपोषणाचा भार वाहून नेण्यासाठीं तिला किती कष्ट पडले असतील, किती आपत्तीशीं झगडावे लागले असेल, या गोष्टीची कल्पना वाचकांनीच करावी. अशा अवस्थेत, एके दिवशीं आपल्या लाडक्या मुलाला अगदीच अनाथ अवस्थेत टाकून देऊन ती अकस्मात् स्वर्गलोकीं निघून गेली ! कृष्णाचा एक मात्र आधारही आज नाहीसा झाला ! त्याला दाही दिशा अगदीं शून्य दिसू लागल्या !

कृष्णाला कादंबिनी या नांवाची एक सावत्र बहिण होते. हिच्या घरची स्थिति चांगली होती, असे कृष्णाने ऐकले होती. आजपर्यंत या बहिणीच्या भेटीचा योग कृष्णाच्या १४ वर्षांच्या लहानशा आयुष्यांत कधीच आला नव्हता. पण मातेच्या अचानक मृत्युमुळे तो असा उघडा पडल्यानंतर गांवांतील कांहीं माणसे म्हणू लागलीं, “ जा , बाबा ! आतां तूं आपल्या बहिणीच्याच घरीं जाऊन रहा, म्हणजे मग तुला कशाचीही ददात राहणार नाही ! ”

या आकस्मिक संकटाचा कृष्णाच्या कोमल अंतःकरणावर एवढा जबरदस्त परिणाम झाला कीं, तो मातेच्या मृत्युदिवशीच तापाने आजारी पडला. परंतु दोन दिवसांतच तो बरा झाला, व गांवांतील चार मंडळीच्या साहाय्याने त्याने आपल्या आईचे क्रियाकर्म यथासांग पार पाडले. एवढा वेळपावेतो, तो गडबडीतच असल्याकारणाने, त्याला स्वतःबद्दल विचार करावयाला वेळच सांपडला नाही. पण क्रियाकर्माच्या गडबडीतून तो मोकळा होताच, स्वतःबद्दलचा प्रश्न त्याच्यासमोर दत्त म्हणून उभा राहिला. आपल्या बालबुद्धीला अनुसरून बराच विचार केल्यानंतरही जेव्हां त्याला दुसरा कोणताच मार्ग दिसेना, तेव्हां शेवटीं

त्याने कादंबिनीकडे जाऊन राहण्याचेंच नकी ठरविलें. त्यानंतर दुसरे दिवशी एक लहानसें गांठोडें डोक्यावर घेऊन पायीं चालत चालतच तो कादंबिनी-घरीं येऊन उपस्थित झाला. आपल्याला कृष्णा या नांवाचा एक सावत्रभ्राता आहे, ही गोष्ट कादंबिनीलाही ऐकूनच काय ती ठाऊक होती. तिनें त्याला पृथ्वीपाशी पाहिलें नव्हतें. तेव्हां आज तो एकाएकी तिच्या समोर येऊन उभारहिल्यानंतर तिनें त्याला ओळखलें नाहीं, यांत कांहीं नवल नाहीं. पण कृष्णा स्वतःचा परिचय करून दिल्यानंतरही तिला भावाच्या भेटीबद्दल आनंद वाटल्यासारखें दिसलें नाहीं. कृष्णानें अश्रुपूरित नेत्रांनीं तिला आपल्या दुर्दैवाची संक्षेप-हकीकत सविस्तरपणें सांगितली. पण त्याचादेखील तिच्या मनावर कांहीं विशेष परिणाम झाला असावा असें दिसलें नाहीं. कृष्णाचें सर्व भाषण ऐकून घेतल्यानंतर ती उत्तरादाखल एक लहानसा निःश्वास टाकून म्हणाली, “अस्सं !”

वास्तविक पाहतां कादंबिनीच्या घरची सांपत्तिक स्थिति चांगल्यापैकी असून, कृष्णाच्या पालनपोषणाचा भार तिच्याकडे आला असतां, तिला तो जड वाटण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. तिचा पति देखील सहसा तिच्याविरुद्ध जात नसे. अशा परिस्थितींत कृष्णाच्या अनाथ अवस्थेबद्दल करुणा उत्पन्न होऊन त्याला आश्रय देण्यास तिनें अनमान करण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. पण तिला कृष्णा आपल्या घरीं येऊन राहणार ही कल्पना विशेष रुचली नाहीं हें खास ! आतांपर्यंत आपल्या पोरंबाळांसहित सर्व संसाराचा गाडा ती मोठ्या आनंदानें हांकलीत होती; आज त्या आनंदाचा विरस करण्याकरितां, कृष्णा डोंगरासारखा आपल्या मार्गांत येऊन उभा राहिला आहे, असें तिला वाटलें !

कादंबिनीच्या गांवापर्यंत कृष्णाला पोहोंचविण्याकरितां त्याच्याबरोबर त्याच्या गांवाचा एक म्हातारा न्हावी आला होता. कृष्णाचें हें विघ्न आपल्या बोकान्डी बसविण्याबद्दल हा म्हाताराच जबाबदार असावा असें वाटून कादंबिनी त्याच्याकडे वळून किंचित् कठोर स्वरांत म्हणाली, “कां रे, ए ! या पोराला माझ्या घरीं आणून, माझ्या पोरान्च्या तोंडचा घांस काढण्याची एवढी उठाठेव करण्याचें तुला काय कारण होतें ?” नंतर ती कृष्णाच्या मृत मातेला उद्देशून म्हणाली “याची आई जोंपर्यंत जिवंत होती, तोंपर्यंत मी जिवंत आहे किंवा नाहीं तें बद्दल देखील कधीं तिनें विचारपूस केली नाहीं, कीं कधीं आठवण काढली नाहीं पण तेंच आतां ती मेल्यानंतर हा एवढा पाझर फुटला कसा ? जिवांत जी-

असे तोंपर्यंत थेरडीनें कधीं फुकाचें देखील सुख लाभूं दिलें नाहीं; आणि जीव गेल्यानंतर अशा रीतीनें आमच्या सुखाच्या आड उभी राहात आहे ! जा रे बाबा !—नकोच तें ! या पोराची सोय आमच्या येथें जमेलसें मला वाटत नाहीं ! दुसऱ्याचं पोर ! उगीच जबाबदारी कोणी ओढून घ्यावी ! मला नको हें विकत श्राद्ध ! जा, घेऊन जा याला परत !”

म्हातारा जातीनें न्हावी होता, पण कृष्णाच्या आईबद्दल त्याला अत्यंत आदर वाटत असे. तो तिला ‘आई’ म्हणून हांक मारीत असे. तिच्या सुस्वभावाबद्दलही प्रत्यक्ष अनुभवामुळे त्याची खात्री झाली होती. कादंबिनीचें वरील भाषण ऐकून त्याला अत्यंत आश्चर्य वाटलें, व खेदही झाला ! आपल्याला अत्यंत पूज्य वाटत असलेल्या व्यक्तीबद्दल असे निंदापूर्ण कटु उद्गार ऐकण्याचा प्रसंग आपल्यावर यावा, याबद्दल त्याला अत्यंत वाईट वाटलें ! परंतु त्याच ठिकाणी कृष्णाची व्यवस्था लावून देण्याखेरीज दुसरा मार्ग नसल्यामुळे त्याला आपण मुकाट्यानें ऐकून घेणें भाग होतें ! कृष्णाच्या मृत मातेची स्मृति मनांत बसविल्यामुळे तिच्यानंतर तिच्या मुलाला अन्नान्नदर्शेंत हाल भोगीत दिवस काढावे व जरी नयेत अशी व्यवस्था करणें त्याला आपलें कर्तव्य वाटत होतें; आणि बोलून तो कृष्णाबरोबर येथपर्यंत आला होता. कादंबिनीचें सर्व कठोर भाषण ऐकून तो स्तब्धपणें ऐकून घेतल्यानंतर तो हळूच अतिशय नम्रपणें तिला म्हणाला, साहेब, आपणच त्यांना असें दूर लोटल्यावर मग त्यांनीं कोणाच्या पहायचें बरें ? आपल्याखेरीज त्यांना कोणाचा आश्रय मिळणार ? दयेनें आपल्या घरीं कुबेराचें भांडार आहे—प्रत्यक्ष लक्ष्मी आपल्या घरावर वसून तीला आहे ! आपल्या घरच्या उष्टावळीवरच आज किती तरी भणवणाऱ्यां जड कुत्रींमांजरें जगत असतील ! आपल्या कनवाकूपणाबद्दलचा लौकिक आपल्याला खोब-गांवापर्यंत देखील पोहोचला आहे. आणि म्हणूनच, मी मुद्दाम यांना आपल्याला आश्रयाला घेऊन आलों आहे. एवढे जीव आपल्या येथें जगताहेत, त्यांना हें हाही एक आहे असें समजा. दोन घांस खाऊन ओसरीवर आंग टाकीत असता त्यामुळे आपल्या अंगावर कांहीं भार पडणार आहे असें नाहीं ! त्यांचा आपल्याला देखील फार शांत व सुशील आहे. त्यांच्यापासून तुम्हाला कांहीं शिकण्याची जीव-होणार नाहीं ! आणि, किती झालें तरी ते आपले भाऊच आहेत ना ? असें विडकंरून कसें बरें चालेल ? भाऊ म्हणून ठेवायचें नसेल, त्यांचे पार ब्राह्मणाचें पोर म्हणून तरी त्यांना आश्रय द्या; पण असें दूर लोटूं नका ! जास्त

स्तुतीच्या अशा जबरदस्त भडिमारांनं काळा डगला घातलेल्या शिपाईदा दाचें मन देखील पाझरलें असतें; मग कादंबिनी तर किती झालें तरी खीच होती. म्हातान्याचें भाषण ऐकून घेतल्यानंतर ती कृष्णाला ठेऊन घेण्याच्या विरुद्ध कांहींच बोलली नाहीं. स्तुतीच्या चाटुवाक्यांमुळें तिच्या मुखावर खेळत असलेल्या मंद स्मिताकडे पाहून म्हातान्याला विजय मिळाल्याबद्दल खात्री वाटूं लागली. त्यानें कृष्णाला एकीकडे बोलावलें, व उपदेशाच्या दोन गोष्टी सांगून डोळे पुशीत पुशीत त्यानें आपल्या गांवाकडे प्रयाण केलें.

अशा रीतीनें कृष्णाला एकदांचा आश्रय मिळाला !

कादंबिनीच्या पतीचें नाव नवीनचंद्र ! हे तांदुळाचा व्यापार करीत असत. बाजारआळींत यांचें तांदुळाचें एक मोठें दुकान होतें. दररोज प्रातःकाळीं दुकाजायचें, आणि दोनप्रहरीं बारा वाजून गेल्यानंतर परत घरीं यायचें असा परिपाठ होता. रोजप्रमाणें आजही घरीं येऊन पाहतात तों एक नवीनच बसलेला त्यांना दिसला. त्याच्याकडे किंचित् वक्रदृष्टीनें पहात त्यांनीं प्रश्न केला, “कोण हा ?”

हंसत कादंबिनीनें उत्तर दिलें, “कोण हे का ? हे तर आपलें अगदीं आप्त ! हे तुमचे बऱ्या घरचे बडे मेहुणे आले आहेत तुमच्या घरीं ! भोजनाची वगैरे नीट बरदास्त ठेवण्याचें कार्य सुदैवानें आपल्याकडे हे ! यांची सर्व व्यवस्था उत्तम ठेवली पाहिजे—म्हणजे स्वर्गांत स्थान कांहीं अडचण पडणार नाही !” अशा प्रकारें आपल्या पतीची व ओळख करून दिल्यानंतर कादंबिनीनें आपल्या सावत्र आईच्या मृत्यू-वातमी नवीनबाबूला कळविली. त्याबरोबर सर्व प्रकार नवीन बाबूच्या सांगल्या तऱ्हेनें आला. आपली तीक्ष्ण दृष्टि कृष्णाकडे कांहीं वेळ रोखून बसून म्हणाले, “अस्सं ! शरीरानें तर चांगला गुटगुटीत दिसतो आहे !” त्यांनीं कोणत्या हेतूनें उच्चारलें असावें, तें त्यांनाच माहित !

कादंबिनी म्हणाली, “गुटगुटीत नसायला काय झालें ? बाबा वारले, आणि नंतर त्यांच्या जवळ होतें नव्हतें, तें सारें यानें गिळंकृत केलें. थेरडीनें तोंडाला चांगलीच पानें पुसलीं; एक फुटकी कवडादेखील हातीं लागूं दिली व शपथ ! सारेंच या चिरंजिवाच्या उरावर घातलें ! मग कां नाहीं गुटगुटीत पडणार ?”

पण वस्तुस्थिति अगदीच निराळी होती. कादंबिनीने वर्णन केलेले हे सर्व "होतें नव्हतें" म्हणजे एक अगदी मोडकळीस आलेले लहानसे घर व त्याच घराच्या परसांत असलेली एक दोन संव्याची झाडे ! या जीर्ण खोपटांत कृष्णाची आई रात्रीचे वेळीं आपले मस्तक टेंकी; व दिवसा, गांवांत दळण कांडण वगैरे करून आणि परसांतल्या झाडांवीं फळे विकून आपले व मुलाचें पोट भरी ! या उत्पन्ना- (?) मधूनच ती कसे तरी करून मुलाचा शाळेचा खर्चही भागवीत असे ! परंतु वस्तुस्थिति जरी अशी असली, तरी नवीनचंद्राला यापैकी कांहींच ठाऊक नसल्या कारणाने पत्नीने सांगितलेल्या हकीकतीवर त्याचा साहजिकच विश्वास बसला ! तो कांहींसा संतापाने म्हणाला, " वाः ! फार चांगले ! "

कादंबिनी पुढे म्हणाली, " अहो, चांगलेच नाही तर काय ? आपले केवढे सुदैव कीं आमचे हे श्रीमंत बंधुराज आपल्या घरीं पायधूळ झाडायला आले, व अनायासेच आपल्या पदरीं पुण्य बांधून देण्याचा योग आणून दिला ! आपण त्यांचे आभारच मानायला हवे ! यांचा सर्व मानमरातव यांच्या मोठेपणाला साजेसाच ठेवायला पाहिजे ! नाही तर त्यांच्या व्यवस्थेंत तिळभर जरी उणे पडले, तरी गांवांत तोंड काढायला जागा राहणार नाही ! " असे बोलून तिने समोरच्या दोनमजली घराकडे एक अत्यंत क्रोधपूर्ण दृष्टिनिक्षेप केला ! तिच्या क्रोडाला उत्तेजक अशी शक्ति त्या समोरच्या घरांत बसत होती खरीच ! हे घर नवीनचंद्राच्या धाकट्या भावाचें असून, तेथे तो हेमांगिनी या नांवाच्या आपल्या पत्नीसह रहात असे !

पतिपत्नीचें असे संभाषण सुरू असतां, कृष्णा विचारा बाहेर ओसरीवर बसून सर्व वाक्प्रहार मुकाट्याने ऐकून घेत होता. लजेमुळे त्याला जीव अगदी जड वाटू लागला होता. इतक्यांत कादंबिनी आंत गेली, व एका वाटींत थोडेंसे खोब- न्याचें तेल आणून, ती वाटी कृष्णासमोर किंचित् जोरानेच आदळून म्हणाली, " हं, हे घ्या, डोक्याला लावा, आणि आंघोळ उरकून या लवकर. चालेलना हे खोबन्याचें तेल ? का सुगंधी तेलें लावण्याची संवय आहे तुम्हाला ? " असा टोमणा मारल्यानंतर पतीकडे मुख वळवून ती म्हणाली, " ऐकलें का ? स्नानाला जातेवेळीं यांनाही आपल्याबरोबर घेऊन जा; नाही तर, पाण्यांत बुडून जीव वीव गेला तर घरांतल्या सान्या माणसांच्या हातांत सरकारी अलंकार पडायचे ! "

कोणीही तलावांत बुडून न मरतां एकदांचा स्नानाचा समारंभ निर्विघ्नपणें पार पडला, त्यानंतर दोघेही भोजन करण्याकरितां बसले. कृष्णा नेहमीच भात जास्त

खात असे. त्यांत कालपासून त्याला कांहींच खाण्याकरितां न मिळाल्याकारणानें, आज पोटांत क्षुधेनें अगदीं काहूर माजविलें होतें. मार्गश्रमामुळें, खाण्याकरितां केव्हां मिळतें असें त्याला झालें होतें. हीं सर्व कारणें त्याच्या दुर्दैवानें आजच एकत्रित झाल्यामुळें, भोजनाला बसला असतांना, कृष्णाच्या पानावरचा भात फारच लवकर संपला, हें जवळच बसलेल्या नवीनबाबूच्या ध्यानांत आलें व ते पत्नीला म्हणाले, “अग, कृष्णाला थोडा आणखी भात वाढ !” “वाढतें.” असें म्हणून कादंबिनी उठली व एक झांकणी भरून भात आणून त्याच्या ताटांत ओतून, मोठ्यानें उच्च हास्य करून म्हणाली, “हं घ्या, जेवा.”

हा प्रकार पाहून कृष्णाचें मुख लज्जेनें लाल झालें ! त्यानें लाजून खालीं मान घातलेली पाहून कादंबिनीला जास्तच स्फुरण आल्यासारखें दिसलें. ती पतीकडे वळून म्हणाली, “हा असाच प्रकार आणखी कांहीं दिवस चालू राहिला, तर दुकानाचें दिवाळें लवकरच वाजणार खास ! कांहीं तरी दुसरा उपाय शोधून काढल्याखेरीज कांहीं हा पांढरा हत्ती आपल्याला पोसतां येणार नाही ! असं करा; आज संध्याकाळीं दुकानावरून येतांना चांगल्या जाड तांदुळाचें एक पोतें घेऊन या ! उंची तांदूळ अशा तऱ्हेनें खपवून पुढें चौपदरी नाहीना घ्यायची हातीं ? बाई, बाई ! काय, राक्षस का उठला आहे पोटांत याच्या ?”

मार्गानें चालत असतां, पोटांत भुकेनें प्रलय मांडला असतां घरीं गेल्यावरो. बर ताईला अगोदर कांहीं तरी खाण्याकरितां मागायचें असा कृष्णानें निश्चय केला होता. परंतु घरीं येतांच, त्याचें जें अपूर्व थाटाचें प्रेमळ स्वागत झालें, त्यामुळें त्याचा तो निश्चय मनांतल्या मनांतच जिरला. आत्यंतिक आनंदानें, किंवा दुःखानें मनुष्याची तहानभूक नाहीशी होते असें म्हणतात. ताईनें भावाच्या केलेल्या अपूर्व स्वागतामुळें मात्र कृष्णाची भूक खरोखरच पळाली होती. पण आतांपर्यंतच्या कादंबिनीच्या सर्व वाग्वाणांपेक्षां, तिनें तो जेवत असतांना बोललेले शब्द त्याच्या हृदयांत अगदीं खोल खोल रुतून बसले. तो आपल्या आईचा एकुलता एक मुलगा होता. अगदीं गरिबीच्या अवस्थेंत तो आपल्या घरीं रहात असतांना, त्याची आई त्याला उंची वारीक तांदुळाचा भात खाऊं घालीत होती किंवा नाही कोणाला ठाऊक ! पण पोटभर जेवल्याबद्दल त्याला तिच्याकडून कधीं टोमणे सहन करावे लागले नाहींत खास ! जास्त भात

खाण्याच्या अक्षम्य अपराधाबद्दल त्याला लजेनें कधीही खाली मान घालण्याचा प्रसंग आला नव्हता ! उलट, आपल्या मुलाला पोटभर खाऊं घालण्याचें सामर्थ्य आपल्या अंगीं नाही, याबद्दल त्याच्या आईला आमरण वाईट वाटत असे. तो किलीही जेवला, तरी तो पोटभर जेवला नाही, असेंच त्याच्या आईला वाटून तिच्या प्रेमळ हृदयाचें कधीही समाधान होत नसे !

गतकाळांतील या सर्व प्रसंगांची स्मृति त्याच्या अंतःकरणांत जागृत होऊन त्याचे नेत्र भरून आले. पण हात वर करून नेत्र पुसण्याचें साहसदेखील त्याला करवेना ! कदाचित् हें ताईच्या लक्षांत येऊन पुन्हा बोलणें ऐकावें लागेल, या भयानें तो तसाच खाली मान घालून जेऊं लागला. डोळ्यांतले अश्रू ताटांत पडत होते; व ताटांतला भात हळू हळू कृष्णाच्या पोटांत जात होता. कादंबिनीच्या भीषण वाक्प्रहारांबद्दलच्या धाकानें, त्याच्या मातृ-शोकाचा गळा जणू काय चेपून टाकला !

[२]

वडिलोपार्जित इस्टेटची विभागणी बरेच दिवसांपूर्वी करण्यांत आली होती. नवीनचंद्राच्या दुसऱ्या भावाचें नांव विपिनचंद्र, या दोघांखेरीज त्यांना आणखीही एक तिसरा भाऊ होता; पण तो लहानपणींच मरण पावला.

विपिनचंद्र देखील तांदुळाचाच व्यापार करीत असे. त्याचा रोजगार नवीनचंद्रासारखा मोठ्या प्रमाणांत जरी चालत नव्हता, तरी पण त्याचें उत्पन्न साधारण बऱ्यापैकी होतें. तो जरी वडील बंधूपेक्षां कमी श्रीमंत होता, तरीसुद्धां त्याची राहणी नवीनचंद्रापेक्षां जास्त थाटमाटाची होती. याचें कारण, त्याची पत्नी हेमांगिनी. हिचें माहेर शहरांत असल्या कारणानें लहानपणापासूनच तिची रहाणी शहराला साजेशीच होती. परमेश्वरानें जो पैसा दिला आहे, तो जमिनींत पुरून ठेवण्याकरितां नसून, त्याचा योग्य रीतीनें उपभोग घ्यावा म्हणून दिला आहे, असें तिचें मत होतें. तिचें घर नेहमीं दासदासी, अतिथिअभ्यागत इत्यादि माणसांनीं गजबजलेलें असे. तिचा स्वभाव फार खर्चिक आहे; हात राखून खर्च करण्याची तिला संवय नाही, याच कारणवरून मागे पांच सात वर्षांपूर्वी उभयतां जावां-मधीं तंटा सुरू झाला. शेवटीं भांडण विकोपास जाऊन दोघेही बंधु वेगवेगळे राहू लागले.

हीं दोन्ही कुटुंबें निरनिराळ्या घरांत राहूं लागलीं, म्हणून जावाजावांमध्ये भांडणें होत नसत असें मात्र नाहीं. याचें मुख्य कारण, म्हणजे कादंबिनीचा कुत्सित स्वभाव. कांहीं तरी धुळक कारणावरूनसुद्धां एखादे प्रसंगीं भांडण उपस्थित व्हावयाला फारसा वेळ लागत नसे. अशीं भांडणें किती तरी झालीं; व तीं सर्व मिटलीं देखील. परंतु उभयतांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झालेलें मालिन्य मात्र नाहीसें झालें नाही. हें मनोमालिन्य नाहीसें होणें फक्त वडील जावेकडे—कादंबिनीकडेसच होतें. हेमांगिनीचा स्वभाव जात्याच प्रेमळ असल्याकारणानें, आणि कुटुंबांतील माणसें एकत्र गुण्यागोविंदानें नांशवीं, अशी तिची अंतःकरणापासून इच्छा असल्याकारणानें, कादंबिनीनें इच्छा प्रदर्शित केली असती, तर हा उभयतां जावांमधील तंटा केव्हांच निःशेष झाला असता. परंतु कादंबिनीनें “चार पावसाळे” जास्त पाहिले असल्यामुळें तिला जगाचा अनुभव हेमांगिनीपेक्षां जास्त होता; तिचें ठाम मत होतें कीं, एकदां तडकलेली कांच पुन्हां पूर्ववत् होणें शक्य नाही. हेमांगिनीनें ते “चार पावसाळे” पाहिले नसल्यामुळें अर्थातच तिचें मत असें नव्हतें. पुष्कळदां ती स्वतःच भांडणाला कारण होत असे, हें खरें; परंतु क्रोध शांत झाल्यानंतर वडील जाऊबाईची समजूत घालण्याकरितां व दोघांमध्ये भाषण सुरू होण्याकरितां तिच्या अंतःकरणाला सारखी तळमळ लागत असे; व शेवटीं कादंबिनीच्या हातापायां पडून, नानाप्रकारें तिच्या विनवण्या करून, व रडूनसुद्धां ती तिची मर्जी सुप्रसन्न करून घेई. अशा प्रकारें कादंबिनीचा व हेमांगिनीचा आयुष्यक्रम सुरू होता !

आज दोनप्रहरची गोष्ट. सरासरीं २॥ वाजण्याचा सुमार. अशा वेळीं हेमांगिनी कादंबिनीच्या घरीं सहज आली. पाहते, तों विहिरीच्या कांठीं भर उन्हा^{दानें,} एक अनोळखी मुलगा कपड्याला सावण लावीत आहे. समोर धुण्याकरितां म्ह^{बाईनें} ठेवलेल्या वस्त्रांचा एक भला थोरला ढोंग पडला आहे; हाताशेजारीच गंगा^{ठाली.} सावणाच्या फेंसामुळें किंचित पांढरें झालेलें पाणी आहे; व वाजूला कादंबि^{जेवत} उभी असून, वस्त्राला थोडें सावण लावून जास्त जोरानें धुतल्यास तें लव^{तो} कसें स्वच्छ करतां येतें, याबद्दल नुसत्या शब्दांनींच त्या मुलाला धडा देत आ^{तो} हा अनोळखी मुलगा कृष्णाच होता, हें वाचकांना सांगण्याची आवश्यकता ना^{भात}

एकाएकीं हेमांगिनी आलेली पाहून कादंबिनी तिच्याकडे न पाहतां, स्वत्वद्दल शौच म्हणाली, “बाई, बाई, बाई ! किती वस्त्रें आणलीं धुण्याकरितां या पोरानें हीं ! भात

गोष्ट कांहीं खोटी नव्हती. कृष्णाचें धोतर व सदरा, दोन्हीही साधारण मळले होते हें खरें; व स्वच्छतेच्या व आरोग्याच्या दृष्टीनें, परिटाच्या अभावीं, ते स्वतःच धुऊन स्वच्छ करणेंही आवश्यक होतें. पण याच सुमारास कादंबिनीचे पति नवीनचंद्र व चिरंजीव गोपाळ, या उभयतांचेही कपडे मळकट झालेले होते. कार्यबाहुल्यामुळें, किंवा अन्य कांहीं कारणांमुळें त्या दोघांना आपापलीं वस्त्रें स्वतःच स्वच्छ ठेवणें शक्य नव्हतें. दुसरें, कृष्णाला तरी कांहीं तरी उद्योग हवाच ना ? मनुष्याच्या मार्गें कांहीं उद्योग नसला, तर जीवनांत त्याला सुख प्राप्त होणें शक्य नाही. तेव्हां, काळ आनंदांत जावा म्हणून प्रत्येकानें निरंतर कांहीं तरी उद्योग करित असलें पाहिजे असा नवीनबाबूंचा दृढ सिद्धांत होता ! अशा एकंदर कारणांमुळें, आज कृष्णा स्वतःच्या वस्त्रांबरोबरच त्या दोघांचीं वस्त्रेंही धुण्यांत गुंतला होता. आपल्या भावाचा काळ दुःखांत जावा हें कादंबिनीसारख्या प्रेमळ भगिनीला तरी कसे पाहवेल ? या कारणाकरितां हीं सर्व वस्त्रें ती स्वतःच्या देखरेखीखालीं कृष्णाकडून धुववून घेत होती !

कृष्णाच्या समोर पडलेल्या वस्त्रांच्या ढिगाकडे हेमांगिनीची दृष्टि जातांच, वस्त्रें कोणाचीं असावीं ह्याबद्दल तिला मुळींच शंका उरली नाही. पण ही गोष्ट लक्षांत येऊन सुद्धां तिनें तिचा उघड उल्लेख करण्याचें मुद्दाम टाळलें. कादंबिनीकडे वळून तिनें विचारलें, “ बाई, हा मुलगा कोण ? अनोळखीच दिसतो आहे ! ”

कादंबिनीकडे तिचा भाऊ राहण्याकरितां आला आहे, हें हेमांगिनीला पूर्वीच कळलें होतें; व तो भाऊ म्हणजे हाच असावा, हें देखील तिनें अनुमानानें ताडलें होतें. तरी देखील तिनें तसें कांहीं एक न दर्शवितां कादंबिनीला वरील

मुद्दामच विचारला. उत्तर देण्यास कादंबिनी बराच विलंब करित आहे असें राहणें तीच पुन्हा म्हणाली, “ दिसायला देखील कोणा तरी थोरामोठ्यांच्याच हेमांगिनीसारखा दिसतो आहे. आणखी बाई, तुमच्या आणि याच्या तोंडवळ्यांत शहरां कीं हो साम्य आहे ! तुमच्या माहेरचाच तर नव्हे ना हा कोणी तरी ? ”

तिचेवढें झाल्यानंतर मग उत्तर न देणें अशक्य होतें. किंचित् विरक्त व गंभीर गजत कादंबिनी म्हणाली, “ होय. हा माझा सावत्रभाऊ. अरे ए कृष्णा, तिला माणसांना नमस्कार करावा एवढें देखील तुला समजत नाही का ? काय मन्हा बाई रानटी पोरगा ! सभ्यतेचे चार शिष्टाचार देखील याला ठाऊक नाहीत. राहणें म्हणावं तरी काय ? चल, ये असा आणि तुझ्या बहिणीला नमस्कार कर ! ”

एवढा मोठा वाढलास तूं; अजूनपावेतो या साध्या गोष्टी शिकविण्याला देखील तुझ्या मातोश्रीला वेळ मिळाला नाही वाटते ? ”

हें ऐकतांच कृष्णा धडपडून उठला, व लवकर लवकर येऊन त्यानें कादंबिनीला नमस्कार केला. त्याबरोबर ती जास्तच रागावून आशीर्वादादाखल म्हणाली, “ जळलें मेल्या तुझे लक्षण ! मेल्याला नमस्कार करायला सांगितलें कोणाला; आणि यानें नमस्कार केला कोणाला ! ”

कृष्णानें या घरांत पाऊल ठेवल्यापासून तिरस्कार व अपमान यांखेरीज त्याला दुसऱ्या कशाचाही लाभ झाला नव्हता. जेव्हां पहावे, तेव्हां कादंबिनी त्याच्यावर सारखी धुसफुसत असे. ह्याचा परिणाम असा झाला, कीं कादंबिनी समोर असली कीं त्याचें हृदय भीतीमुळें गर्भगळित होऊन जाई. काय केलें म्हणजे ताईची मर्जी संपादन करून घेतां येईल, ही विवंचना त्याच्या बालहृदयाला सारखी पीडा देत होती. ‘ तुझ्या बहिणीला नमस्कार कर. ’ हे शब्द बहिणीच्या मुखावाटे निघतांच, तो तत्परतेनें उठला व कादंबिनीपुढें जाऊन त्यानें मस्तक नम्र केलें. हेमांगिनी कोण, हें त्याला ठाऊक नसल्याकारणानें, तिला नमस्कार करण्याची आज्ञा झालेली आहे, हें त्याला समजलें नाही. पण कादंबिनीच्या शेवटच्या क्रोधपूर्ण वाक्यानें त्याची चूक त्याच्या ध्यानांत आणून दिली ! तो घाबरून उठला, व हेमांगिनीसमोर येऊन तिला नमस्कार करण्याच्या उद्देशानें खालीं वांकला. त्याचें मस्तक हेमांगिनीच्या चरणांस स्पर्श करण्याच्या पूर्वीच हेमांगिनीनें त्याला प्रेमपूर्वक वर उचललें व त्याच्या मस्तकावरून हात फिरवीत त्याच्याकडे पहात म्हणाली, “ नको, नको. नमस्कार करण्याची आवश्यकता नाही. चिरंजीव हो बरं, बाळ ! ”

आश्चर्यानें मूढ होऊन कृष्णा सारखा हेमांगिनीच्या मुखाकडे पाहूं लागला. या प्रांतांत राहणाऱ्या व्यक्तीच्या मुखावाटे असे प्रेमळ उद्गार निघूं शकतात तरी कसे, ह्या गोष्टीचा त्याला उलगडा होईना ! त्याचें तें भीत, कुंठित व असहाय असें दीन मुख पाहून हेमांगिनीचें हृदय भडभडून आलें. यापुढें स्वतःचें संवरण करणें अशक्य झाल्यामुळें, तिनें त्याला आपल्या पोटाशीं ओढलें, व स्वतःच्या पदरानें त्याच्या कपाळावरील घर्मविंदु पुशीत पुशीत ती गद्गदस्वरानें कादंबिनीकडे वळून म्हणाली, “ वाई, या एवढ्याशा कोंबळ्या पोगकरवीं का तुम्ही धुण्याची ही एवढी मोठी मोट धुववून घेणार ? एखाद्या चार्कराला हांक मारून त्याच्याकडे नाही का हें काम सोंपवितां आलें ? ”

एकंदर प्रकार हेमांगिनीच्या दृष्टीस पडला, हेंच प्रथम कादंबिनीला कसेसेच वाटत होतें. त्यांत पुन्हा हेमांगिनीचें वर्तन पाहून व तिनें विचारलेला तो प्रश्न ऐकून तर ती अगदींच गोंधळून गेली. तरी पण आपल्या चित्ताची अस्थिरता बाहेर प्रगट न करतां ती तशीच धोटपणानें रागाचा आव आणून म्हणाली, “आम्ही आपलीं गरीब माणसें ! वाटेल त्या लहानसहान कामाकरतां चाकर-ठेवण्याकरितां आम्ही कुठें वाई तुझ्याप्रमाणें श्रीमंत आहोंत ? माझा आपला आहे गरिबीचा संसार ! मला तर—”

परंतु हा वाद पुढें वाढवावा अशी हेमांगिनीची इच्छा नव्हती. जावेचें भाषण संपण्यापूर्वीच तिनें आपलें मुख स्वःतांच्या घराकडे वळविलें, व आपल्या मुलीला हांक मारून म्हणाली, “उमा, अग उमा ! त्या शिवाला इकडे पाठवून दे पाहूं. म्हणावं, हे एवढे भाऊजींचे आणखी गोपाळचे कपडे धुवून या इथं वाळत लावून दे लवकर.” नंतर कादंबिनीकडे वळून ती पुढें म्हणाली, “वाई, आज संध्याकाळीं कृष्णा आणि गोपाळ दोघेही माझ्या घरींच जेवतील, बरं का ! शाळेंतून परत आल्याबरोबर गोपाळला माझ्याकडे धाडून द्या. तोंपावेतो मी कृष्णाला आपल्याबरोबर घेऊन जातें !” त्यानंतर हंसत हंसत कृष्णाकडे पाहून, त्याचा हात आपल्या हातांत धरून ती प्रेमळ स्वरांत म्हणाली, “वाईप्रमाणेंच मी देखील तुझी बहीणच आहे, बरें का कृष्णा ! चल, येतोस ना माझ्याबरोबर तूं ! शाळा सुटायची देखील वेळ झालीच म्हणायची ! गोपाळ पण येईल आपल्या मागोमाग. चल, आपण जाऊं या !” असें म्हणून, कादंबिनीच्या अनुमतीची वाट न पाहतां ती कृष्णाला आपल्या घरीं घेऊन गेली.

कादंबिनीला देखील मध्यें व्यत्यय आणण्याचें कांहीं प्रयोजन आहे, असें वाटलें नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर हेमांगिनीनें मारलेला टोमणा देखील तिनें मुकाट्यानें सहन केला. इतर प्रसंगीं तिनें हेमांगिनीची चांगलीच खरडपट्टी काढल्याखेरीज कधींही सोडलें नसतें. पण आज मूग गिळून बसण्याचें कारण असें होतें कीं, हेमांगिनीनें जरी तिखट भाषा वापरली असली, तरी तिनें संध्याकाळपुरता दोन पोटांचा खर्च कमी केला होता ! संसारांत पैसा म्हणजे परब्रह्म मानणाऱ्या कादंबिनीसारख्या क्षुद्र मनोवृत्तीच्या स्त्रीनें असें वागावें यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें काय आहे ? दूध काढीत असतां गाईनें एखादी लाथ जरी हाणली, तरी ती मुकाट्यानें सहन केलीच पाहिजे, अशी तिची सहज व्यावहारिक बुद्धि (?) होती !

[३]

सायंकाळीं, हेमांगिनीकडून भोजन आटोपून आल्यानंतर, कादंबिनीने कृष्णाकडे वक्र दृष्टीने पहात प्रश्न केला, “ हूं, आलास का एकदांचा परत ! काय काय केलें होतें रे आज ? ”

सलज्जपणें खालीं मान घालून कृष्णा म्हणाला, “ पुरी ! ”

कांहींसें आश्चर्य वाढून कादंबिनीने विचारलें, “ आणखी ? ”

कृष्णानें पूर्वीप्रमाणेंच सलज्जपणेंच उत्तर दिलें, “ बटाट्याची भाजी, बासुंदी—” कृष्णाला विचारल्याला काय ठाऊक कीं या पदार्थांच्या नांवांच्या अंगीं दुसऱ्याच्या अंगाचा भडका उडविण्याचें आश्चर्यकारक सामर्थ्य आहे म्हणून ? नाही तर त्यानें तीं नांवे उच्चारलींच नसतीं. परंतु या नांवांतील ‘ जादूचा ’ परिणाम मात्र व्हावयाचा तो झालाच ! कादंबिनी तीव्र स्वरांत म्हणाली, “ असं ! आज तुम्हाला मेजवानी होती तेथें एकूण ! पण काय रे, बासुंदी जास्त कोणाला वाढली, तुला कीं गोपाळला ? ”

त्या विविक्षित स्वरांत उच्चारलेला तो प्रश्न कानीं पडतांच, कृष्णाचें तोंड पांढरें फटफटीत पडलें. दाव्यानें जखडून बांधलेल्या वासरावर प्रहार करण्याकरितां काठी उगारल्यानंतर त्या वासराची जशी स्थिति व्हावी, तशीच स्थिति या वेळीं कृष्णाची झाली. कादंबिनीच्या प्रश्नाला काय उत्तर द्यावें तें त्याला सुचेना, कसेंही उत्तर दिलें, तरी पंचाईतच. बराच वेळ झाला, तरी त्याच्या मुखावाटे शब्द निघत नाही असें पाहून, खरा प्रकार काय झाला असावा, त्याची कल्पना कादंबिनीला तेव्हांच करतां आली. ती विलक्षण स्वरांत म्हणाली, “ तुलाच वाटत ! ” जणूं काय हा कृष्णाचाच अपराध होता.

दुसऱ्यांना कांहीं जरी वाटलें, तरी कादंबिनीप्रमाणें कृष्णाला देखील, हा त्याचाच अपराध असावा असें खात्रीपूर्वक वाटलें. एखाद्या घोर गुन्हेगाराप्रमाणें त्यानें आपली मान खालीं घातली !

नवीनबाबू जवळच दारांत बसून गुडगुडीचा मधुर स्वाद सेवन करण्यांत दंग झाले होते. त्यांच्याकडे मोर्चा वळवून कादंबिनी म्हणाली, “ ऐकलें का ? ”

नवीनबाबूंनीं संक्षेपांत उत्तर दिलें, “ काय ? ” हा एक शब्द उच्चारून ते पुन्हा गुडगुडी ओढण्यांत तल्लीन झाले.

कादंबिनीने स्वर किंचित् तीव्रतर केला व भाषणास सुरवात केली, “ ही हेमांगिनी म्हणजे आपलीच ना ? पण तिचें वर्तन पाहिलें का कसें तें ? आपल्या गोपाळाला बासुंदी फार आवडते, हें तिला ठाऊक का नव्हतें ? तरी देखील तिनें त्याला टाकून देऊन, कृष्णाच्याच पानांत जास्त बासुंदी वाढली ! कसें काय कृष्णराव, बासुंदीपुरीवर चांगला यथेच्छ ताव मारला ना ? चैन आहे वुवा तुमची ! साता जन्मांत ज्या वस्तू कधीं डोळ्यांनीं पहायला देखील मिळाल्या नसतील, त्या आज तुला पोटभर खायला मिळाल्या ! ” नंतर पुन्हा पतीकडे दृष्टिनिक्षेप करून ती पुढें म्हणाली, “ ज्याला दोन वेळ पोटाला मिळण्याची मारामार, त्याला असल्या मेजवान्यांचें काय वाटेल, तें तुम्हीच सांगा पाहूं ? मला आतां खात्रीपूर्वक वाटूं लागलें आहे, कीं हेमांगिनी कृष्णाला पूर्णपणें विघडविण्याच्या मार्गास लागली आहे. तसें नसेल, तर माझे नांव बदलून ठेवीन ! ”

थावर नवीनबाबूंनीं कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. कारण त्यांचा, स्वतःच्या पत्नीच्या कर्तबगारीवर पूर्ण विश्वास होता. ती जिवंत असतां, हेमांगिनी कृष्णाला विघडवूं शकेल या गोष्टीवर त्यांचा विश्वासच बसेना ! परंतु, त्यांचा तसा दृढ-विश्वास असला, तरी कादंबिनीचा मात्र स्वतःबद्दल तसा विश्वास मुळींच नव्हता ! तिची अगदीं सोळा आणे खात्री होती कीं, आपल्या भोळेपणाचा फायदा घेऊन कोणीही तिला वाटेल तेव्हां फसवूं शकेल ! म्हणून, त्या दिवसापासून ती आपल्या धाकट्या भावाच्या मानसिक उन्नतिअवनतीबद्दल अगदीं डोळ्यांत तेल घालून जपूं लागली !

दुसऱ्या दिवशींच दोन चाकरांपैकीं एक कमी करण्यांत येऊन, त्याच्या-ऐवजीं कृष्णाची नेमणूक करण्यांत आली. त्या दिवसापासून तो दुकानांतील काम पाहूं लागला. मणचे मण तांदूळ उरापोटीं उचलून आणून मोजणें, विक्री करणें, बाजारांतून, व शेजारच्या खेड्यांपाड्यांत हिंडून निरनिराळ्या प्रकारच्या तांदुळाचे नमुने गोळा करणें, इत्यादि प्रकारचीं कामें त्याच्या वांट्यास आलीं. दोनप्रहरीं बारा वाजण्याचे सुमारास नवीनबाबू भोजनाकरितां घरीं येत, ते आपलें स्नान, भोजन व थोडीशी वामकुक्षी वगैरे संपवून मग दोनच्या सुमारास परत दुकानावर जात. तोंपर्यंत कृष्णाला अर्थातच दुकानावर बसून रहावें लागे. मालक नसतांना दुकानावर कोणी तरी मनुष्य हजर असणें आवश्यकच होतें ! नवीनबाबू जेवण आटोपून परत आले, म्हणजे घरीं जाऊन जेवण्याची कृष्णाला

मोकळीक होतीच ! आतां एवढें खरें, कीं तो जेवण्याकरितां घरीं जाईतोपर्यंत तिहींचा सुमार होत असे. परंतु किंचित् शरीरकष्ट सोसल्याखेरीज कधीं तरी कोणाची उन्नति झाली आहे का ? पुढें आपल्याला चांगले दिवस दिसावे, अशी जर त्याची इच्छा असेल—आणि त्याची नसली, तरी नवीनबाबूंची व कादंबिनीची तशी अत्यंत आग्रहाची इच्छा होती—तर या वयांत त्यानें थोडे कष्ट सोसण्याकरितां तयार असावयालाच पाहिजे ! असो.

कृष्णा दुकानावर जाऊं लागला, त्यानंतर सरासरीं तीन चार दिवसांनंतरची गोष्ट ! कृष्णा दुकानावरून परत आला, व मुकाट्यानें आंधोळ उरकून घेऊन स्वयंपाकघराकडे वळला. आज नवीनबाबूंची वामकुक्षी कांहींशी जास्तच लांबल्याकारणानें त्याला घरीं परत येण्याकरितां थोडा जास्तच उशीर झाला होता. तेव्हां त्याला भूक सपाटून लागली होती, यांत नवल नाही. स्वयंपाकघराकडे जाऊं लागतांच त्याला कळलें कीं ताईसाहेबांची स्वारी झोंपों गेली आहे. प्रत्यक्ष वाघाच्या गुहेंत शिरून अन्न काढून आणण्याची पाळी आली असती, तरी देखील कृष्णानें मार्गें पुढें पाहिलें नसतें, इतका तो क्षुधेनें व्याकुळ झाला होता. पण कादंबिनीची झोंपमोड करून तिला वाढण्याकरितां सांगण्याचें साहस त्याच्या-करवीं होईना !

स्वयंपाकघराच्या दारांत, उंबरठ्यावर एक पाय ठेऊन कृष्णा बराच वेळपर्यंत स्तब्धपणें उभा होता. आंत जावें किंवा नाही, याबद्दल त्याच्या अंतःकरणांत 'भवति न भवति' चालली होती. तो आंत गेला तरी काय उपयोग ? त्याला वाढणार कोण ? स्वतःच्या हातानेंच अन्न काढून घेण्याची तर त्याची प्राज्ञाच नव्हती ! बरें, आंत न जावें, तर पोटांत भुकेनें नुसता हलकल्लोळ मांडलेला ! तेव्हां कांहीं झालें तरी कादंबिनीची निद्रा समाप्त होईपर्यंत वाट पाहणें भागच आहे, असा विचार करून, तो त्या दाराशेजारच्या कोंपऱ्यांत जाऊन बसला ! इतक्यांत ताईची झोंप उघडेल व आपल्याला जेवावयाला मिळेल, अशी आशा त्याच्या अंतःकरणांत वारंवार डोकावीत होती; पण दुसऱ्या क्षणींच विचान्याची निराशा होई ! याप्रमाणें आशा-निराशेच्या चक्रांत तो फिरत आहे, इतक्यांत मागून प्रेमळ स्वरांत कोणी तरी हांक मारली " कृष्णा ! "

तो स्निग्ध कंठस्वर कानीं येतांच कृष्णानें मार्गें वळून पाहिलें ! हेमांगिनी आपल्या माडीच्या खिडकीशीं उभी असून त्याच्याकडे सस्मित मुखानें पहात

होती. कृष्णानें एकदां तिच्याकडे पाहिलें, व लगेच आपली दृष्टि अवनत केली. थोड्याच वेळांत हेमांगिनी त्याच्यासमोर येऊन उभी राहिली व म्हणाली, “ कां रे, होतास तरी कोणीकडे तूं इतके दिवस ? आणखी, आज तुझे तोंड असें उतरलेलें काय म्हणून दिसतें आहे ? प्रकृति तर बरी आहे ना ? या कोंप-
च्यांत एकटा बसून काय करतो आहेस ? ”

कठोरतेशीं झगडण्याचा प्रसंग आला असतां, मनुष्य वाटेल तेवढे असह्य प्रहारसुद्धां, मुकाट्यानें, दुःखाचा एक निःश्वासही न टाकतां सहन करूं शकतो; परंतु सहानुभूतीशीं गांठ पडली, म्हणजे पूर्वी अमानुषतेलाही दाद न देणारें तेंच अंतःकरण वितळून जाऊन, अश्रुरूपानें वाहूं लागतें ! या वेळीं कृष्णाचीही तशीच अवस्था झाली होती. अगोदरच, क्षुधा-पीडित अवस्थेंत नेत्रांत अश्रु उभे राहण्याकरितां फार वेळ लागत नाहीं; त्यांत पुन्हा हेमांगिनीच्या स्नेहार्द्र कंठस्व-
राची भर ! त्याचे नेत्र भरून आले ! त्याच्यानें उत्तर देववेना ! तो तसाच खालीं मान घालून बसून राहिला !

‘ काकी ’ चा कंठस्वर घरांतील सर्व मुलांमुलींच्या चांगल्या परिचयाचा होता. तो परिचित स्वर कानीं पडतांक्षणींच कादंबिनीची सर्वांत धाकटी कन्या धांवतच बाहेर आली. हेमांगिनीशेजारींच कृष्णाला पाहून तिला एकाएकी कसलीशी आठवण झाली, व ती त्याला उद्देशून म्हणाली, “ मामा, तुझे ताट स्वयंघरांत वाहून ठेविलें आहे. आई केव्हांच जेवून निजली देखील. तूं आलास, म्हणजे जेवण आटोपून घे, असा निरोप तुला कळविण्याकरितां आईनें मला सांगितलें होतें ! ”

हे शब्द हेमांगिनीच्या कानीं पडतांच तिला अत्यंत आश्चर्य वाटलें. तिनें स्तंभित होऊन प्रश्न केला, “ काय म्हणतेस ? अजूनपर्यंत कृष्णाचें जेवण व्हाव-
याचें आहे ? आणखी तुझी आई निजली देखील ? कां रे कृष्णा, आज तुला एवढा उशीर कां बरें झाला ? ”

कृष्णा काय उत्तर देणार ? तो तसाच खालीं मान घालून स्तब्ध उभा आहे असें पाहून त्याच्या भाचीनेंच उत्तर दिलें. ती म्हणाली, “ मामाला रोज असाच उशीर होतो, काकी ! बाबा आपलें जेवणखाण आटोपून दुकानांत गेले, म्हणजे मग हां घरीं येतो. तोंपर्यंत त्याला दुकानांतच रहावें लागतें ! म्हणूनच त्याला रोज असा उशीर होतो ! ”

कृष्णाला दुकानावर काम करण्याकरितां ठेवलें आहे हें आतां हेमांगिनीला कळलें ! कादंबिनी आपल्या भावाला कांहीं उद्योग करूं न देतां स्वस्थपणें घरीं च बसूं देईल, असें हेमांगिनीला मुळींच वाटलें नव्हतें. पण त्याला इतक्या निष्ठुरतेनें वागविण्यांत येईल अशी कल्पनादेखील तिच्या मनांत कधीं उत्पन्न झाली नाही ! एवढ्याशा कोंवळ्या वयांत जेवणाला रोजच्यारोज हा असा उशीर ! क्षुधेनें कासावीस झाल्याकारणानें व्याकुल झालेल्या कृष्णाच्या त्या आर्तें मुखाकडे दृष्टि जातांच हेमांगिनीचें हृदय कळवळलें ! ती पदरानें स्वतःचे नेत्र पुशीत आपल्या घरीं गेली ! व दोन मिनिटांचे आंतच दुधानें भरलेला एक वाडगा घेऊन परत आली. स्वयंपाकघरांत पाऊल ठेवतांच तिच्या शरीरावर थरारून रोमांच उभे राहिले !

कृष्णा जेवावयाला बसला होता ! एका लहानशा पितळेच्या ताटांत थंडगार भाताच्या खरवडीचा एक डिखोळा, व त्याच्या जवळच थोडेंसें भाजीचें पाणी ! दूध मिळतांच त्याचें हृदय आनंदानें भरून येऊन तो हंसूं लागला !

कृष्णाचें जेवण होत असतां हेमांगिनी स्वयंपाकघराच्या बाहेर दाराशीं येऊन उभी राहिली. थोड्याच वेळांत त्याचें भोजन आटोपलें, व तो हाततोड धुण्याकरितां बाहेर गेला. हेमांगिनीनें आंत डोकावून पाहिलें, तों ताटांत अन्नाचा एक कण देखील शिल्लक उरला नव्हता ! क्षुधेच्या ज्वालेंत त्या तसल्या अन्नाचीही संपूर्ण आहुति पडली होती !

हेमांगिनीच्या नेत्रांसमोर स्वतःच्या मुलाची मूर्ति उभी राहिली. आपल्या मार्गे त्याचीही कदाचित् अशीच दीन अवस्था होईल अशी कल्पना तिच्या मनांत उद्भवली, व तिचें हृदय भडभडून आलें ! अनावर झालेले अश्रू संवरण करण्याचा प्रयत्न करीत करीत ती आपल्या घरीं निघून गेली !

[४]

हेमांगिनीची शरीरप्रकृति जात्याच कांहींशी नाजुक होती. अगदीं क्षुल्लक कारणामुळें देखील ती एखादे वेळीं आजारी पडत असे. हिंवाळ्यांत तर तिला हट-कून ताप आल्याखेरीज रहात नसे. वर उल्लेख केलेल्या घटनेला वरेच दिवस लोटले असतील. आज तिची प्रकृति सकाळपासूनच कांहींशी अस्वस्थ होती, व दोन प्रहरच्या सुमारास तिला थंडी वाजून ताप देखील आला; म्हणून ती

आज अंधरुणावरच पडून होती. सूर्यास्ताची वेळ जवळ येत चालली होती. खोलींत दुसरें कोणीही नव्हतें. अशा वेळीं, दाराच्या आडून कोणी तरी डोकावून पहात आहे, असा तिला भास झाला. त्याबरोबर ती म्हणाली, “कोण आहे रे बाहेर, ललित?”

पण बाहेरून कोणीच उत्तर देईना !

स्वर किंचित् जास्त उच्च करून हेमांगिनीने पुन्हा प्रश्न विचारला, “कोण आहे तें? बोलत कां नाही?”

दाराच्या मागून हळूच उत्तर आलें, “मी.”

“‘मी’ कोण? आंत ये पाहूं असा!”

हळू हळू पाउलें टाकीत कृष्णा खोलींत आला, व दाराशेजारीच भिंतीशीं पाठ टेंकून उभा राहिला. त्याला पाहतांच हेमांगिनी अंधरुणावर उठून बसली, व त्याला स्नेहपूर्वक आपल्याजवळ येण्याकरितां खूण करून म्हणाली, “कां रे बाळ? कोणीकडे आलास?”

कृष्णाला कांहीसैं जास्त धैर्य चढून तो दोन पाउलें पुढें सरसावला. हेमांगिनीच्या अंधरुणापाशीं येतांच त्यानें आपल्या मळलेल्या सदऱ्याच्या खिशांत हात घातला, व आंतून दोन जांब बाहेर काढले. जांब तिच्यासमोर धरून तो स्मित-मुखानें म्हणाला, “हे घ्या.”

हेमांगिनीनें उत्सुक भावानें आपला हात पुढें केला, व म्हणाली, “तुला रे कोणी सांगितलें, मला जांब पाहिजेत असैं? कालपासून मी प्रत्येकाच्या मार्गे लागलें आहे, मला जांब आणून द्या म्हणून, पण एकानेंदेखील माझ्या विनवणीकडे लक्ष दिलें नाही.” असैं बोलतांबोलतांच तिनें जांबांसहित कृष्णाचा हात आपल्या हातांत धरला, व प्रेमपूर्वक त्याला आपल्या शेजारीं बसविलें. आनंदानें व कांहींशा लज्जेनें कृष्णाचें मुख आरक्त झालें! हेमांगिनीला ज्यामुळें आनंद वाटेल असैं कृत्य आपल्या हातून घडलें, याबद्दल त्याला अभिमानही वाटल्याखेरीज राहिला नाही. वास्तविक पाहतां हे दिवस जांबांचे नव्हते. जांब खाण्याकरितां मिळावे अशी जरी हेमांगिनीची इच्छा असली, तरी ती जांबांकरितां अगदीं व्यकुळ झाली होती, असैंही नव्हतें! तरी देखील, तिची ती क्षुल्लक इच्छा पूर्ण करण्याकरितां, किती तरी त्रास सहन करून, संबंध दुपारचें कडकडीत ऊन सहन करून कृष्णानें कसे तरी हे दोन जांब मिळवून आणले होते. आपल्या सर्व श्रमांचें

सार्थक झालें असें पाहून त्याला आनंद व अभिमान वाटणें अगदीं साहजिकच होतें। हेमांगिनीनें पृच्छा केली, “ कां रे कृष्णा, मला ताप आला आहे, हें तुला कसें बरें कळलें ? ”

परंतु कृष्णानें कांहीं उत्तर दिलें नाहीं !

“ मला जांव पाहिजेत, हें तरी तुला कसें कळलें ? ”

पण या प्रश्नाला देखील कृष्णाकडून कांहींच उत्तर येईना. त्यानें जी एकदां मान खालीं घातली, ती पुन्हा वर उचलली नाहीं.

पोरगा स्वभावतःच फार भिन्ना व लाजाळू आहे, हें हेमांगिनीला पूर्वीच कळून आलें होतें. कादंबिनीकडून त्याला ज्या प्रकारें वागविण्यांत येत होतें, त्यामुळे तर त्याच्या मूळच्या भिन्नेपणांत जास्तच भर पडत होती. परंतु मुलांना वश करून घेऊन, त्यांना मोकळ्या अंतःकरणानें बोलावयाला लावण्याची युक्ति हेमांगिनीला चांगली अवगत होती. तिच्या सान्निध्यांत संकोच फार वेळपर्यंत टिकून राहणें शक्यच नव्हतें. मोठ्या प्रेमळतेनें त्याच्या पाठीवरून हात फिरवीत तिनें हळू हळू एक एक प्रश्न विचारावयाला सुरवात केली. थोड्याच अवकाशांत जांव कसे आणले ह्या गोष्टीपासून, तों तहत अगदीं त्याच्या गांवची हकीगत, त्याच्या मृत मातेसंबंधीं माहिती, कादंबिनीचें त्याच्याशीं असलेलें वर्तन, दुकानावर त्याला करावीं लागणारीं कामें, वगैरे सर्व गोष्टींबद्दलची संपूर्ण माहिती तिनें त्याच्याजवळून मोठ्या कुशलतेनें विचारून घेतली ! त्याची सर्व हकीगत अवगत करून घेतल्यानंतर हेमांगिनीनें एक निःश्वास टाकला, व नेत्रांत उभे राहिलेले अश्रू पदरानें पुसून ती म्हणाली, “ मीदेखील तुझी तार्ईच आहे, बरें का बाळ ! माझ्यापासून अगदीं कांहीं देखील लपवून ठेवीत जाऊं नकोस-अगदीं मोकळेपणानें वागत जा ! ज्या ज्या प्रसंगीं तुला कोणत्याही वस्तूची आवश्यकता भासेल, त्या त्या प्रसंगीं तूं अगदीं खुशाल माझ्याजवळ येत जा. मी तुला कशाचीही उणीव भासूं देणार नाहीं ! समजलास ना ? यापुढें मी सांगतें तसा वागशील ना तूं माझ्याशीं ? ”

आल्हादयुक्त अंतःकरणानें कृष्णा म्हणाला, “ हो. ”

खरें निहंतुक प्रेम कसें असतें, त्याची ओळख कृष्णाला आपल्या मातेच्या सह-वासांत असतांना पटली होती. ती मरण पावल्यापासून आतांपर्यंत, तशा प्रेम-ला तर तो पारखा झाला होताच. परंतु त्याऐवजीं, शक्तीपलीकडे काबाडकष्ट व

कुशब्दांचा रतीब त्याच्या नशिबीं आला होता. आज त्याच पवित्र प्रेमाची मंगल प्रतिमा हेमांगिनीच्या ठायीं त्याला दिसतांच, त्याचें हृदय उचंबळून आलें. शुष्क जीवनांतील वैराण वाळवंटांत या प्रेमळ मूर्तीच्या आश्वासनपर शब्दांमुळें त्याच्या बावरलेल्या चित्ताला पराकाष्ठेचा धीर आला ! प्रेमाच्या अभावामुळें हृदयांत रुद्ध झालेला त्याचा मातृशोक आज एकाएकीं नाहींसा झाला ! जगांत आपण अगदींच निराधार नाहीं, आपल्यासाठीं कळवळणारें, आपला दुःखभार हलका करण्याचा मनापासून प्रयत्न करणारें एक तरी अंतःकरण—अगदीं आपल्या मृत मातेच्या हृदयांत वसत असलेल्या प्रेमानेंच भरलेलें अंतःकरण—आपल्याला आश्रय देत आहे, या जाणिवेनें त्याच्या हृदयावरील सर्व भार नाहींसा झाला ! हेमांगिनीच्या चरणांवर मस्तक ठेवून, मुखावाटे एक शब्दही न काढतां स्वप्न-पहात असल्याप्रमाणें, तो हळू हळू खोलीबाहेर चालता झाला !

परंतु इकडे कादंबिनीचा त्याच्यावरील क्रोध दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणांतच होता. कारण तो तिच्या सावत्रआईचा मुलगा ! त्यानें कादंबिनीच्या सखल्या मातेच्या उदरीं जन्म घेतला नाही, हा जणूं काय त्याचाच अपराध आहे, असेंच कादंबिनीला वाटत होतें. कोणीकडून हें पाप आपल्या नशिबीं आलें, असें तिला वाटत होतें ! आवश्यक वाटत असलें, तरी लोकलज्जेच्या भयामुळें, त्याला घराबाहेर हांकून लावणेंही शक्य नव्हतें ! तेव्हां तो जर तिच्या घरीं राहणें अपरिहार्यच होतें, तर मग त्याच्या देहांत सामर्थ्य असे तोंपर्यंत त्याच्या करवीं वाटेल तसे काबाडकष्ट तरी कां करवून घेऊं नयेत, असा विचार करून, रोजच्या रोज नवीन उपाय शोधून काढून, ती शक्य तोंपर्यंत त्याला त्रास देण्याचा प्रयत्न करीत असे !

हेमांगिनीकडून घरीं परत येतांच कादंबिनीनें त्याला आपल्यासमोर उभें केलें, व डोळे वटारून भीषण स्वरांत प्रश्न विचारला, “ आज संबंध दिवस दुकानांतून पळ काढून कोणीकडे गेला होतास रे कृष्णा ? ”

कृष्णानें कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. त्यामुळें जास्तच चवताळून जाऊन कादंबिनी ओरडली, “ कां रे मेल्या, बोलत कां नाहींस ? वाचा कशानें बंद झाली ? ”

तरी देखील कृष्णा एक नाहीं, दोन नाहीं ! प्रतिपक्षानें मौन स्वीकारल्यानंतर क्रोधाची मात्रा कमी होते, असा साधारण नियम आहे. परंतु कादंबिनीचें सर्वच

कांहीं असाधारण ! कृष्णानें मौन स्वीकारल्यामुळें तिचा राग जास्तजास्तच वाढूं लागला ! तिनें पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु त्याच्या मुखांतून शब्द निघण्याचें चिन्ह दिसेना ! कृष्णाच्या मौनांत व कादंबिनीच्या क्रोधांत जणूं काय चढाओढ सुरू झाली होती ! शेवटीं, कृष्णानें न बोलण्याचा निर्धारच केला आहे असें पाहून तिनें गोपाळला हांक मारली, व त्याला कृष्णाचा कान धरण्याकरितां आज्ञा केली ! गोपाळ इतर बाबतींत कसाही असला, तरी असा प्रसंग उपस्थित झाला, म्हणजे तो कमालीचा आज्ञाधारक बनत असे. त्यानें कृष्णाचे दोन्ही कान पुन्हा पुन्हा जोरानें पिरगाळून आईच्या हुकमाची तत्परतेनें अंमलबजावणी केली ! आजपर्यंत कृष्णाला वाटेल तसे कटु वाक्प्रहार सहन करावे लागले होते, परंतु त्याच्या शरीराला स्पर्श करण्यापर्यंत कधींच पाळी आली नव्हती ! आज त्याला शरीरदंडही भोगावा लागला ! आणखी पुन्हा, ही शिक्षा पुरेशी झाली नाही म्हणूनच कीं काय—“ संध्याकाळीं जेवावयाला मिळणार नाही ! ”

आघात वाटेल तेवढा दारुण असला, तरी जोपर्यंत आघाताला प्रतिघात होत नाही, तोपर्यंत त्या आघाताचा कांहींच परिणाम होत नाही. एखादा मनुष्य अत्यंत उच्च शिखरावरून जरी खालीं कोसळला, तरी जोपर्यंत तो पृथ्वीतलावर आदळत नाही, तोपर्यंत त्याचे हातपाय तुटत नाहीत, किंवा इतर कोणत्याही प्रकारची इजा होत नाही ! तो खालीं आल्यानंतर, कठिण भूमि जेव्हां त्याच्या वेगाचा प्रतिकार करते, तेव्हांच त्याच्या शरीराला दुस्सह वेदना होतात ! खरें दुःख आघातांत नसून प्रत्याघातांत असतें !

कृष्णाच्या बाबतींत अशीच स्थिति झाली होती. मातेच्या मृत्यूमुळें, त्याच्या पायाखालीं असणारा आधार एकाएकीं कोठें तरी नाहीसा झाला, व तो अत्यंत उंच पर्वतशिखरावरून खालीं कोसळला ! त्या वेळेपासून आतांपर्यंत त्याला कोणत्याही प्रकारच्या आघाताचें दुःख जाणवूं शकत नव्हतें. तो एका दीनदुबळ्या, दुःखी-कष्टी, गरीब आईचा मुलगा होता ! तरी देखील ती जिवंत असेपर्यंत, दुःखाशीं त्याची प्रत्यक्ष ओळख झाली नव्हती ! लांछना, गंजना, कुशब्दप्रहार, मारहाण वगैरे गोष्टींशीं त्याचा परिचय झाला नव्हता ! अशी स्थिति असूनही, मातेच्या मरणानंतर कादंबिनीकडून प्रत्येक बाबतींत होणारा छळ तो मुकाट्यानें सहन करित असे—जवळ जवळ त्याला त्याचें कांहींच वाटत नव्हतें ! याचें कारण, हेंच कीं, जगांत तो अगदींच असहाय-निराधार होता ! प्रसंग आला, म्हणजे

आपली करुणापूर्ण दृष्टि वर उचलून आशेनें पाहण्याकरितां, उभ्या जगांत त्याला एकदेखील व्यक्ति नव्हती—त्याच्या पायाखालीं आधार नव्हता !

परंतु आज मात्र त्याची ती निःसहाय अवस्था नाहीशी झाली होती ! आज तो जगांत एकटाच नव्हता ! आज त्याला हेमांगिनीच्या मातृस्नेहाचा आधार मिळाला होता ! याच कारणामुळे, आजचा अपमान त्याला असह्य झाला. कादंबिनीनें व गोपाळनें आज त्याला वाटेल तशा शिव्या दिल्या, मारहाण केली, नानाप्रकारें त्याचा अपमान केला, व स्वतः चालते झाले. पण हा निरपराधी निराश्रय पोर अंधारांत, त्याच खोलींत तसाच पडून राहिला ! त्याच्या नेत्रांवाटे अविरत अश्रुप्रवाह वाहूं लागला ! मृत मातेची मूर्ति आज त्याच्या मनश्चक्षूं पुढें उभी राहिली ! त्या स्नेहाच्या मूर्तीसमोर, कादंबिनीच्या असह्य अत्याचारांमुळे कृष्णा हेमांगिनीची आठवण काहून हुंदके देऊन रडूं लागला !

[५]

दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं कृष्णानें आपले प्रातर्विधि आटोपले, व दुकानांत जाण्याच्या ऐवजीं, त्यानें हेमांगिनीच्या घरची वाट धरली. अजूनपर्यंत हेमांगिनी अंधरुणावरच डोळे मिटून पडून होती. कृष्णा खोलींत आला, व हळूच तिच्या पाय-थ्याशीं जाऊन बसला. त्याची चाहूल लागतांच हेमांगिनीनें नेत्र उघडले—पाहते तों कृष्णा ! तो असा अनपेक्षितपणें आलेला पाहून तिला थोडेंसें आश्चर्य वाटलें, व ती म्हणाली, “ कां रे कृष्णा, आज तूं दुकानांत नाहीं गेलास तो ? ”

कृष्णा म्हणाला, “ हो. जातोंच थोड्या वेळानंतर. ”

हेमांगिनी म्हणाली, “ जा बाबा, लवकर जा. तुझी रोजची वेळ होत आली. उशीर झाला म्हणजे आणखी शिव्या मिळायच्या तुला ! जा बाळ, उशीर करूं नकोस ! ”

“ जातों. ” असें म्हणून कृष्णा पलंगावरून खालीं उतरला. त्याच्या मनांतून हेमांगिनीला कांहीं तरी सांगावें असें होतें, पण शब्द मात्र बाहेर निघेना. त्याचें मुख एकदां आरक्त होऊन लगेच त्यानें खालीं मान घातली व उभा राहिला.

त्याच्या मनाची स्थिति ध्यानांत येऊन हेमांगिनीनें प्रश्न केला, “ कां रे बाळ, कांहीं सांगायचें का आहे मला ? ”

जमिनीवर दृष्टि स्थिर करून कृष्णा अगदीं हलक्या स्वरांत म्हणाला, “—काल-पासून कांहीं खाल्लें नाहीं— ! ”

“कालपासून कांहीं खाल्ले नाही ? काय, म्हणतोस काय तूं कृष्णा ?” कांहीं वेळपर्यंत हेमांगिनी त्याच्या मुखाकडे पहात राहिली. तिचे नेत्र भरून आले. हळू हळू ते अश्रू खाली पडू लागून तिचा पदरही थोडासा ओला झाला. तिने त्याला आपल्या शेजारी बसवून घेतलें, व सर्व हकीगत विचारली. कालचा एकंदर सर्व प्रकार ऐकून घेतल्यानंतर ती म्हणाली, “मग काल रात्रीच कां बरें आला नाहीस तूं माझ्याकडे ?”

कृष्णानें कांहीं उत्तर दिलें नाही ! हेमांगिनीनें आपले नेत्र कोरडे केले, व त्याच्याकडे वळून म्हणाली, “तुला माझी शपथ आहे, या दिवसापासून तूं मला आपल्या आईच्या ठिकाणीच मानीत जा ! तुझी आई मरण पावली नसून, ती माझ्या स्वरूपांत जिवंत आहे, असेंच तूं समज !”

यथाकाळीं या सर्व गोष्टी कादंबिनीच्या कानीं गेल्या ! अर्थातच तिच्या अंगाचा भडका उडाला असल्यास नवल काय ? ती आपल्या घराच्या आंगणांतून हेमांगिनीला हांक मारून उच्च स्वरांत म्हणाली, “काय ग, माझ्या भावाला खाऊ घालण्याची माझ्या अंगांत शक्ति नाही कीं काय ? त्याला मीं आश्रय दिला तो कांहीं दुसऱ्याच्या भरंवशावर विसंबून राहून दिला नाही ! आपल्या श्रीमंतीचा डौल आम्हाला दाखविण्याचें कारण काय ? एकाएकीं, त्याच्यावद्दल प्रेमाचा असा उमाळा आलाच कसा, याचेंच मला नवल वाटत होतें ! काय पण अगदीं गळ्यांत गळे घालून गुजगोष्टी चालल्या होत्या ! तुला आमच्या पंचाइतींत पडण्याचें कारणच काय आहे मुळीं ?”

कादंबिनीच्या बोलण्याचा प्रकार पाहून हेमांगिनीच्या अंगाचा संताप झाला. परंतु तिनें आपला राग आंवरला, व शांतपणानें ती म्हणाली, “आम्ही गळ्यांत गळे घालून गोष्टी बोलत बसलों, तरी त्यांत बिघडलें कुठें ?”

कादंबिनी म्हणाली, “बिघडलें कुठें तें सांगूं का समजावून ? तुझ्याविरुद्ध तुझ्या मुलाला जर मी अशी फूस देऊं लागलें तर त्यांत तुझा मान राहिल का ? तूंच जर त्याला अशी शिरजोर करून ठेऊं लागलीस, तर मी त्याला शिक्षा करून तरी काय उपयोग ? त्याच्यांत सुधारणा घडणार तरी कशी ?”

करूनसवरून पुन्हा सज्जनपणाचें पांघरूण अंगावर घेणाऱ्या कादंबिनीचें हें भाषण हेमांगिनीला आतां अगदीं असह्य झालें. ती लगेच सडेतोडपणानें म्हणाली, “जेऊ-
नाई, पंधरा सोळा वर्षांच्या वर मी तुमच्याबरोबर एका घरांत राहून संसार जाला

आहे. तुम्ही मला असल्या गोष्टी शिकवू नका. मी तुमचा स्वभाव चांगला ओळखते! उपाशीपोटी राहण्याची शिक्षा अगोदर आपल्या पोटच्या पोराला करा, आणि मग दुसऱ्याच्या मुलाला शिक्षा करण्याचें नांव काढा! तसें केलें, म्हणजे मग नाही मी येणार गळ्यांत गळा घालून गोष्टी सांगायला.”

असे शब्द हेमांगिनी उच्चारुं शकेल ही कल्पनादेखील कादंबिनीच्या अंतःकरणाला कधी शिवली नव्हती. ती आश्चर्याने स्तंभित होऊन कांहीं वेळपर्यंत हेमांगिनीच्या मुखाकडे स्थिर दृष्टीनें पहातच राहिली. नंतर ती म्हणाली, “काय म्हणालीस तूं? माझ्या गोपाळबरोबर त्या कारख्याची तुलना? रामाची आणि माकडाची बरोबरी? यापुढें आणखी आतां तूं काय बोलायचें ठेवलें आहेस बाई?”

आज हेमांगिनीनें “जाऊबाईचा” पूर्णपणेंच समाचार घ्यायचें ठरविलें असावें. वरील वाक्य ऐकतांच ती लगेच म्हणाली, “राम कोण आणि माकड कोण, तें मला चांगलें ठाऊक आहे! पण आतां तुमच्याबरोबर जास्त वाद घालण्याची माझी इच्छा नाही! तुम्हाला फक्त एकच गोष्ट सांगावीशी वाटते, ती हीच की, तुमच्याप्रमाणें निष्ठुर अमानुष स्त्री साऱ्या जगांत आढळणें शक्य नाही!” इतकें बोलून तिनें धाडकन् आपल्याकडचें दार लावून घेतलें!

त्याच दिवशीं सायंकाळची गोष्ट! दिवसभर पोटापाण्याचा उद्योग केल्यानंतर, नवीनबाबूची, व त्याचप्रमाणें हेमांगिनीच्या पतीचीही घरीं परतण्याची वेळ होत आली असें पाहून, कादंबिनीनें मोलकरिणीशीं बोलण्याचें मिष करून उच्च स्वरांत आपल्या भाषणास सुरवात केली, “कांहीं हरकत नाही म्हणावं! देव कांहीं झोंपीं गेलेला नाही. खरें खोटें सर्व कांहीं तो पाहातो आहे! हं:! काय म्हणे, आईपेक्षां मावशीलाच पोरान्बद्दल जास्त कळवळा! मोठी आली गोष्टी सांगणार! माझ्या भावाचें मर्म मला कळत नाही; आणि तें कळतें या वाटेवरच्या चोरांना! खासा न्याय! भावाबहिणींमध्ये कलह उत्पन्न करून देऊन स्वतः लावून गंमत पाहणें, हें देवाधर्माला कधींही रुचणार नाही म्हणावें!—चांगलें जाणून असा मेल्यांनों. देव तुम्हाला पाहील!” इत्यादि, इत्यादि.

अस्य प्रकारची बडबड करीत कादंबिनी स्वयंपाकघरांत जाऊन बसली. उभातां जावांमध्ये असे कलह होत नसत असें नाही. परंतु आजचा प्रकार कांहींसा जास्त प्रमाणावर होता. पुष्कळ वेळां, असा प्रसंग आला म्हणजे

हेमांगिनी मुद्दाम त्याकडे दुर्लक्ष करी. शक्य तोंपर्यंत तंटेभांडणें करूं नयेत अशीच तिची प्रवृत्ति होती. परंतु आज तिची प्रकृति अगोदरच कांहींशी अस्वस्थ असल्याकारणानें तिला आपला क्रोध आवरतां आला नाही. ती तशीच उठली, व आपल्या खिडकीशीं उभी राहून कादंबिनीला म्हणाली, “ कां ? इतक्यांतच कां थांबविलें वाई ? चालूं द्या ना ! इतक्यांतच परमेश्वराच्या कानांपर्यंत तुमची फिर्याद जाऊन पोचली नसेल ! म्हणून म्हणतें—शिव्याशापांची लाखोली एवढ्यावरच थांबवूं नका ! अजूनपावेतो भाऊजी घरीं आले नसतील, त्यांना येऊं द्या. म्हणजे त्यांच्याही कानीं सर्व गोष्टी जातील—इकडच्याही कानीं जातील ! इतक्यांतच संपवून कसें चालेल ? ”

हे शब्द कानीं पडतांच कादंबिनी जास्तच संतापली. रागानें फणफणतं ती तशीच बाहेर आली, व हेमांगिनीकडे आपली क्रोधपूर्ण दृष्टि रोखून ती ओरडली, “ तूं कां आलीस माझ्याशीं बोलायला ? मी कांहीं कोणा मेल्याचें नांव घेऊन बोलत नव्हतें ! ”

हेमांगिनीनें स्थिरभावानें उत्तर दिलें, “ त्यांत कोणाचें नांव घेऊनच बोलायला कशाला हवें ? असें उघड उघड नांव घेऊन शिव्या देण्यांत तुमची बुद्धि तरी काय राहिली ? तेवढें शहाणपण तुमच्या अंगीं भरपूर आहे ! बाकी तुमच्याखेरीज करून, जगांत सर्व मूर्खच भरले आहेत अशी का तुमची समजूत आहे ? तुम्ही कोणाला उद्देशून बोलत आहां, हेंदेखील कोणाला समजत नाहीं वाटतें ! ”

आतां मात्र कादंबिनीनें आपलें खरें स्वरूप प्रकट केलें. नेत्र आरक्त करून, विलक्षण हातवारे करीत ती अत्यंत कर्णकर्कश स्वरांत ओरडली, “ समजलें म्हणून काय झालें ? ज्याचा अपराध असेल, त्यालाच बोलणें लागेल ! आणखी तुला काय वाटतें तूंच तेवढी शहाणी आहेस असें ? करूनसवरून वर मलाच दटावणीच्या गोष्टी सांगतेस ? कृष्णा येथें आला, तेव्हां कसा गाईसारखा गरीब होता अगदीं ! वाटेल तें झालें, तरी कधीं तोंडांतून ‘ ब्र ’ देखील काढीत नसे ! जसें सांगावें, त्याप्रमाणेंच वागायचा !—पण तेंच आतां पहा ! तूं त्याला फूस देऊं लागलीस त्याचा परिणाम पहा, तो कसा झाला तो ! आज दुपारीं तो कोणाच्या जोरावर किती उर्मटपणाचें उत्तर देऊन चालता झाला, तें जेव्हां तें हिलाच विचार ! ” असें म्हणून, तिनें आपल्या शेजारींच उभ्या असताना मोलकरणीकडे बोट दाखविलें !

मोलकरीण म्हणाली, “ हो, हो. बाईसाहेब सांगताहेत, तें मुळींच खोटें नाही. आज सकाळचीच गोष्ट. जेवतांना त्यांच्या पानांत शेवटीं थोडासा भात उरला, तो तसाच टाकून देऊन ते उठून जाऊं लागले. बाईनीं त्यांना तो भात खाऊन मग उठण्याकरितां आग्रह केला व म्हणाल्या, “ मेल्या, असा माजलास काय म्हणून ! हे पिंड न मिळतांच तुला यमाच्या घरीं जावें लागणार आहे. ” झालें वाई, यांच्या तोंडावाटे एवढे शब्द निघण्याचाच काय तो अवकाश. त्यांनीं एकदम उत्तर दिलें कीं, ‘ हेमांगिनी ताई असतांना मला कोणाचीही पर्वा वाळगण्याचें कारण नाही, ’ असें म्हणून ते चालते झाले ! ”

हेमांगिनीकडे एकवार सदर्प दृष्टिनिक्षेप करून कादंबिनी म्हणाली, “ मी विनाकारण त्रागा करीत नाही, हें आतां पटलें ना तुला ? सांग पाहूं त्याच्या अंगीं एवढा शिरजोरपणा कसा आला तो ? पोरगा वाईट वळणावर जात आहे, याबद्दल दुसरा कोणता पुरावा पाहिजे ? आज मी तुला अगदीं शेवटचें स्पष्टपणें सांगून टाकतें. यापुढें आम्हा बहिण भावांमध्ये ढवळाढवळ करण्याचें तुला कांहीं एक कारण नाही ! ”

यावर हेमांगिनीनें कांहीं उत्तर दिलें नाही. कृष्णानें कादंबिनीला असें उत्तर दिलें, हें ऐकून तिला आश्चर्य वाटलें. तो उद्धट किंवा उच्छृंखल वृत्तीचा नाही, याबद्दल हेमांगिनीची पूर्ण खात्री होती. मग त्यानें वडील बहिणीला असें उत्तर कसे दिलें, हें गूढ तिला उलगडेना ! कांहीं वेळपर्यंत विचार केल्यानंतर तिला वाटलें कीं, कृष्णाला होणारा जाच आपली मर्यादा ओलांडून असह्य झाल्यामुळे, कदाचित् क्रोधाच्या आवेशांत त्याच्या मुखावाटे असे शब्द निघून गेले असल्यास नवल नाही ! अगदीं प्रत्यक्ष पायांखालीं तुडविल्यानंतर सर्पानें उलट दंश केला, तर त्यांत आश्चर्य कशाचें ? हेमांगिनीनें दार लावलें, व येऊन आपल्या पलंगावर पडून राहिली !

हेमांगिनीची प्रकृति अगोदरच क्षीण झाली होती. त्यांत, कादंबिनीशीं झालेल्या भांडणांत तिच्या मनोवृत्तींना थोडा ताण पडला, व त्यामुळे तिचें डोकें दुखू लागलें. लवकरच ताप येणार अशीं चिन्हेही दिसू लागलीं. अशा अवस्थेंत ती आपल्या अंधरुणावर पडली असतांना तिचा पति आंत आला, व तिच्या स्थिती-
 दे ^{का.} न देतां क्रुद्ध स्वरांत म्हणाला, “ बहिनीच्या भावाबद्दल आज पुन्हा ^{का.} माजला आहेस हा ? जेव्हां पहावें, तेव्हां तुझें आपलें कांहीं तरी

आहेच ! एखादा गरीब, दीनदुवळा दिसला, कीं लगेच धांवली त्याला सहाय्य करण्याकरितां ! जशी कांहीं परमेश्वराचाच अवतार ! हजारदां सांगितलें असेल, पण कोणी नको म्हटलें तरी ऐकायचेंच नाही ! यापुढें माझ्याच्यानें रोज रोज हा असला गोंधळ कांहीं सहन करवत नाही ! आज ह्याबद्दलच वहिनी मला विनाकारण कित्ती तरी बोलल्या ! ”

पतीकडे वळून श्रान्त स्वरांत हेमांगिनी म्हणाली, “ बाई सकारण बोलतात तरी केव्हां, म्हणून तुम्हाला आजच त्यांच्या ‘विनाकारण’ बोलण्याबद्दल एवढें वाईट वाटावें ? ”

विपिन म्हणाला, “ पण आज त्या उगाच कांहीं तरी बोलल्या नाहीत ! त्यांच्याऐवजीं दुसरें कोणी असतें, तर त्यालादेखील त्यांच्याप्रमाणें राग येणें अगदीं साहजिक होतें ! तुझा स्वभाव माझ्या ओळखीचा नाही कीं काय ? मागें, त्या राखालदासाच्या बाबतींतदेखील तुझा हा स्वभावच आडवा आला. इतक्या मोठ्या थोरला वगीचा अगदीं घरांत आला होता; पण तुझ्याकरितां तो हातचा घालवावा लागला ! इतकेंच नव्हे, तर पोलिसांचें तोंड वंद करण्याकरितां, आणखी वर शेंदीडशें पदरचे खर्च करावे लागले ! स्वतःचें हितदेखील तुला कळूं नये म्हणजे काय ? ‘स्त्रीबुद्धिः प्रलयंकरी’ असें म्हणतात तें कांहीं खोटें नाही ! केव्हां तुझा स्वभाव सुधारेल तें देव जाणे ? ”

हें ऐकून हेमांगिनी उठून बसली, व पतीकडे दृष्टिनिक्षेप करून कांहींशा क्रुद्ध-स्वरांत म्हणाली, “ माझा स्वभाव सुधारेल माझ्या मरणानंतर; त्यापूर्वी सुधारण्याची आशा नको ! मी आई आहे—माझ्या ओटींत देवानें चार मुलेंवाळें निरवलीं आहेत ! आणि वर परमेश्वर आहे ! मला—! पण जाऊं द्या ? वडील माणसां-विरुद्ध मी तुमच्याजवळ फिर्याद करणार नाही ! माझी प्रकृति बरी नाही.—आणखी मला बोलूं नका—! ” असें म्हणून तिनें डोक्यावरून पांघरूण ओढून घेतलें !

विपिनवाबूला देखील जास्त तर्कवितर्क करण्याचें साहस झालें नाही ! परंतु आंतल्याआंत त्याला हेमांगिनीचा—विशेषतः या सर्व प्रकाराच्या मुळीस असणाऱ्या त्या अभागी कारण्याचा फार संताप आला ! तो हळू हळू चालता झाला !

[६]

दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं हेमांगिनीनें खिडकी उघडतांच, पलीकडच्या घरांतून निघणाऱ्या कादंबिनीच्या तीक्ष्ण कंठस्वराचा तीव्र झंकार तिच्या कर्णपथावर येऊन आदळला ! ती आपल्या पतीला सांगत होती, “ कारटा कालपासून नाहीसा झाला आहे, त्याचा अजूनपावेतो पत्ता नाही ! तो जिवंत आहे किंवा नाही, याबद्दल एकदां चौकशी तरी करावयाची होती ! ”

यानंतर नवीनबावूचा स्वर ऐकूं आला. ते म्हणाले, “ चुलींत जाऊं दे त्याला ! बरें झालें, अनायासेंच पीडा नाहीशी झाली ! त्याचा शोध लावून तरी काय करावयाचें आहे ? ”

अवर, सर्व शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना सहज ऐकूं जाईल अशा स्वरांत कादंबिनी म्हणाली, “ तसें झालें, म्हणजे मग गांवांत तोंडदेखील काहूं देणार नाहीत लोक ! येथें राहणें देखील अशक्य होईल ! गांवांत आपले शत्रु थोडे का आहेत ? आपले म्हणविणारेच जर गळ्यावरून सुरी फिरवावयाला कमी करीत नाहीत, तर मग इतर तरी कां मार्गें पुढें पाहतील ? कारटा स्वतःच घरांतून पळून गेला असला, तरी, तो आपल्या जाचामुळेंच पळाला असावा, असेंच लोक बोलतील. आणि त्यांत जर का त्यानें कुठें जीववीव दिला असला, तर मग सर्वांच्या हातांत श्रृंखला पडून तुरुंगाची वाट धरावी लागेल तें निराळेंच ! म्हणून म्हणतें..... ! ”

कादंबिनीचें पुढील भाषण ऐकण्याची हेमांगिनीला आवश्यकता भासली नाही ! तिनें खिडकी बंद केली, व एक जड निःश्वास सोडून दुसरीकडे चालती झाली !

दोनप्रहरच्या सुमारास ती स्वयंपाकगृहांत स्वतःचें जेवण उरकीत होती. इतक्यांत हळू हळू चोराप्रमाणें मंद पावलें टाकीत टाकीत कृष्णा तिच्यासमोर येऊन उपस्थित झाला ! त्याचे केंस इतस्ततः विखरले असून मुख अगदीं शुष्क दिसत होतें. त्याच्या त्या मलिन स्वरूपाकडे एकवार दृष्टिनिक्षेप करून हेमांगिनीनें त्याला प्रश्न केला, “ कां रे, कालपासून तूं कोठें पळून गेला होतास ? ”

कृष्णा आश्चर्यव्यंजक स्वरांत म्हणाला, “ कोण ? मी ? केव्हां, कुठें पळून गेलों होतो ? ”

हेमांगिनी म्हणाली, “ मग कालपासून होतास तरी कुठें ? घरीं आला नाहीस. ”

कृष्णा म्हणाला, “काल संध्याकाळीं दुकानांत बसलों होतो. बराच वेळ झाला तरी दुकान बंद झालें नाहीं; इतक्यांत मला तेथेंच झोंप लागली. बऱ्याच वेळांनंतर जेव्हां झोंप उघडली, तेव्हां मध्यरात्र उलटून गेली होती, आणखी नवीनबाबू दुकानाला बाहेरून कुलूप लावून घरीं निघून आले होते. मी आंत झोंपीं गेलों आहे, हें त्यांच्या ध्यानांतच आलें नाहीं ! आज सकाळीं त्यांनीं दुकान उघडल्यानंतर माझी सुटका झाली ! सकाळपासून आतांपर्यंत मी दुकानावरच काम करीत होतो !—पण ताई, मला फार भूक लागली आहे !”

“तूं आपल्या घरीं जाऊन जेव जा बाबा !” असें रुक्ष स्वरांत बोलत हेमांगिनीनें आपली दृष्टि खालीं ताटाकडे वळविली ! तिचा स्वर जरी रुक्ष असला, तरी नेत्र आर्द्र झाले होते; व तें कृष्णाच्या लक्षांत येऊं नये या उद्देशानेंच तिनें आपली मान खालीं वळविली होती !

तिचें हें उत्तर ऐकून कृष्णा सरासरीं दीड मिनिटपर्यंत निस्तब्धपणें उभा राहिला; नंतर हळू हळू तिच्याकडे पाठ वळवून तो जड गतीनें परत जाऊं लागला ! त्याबरोबर हेमांगिनीनें पुन्हां त्याला हांक मारली, व त्याला स्वतःच्या जवळच त्याचें ताट वाढून आणण्याकरितां स्वयंपाकिणीला आज्ञा केली !

कृष्णाचें सरासरीं अर्धें अधिक जेवण आटोपलें असेल इतक्यांत उमा बाहेरून व्यस्त भावानें धांवत धांवत आंत आली, व आईला खुणेनें कळविलें—“बाबा येत आहेत !”

ही बातमी आज इतक्या व्यस्त भावानें सांगण्याचें काय कारण असावें तें हेमांगिनीच्या ध्यानांत येईना ! तिनें आश्चर्यदर्शक स्वरांत तिला विचारलें, “बरें मग ? तुला त्यांत एवढें घाबरण्याचें काय कारण ?”

उमा कृष्णाच्या पाठीशीं उभी होती. आईच्या प्रश्नाचें उत्तर म्हणून तिनें त्याच्याकडे बोट दाखविलें, व पुन्हा पूर्वीप्रमाणेंच खुणेनें कळविलें—“कृष्णा जेवतो आहे ना !”

साहजिकपणेंच कुतूहलप्रेरित होऊन कृष्णानें उमेकडे मुख वळविलें होतें ! तिची ती उत्कंठित दृष्टि, शंकित भावानें केलेल्या खुणा वगैरे सर्व त्याच्या दृष्टीस पडलें ! उच्च स्वरांत न बोलण्याचा उमेचा उद्देश विफल होऊन, तिच्या भंजीनें कारण कृष्णाच्या तेव्हांच ध्यानांत आलें ! त्याचें मुख पांढरें फटफटीत झालें ! “ताई, विपिनबाबू येताहेत. ” असें बोलून, तो तसाच गडबडीनें ताटावर

उठला, व स्वयंपाकघराच्या दाराआड जाऊन उभा राहिला. त्याचें अनुकरण करून उमाही दुसऱ्या दिशेनें दिसेनाशी झाली ! एकाएकीं घराचा मालक येतांच चोरांची भीतीनें गाळण उडून त्यांनीं जसें आचरण करावें, तसेंच आचरण या उभयतां मुलांनींही केलें ! हा सर्व प्रकार इतक्या थोड्या वेळांत घडून आला कीं, हेमांगिनीला मुखावाटे शब्द काढण्याला देखील वेळ मिळाला नाही. कांहीं वेळपर्यंत हतबुद्ध झाल्याप्रमाणें तिनें एकदां इकडे, एकदां तिकडे दृष्टि फेंकली, व त्यानंतर परिश्रान्त झाल्याप्रमाणें ती भितीला पाठ टेंकून वसून राहिली. लज्जा-युक्त अपमानाचा तीक्ष्ण शूल तिच्या हृदयाचा ठाव काढीत पार निघून गेला !

इतक्यांत विपिन आंत आला. अशा अवस्थेंत समोरच वसलेल्या पत्नीकडे दृष्टि जातांच तो किंचित् उद्विग्न स्वरांत म्हणाला, “ हें काय ? समोर ताट ठेवून अशी भितीला टेंकून काय म्हणून बसली आहेस तूं ? ”

हेमांगिनीनें कांहीं उत्तर दिलें नाही. विपिन जास्तच उत्कंठित होऊन म्हणाला, “ पुन्हा ताप आला कीं काय ? तुझे मुख असें म्लान कां ? ” इतक्यांत कृष्णाच्या ताटाकडे दृष्टि जाऊन तो म्हणाला, “ आणखी, हें ताट कोणाचें ? एवढें पुष्कळ अन्न टाकून देऊन कोण उठून गेलें ? ललित वाटतें ! ”

हेमांगिनी म्हणाली, “ नाही—ललित नाही !—तेथें कृष्णा जेवावयाला बसला होता. तुमच्या भयामुळें न जेवतां, ताट तसेंच टाकून देऊन तो दाराच्या आड जाऊन लपून बसला आहे ! ”

“ कां बरें ? ”

हेमांगिनी म्हणाली, “ कां, तें तुम्हालाच चांगलें ठाऊक आहे ! आणखी, तो एकटाच तुम्हाला भिऊन पळून गेला असें नाही. तुम्ही आल्याची बातमी कळवून, उमादेखील कोणीकडे जाऊन लपून बसली आहे ! ”

पत्नीच्या भाषणाचा प्रवाह वक्रगतीनें चालला आहे, हें विपिनबाबूच्या लक्षांत यावयाला फारसा वेळ लागला नाही. म्हणूनच, तिला सरळ मार्गावर आणण्याच्या हेतूनें सहास्यमुखानें तो म्हणाला, “ ती बेटी काय म्हणून पळाली ? तिला भय वाटण्याचें काय कारण ? ”

हेमांगिनी रुक्ष स्वरांतच म्हणाली, “ तें मला काय ठाऊक ? कदाचित् आईचा शंभन प्रत्यक्ष पाहण्याचा अप्रिय प्रसंग टाळावा या उद्देशानेंच ती पळून गेली असेल ! ” नंतर एक निःश्वास सोडून ती पुढें म्हणाली, “ कृष्णा किती झालें

तरी दुसऱ्याचा मुलगा ! तो भीतीमुळे लपून बसल्यास नवल नाही ! परंतु कोणालाही बोलावून दोन घांस खाऊं घालण्याचा अधिकार आपल्या आईला आहे, या गोष्टीवर प्रत्यक्ष पोटच्या पोरीचादेखील विश्वास बसला नाही ! ”

एकंदर प्रकार आपल्या कल्पनेपेक्षां फार पुढें जाऊन ठेपला आहे, हें आतां विपिनला समजलें. तेव्हां, तो निदान यापुढें तरी जाऊं नये अशा उद्देशानें, त्यानें सर्व प्रकार थड्डेवर नेण्याचा प्रयत्न करून म्हटलें, “ अं हं !—तुझा कशाचा अधिकार ! भिकार्याला भिक्षा घालावयाची असल्यास देखील तुला माझ्या परवानगीची आवश्यकता असते ! वरें पण, तें जाऊं दे—कालपासून पुन्हा तुझे डोकें तर दुखलें नाही ना ? मला वाटतें एकदां सिव्हिल सर्जनला बोलावून तुझी प्रकृति नीट तपासून घेतली पाहिजे—नाहीं तर कांहीं दिवसांकरितां कलकत्याला— ! ”

परंतु तिच्या आजाराच्या आणि चिकित्सेच्यासंबंधींची चर्चा येथेंच थांबली. हेमांगिनीनें प्रश्न केला, “ ती असतांना तुम्हीं कृष्णाला कांहीं बोललां होतां का ? ”

विपिन जणूं काय आकाशांतून खालीं कोसळला.—“ मी ?—केव्हां ? नाही !—मी कांहीं—ओ हो !—त्या दिवशीं मला वाटतें, मीं त्याला म्हणालों होतो—वहिनी रागावतात—दादांना देखील हा प्रकार रुचत नाही—मला वाटतें उमादेखील तेव्हां जवळ उभी होती—कोणाला ठाऊक— ! ”

“ मला ठाऊक आहे ” असें म्हणून हेमांगिनीनें विपिनचें भाषण अर्ध्यांतच थांबविलें ! आतां जास्त वेळ थांबून उपयोग नाही, असा विचार करून त्यानें आपल्या खोलीचा मार्ग सुधारला ! विपिन बाहेर निघून जातांच, हेमांगिनीनें कृष्णाला हांक मारली व म्हणाली, “ कृष्णा, हे घे चार पैसे. बाजारांतून फुटाणे आणून खा, जा बाळ ! आणखी यापुढें तुला भूक लागली असतां माझ्याकडे येत जाऊं नकोस ! दुसऱ्या माणसाला दोन घांस खाऊं घालण्याचा तुझ्या आईला अधिकार नाही ! ”

कांहीं एक न बोलतां खालीं मान घालून कृष्णा निघून गेला ! स्वतःमध्ये आणि आपल्या पत्नीमध्ये मनोमालिन्य उत्पन्न करणाऱ्या या “ दुष्टग्रहा ” कडे विपिनबाबूनें आपल्या खोलींतून क्रोधपूर्ण दृष्टि वळविली ! हळू हळू, तो त्या दृष्टीसमोर नाहीसा झाला. पण त्याच्याबद्दलचा क्रोध मात्र विपिनच्या अंतःकरणांतून नाही झाला नाही !

या गोष्टीला सरासरी पांच सहा दिवस लोटले असतील. या अवधीत विशेष असे कांहीं घडून आले नाही. आज दोनप्रहरच्या सुमारास हेमांगिनी आपल्या खोलीत वसली असता, विपिन एकाएकी आंत आला. त्याच्या मुखचर्येवरून, तो आज बराच रागावला असावा असे दिसत होते. आंत पाऊल टाकतांच, आपली विरक्त दृष्टि हेमांगिनीकडे वळवून तो म्हणाला, “ हें तूं मांडलें आहेस तरी काय ? कृष्णाबद्दल तुझ्या मनांत एवढा द्रव उत्पन्न होण्याचें कारण तरी काय ? त्या तिन्हाइताकरितां तूं प्रत्यक्ष आपल्या माणसांशीं देखील भांडण करावयाला मागे पुढें पाहात नाहीस, याला म्हणावें तरी काय ? आज दादादेखील फार संतापलेले दिसत आहेत ! ”

कांहीं वेळापूर्वी, हेमांगिनीला ऐकूं जाईल अशा बेतानें, नवीनबाबूशीं बोलण्याचें निमित्त करून कादंबिनीनें जे वाग्वाण सोडले होते, ते अगदींच निष्फळ गेले होते असें नाही ! अगोदरच कादंबिनी म्हणजे वाग्बुद्धांत पूर्णपणें निष्णात; त्यांत आज तिला स्फुरण चढलेलें ! तिच्या मुखांतून निघणारा प्रत्येक शब्द कठोर शस्त्राचें रूप धारण करून हेमांगिनीच्या हृदयावर दारुण प्रहार करित होता; व त्या वाग्वाणाचीं टोके ज्या प्रमाणांत विषांत मिजविलेलीं असतील त्या प्रमाणांत इकडे हेमांगिनीच्या अंगाचा जास्तच भडका उडत होता ! आज तिला प्रत्युत्तरही देतां येईना; कारण दिराची स्वारी हजर होती. ह्या कारणामुळे हा सर्व अपमान मुकाट्यानें सहन करण्याखेरीज प्रतिकाराचा दुसरा मार्ग तिला आढळेना ! पूर्वीच्या काळीं रजपूत लोकांवर एरव्हीं विजय मिळविणें दुरापास्त असल्या कारणानें मोंगलांनीं एका नवीन युक्तीचें अवलंबन केलेलें इतिहास सांगतो. गाईच्या आडून रजपुतांच्या सैन्यांवर शरवृष्टि करून मोंगल कधीं कधीं विजय मिळवीत असत. कादंबिनीनें देखील आजकाल हेमांगिनीवर विजय मिळविण्याकरितां असल्याच युक्तीचें अवलंबन करण्यास सुरवात केली होती. नवीन बाबूंच्या समक्ष वाटेल तशा युक्तींचा उपयोग केला तरी प्रत्युत्तर येण्याचा संभव नसल्याकारणानें कादंबिनीनें विजयप्राप्तीचा हा एक नवा मार्गच शोधून काढला होता !

ज्यावेळीं वेळींच बाहेर पडण्याकरितां हेमांगिनीच्या क्रोधाला अवकाश न सांपडण्याकारणानें ती जास्तच संतापली होती. त्यांत पतीच्या मुखावाटे निघालेल्या

शब्दांची भर पडतांच तिचा क्रोध जास्तच वाढला. त्याच्याकडे वळून ती म्हणाली, “अस्सं ! भाउजींना देखील राग आला आहे आज ? नवलच आहे म्हणायचें मोठें ! माझा विश्वास देखील बसत नाही या गोष्टीवर ! बरें, पण आतां काय केलें म्हणजे त्यांचा राग शांत होईल ? ”

तिचें बोलणें ऐकून विपिनला देखील बराच राग आला. परंतु अंतःकरणांतील भाव बोलून दाखविणें त्याला आवडत नसल्या कारणानें, तो आपला संताप व्यक्त न करतां सहज स्वरांत म्हणाला, “काय वाटेल तें झालें, तरी त्यांचें आपलें नातें काय, ते आपल्यापेक्षां वडील— ! ” परंतु त्याचें भाषण पूर्णपणें ऐकून न घेतां हेमांगिनी त्याला मध्येंच थांबवून म्हणाली, “आहे, आहे, मला सारं कांहीं ठाऊक आहे. वडील माणसांचा मान वाळगावा हें न कळण्याइतकी मी कांहीं मूर्ख नाही ! परंतु, त्या पोराबद्दल माझ्या अंतःकरणांत प्रेमभाव उत्पन्न झाला आहे, असें पाहून ते त्याला रात्रंदिवस जास्त जास्तच छळीत असतात— ! ” बोलतां बोलतां तिचा स्वर बराच नरम झाला. कारण, बोलण्याच्या भरांत दिराबद्दल आपल्या मुखावाटे निघूं नयेत असे अयोग्य शब्द निघाले, याबद्दल मागाहून ती कांहींशी अप्रतिभ झाली ! आज तिच्या अंगाचा फारच संताप झाला होता, व म्हणूनच तिच्या अंतःकरणावरील दाब बऱ्याच अंशांनीं कमी झाला होता.

या बाबतींत विपिन पत्नीच्या विरुद्ध होता. एका तिन्हाईत पोराबद्दल भावाभावांमध्ये विनाकारण भांडणें उत्पन्न व्हावीं, हें त्याला मुळींदेखील आवडत नव्हतें ! हेमांगिनीला आपल्या भाषणाची लाज वाटली आहे असें पाहून, तो या संधीचा लाभ घेऊन आपली वाजू जोरदारपणानें तिच्यापुढें आणण्याकरितां म्हणाला, “छळीतविळीत कांहीं नाही ! तुला तरी लोकांच्या उठाठेवी हव्यात कशाला ? तो त्यांचा पोरगा आहे, ते त्याला मारोत, झोडोत, हत्तली करायला लावोत, वाटेल तें करोत ! त्यांच्या नसत्या पंचाइतींत पडण्याचें तुला कांहीं कारण नाही ! त्या पोराबद्दल तुला एवढें वाईट कां वाटावें ? पुन्हा, त्यांनीं कांहीं जरी केलें, तरी ते वडील आहेत, हें तूं कशी विसरतेस ? ”

हें ऐकून हेमांगिनीला थोडेसें आश्चर्य वाटलें ! तिचें विपिनवरोवर लग्न होऊन सरासरी पंधरा वर्षांच्या वर अवधि लोटला होता. या अवधींत तिनें त्याच्या अंतःकरणांत एवढ्या जाज्वल्य भ्रातृभक्तीचा उमाळा उत्पन्न झालेलां कधीं

पुढील पंथ्या कांही वेळपर्यंत ती त्याच्या मुखाकडे टक लावून पाहिली

राहिली. तिचा क्रोध सारखा वाढत्या प्रमाणांत होता. कांहीं वेळानंतर ती कठोर स्वरांत म्हणाली, “ ते वडील असतील—पण मलादेखील हृदय आहे ! मी देखील दोन लेंकरांची आई आहे ! वडील माणसांनीं स्वतःच जर आपला मान कमी करून घेतला, तर त्याला मी काय करणार ? ”

यावर विपिन कांहीं तरी प्रत्युत्तर देणार, इतक्यांत तो मध्येच थवकला ! दाराच्या वाहेरून कोणी तरी विनम्र कुंठित कंठस्वरानें हांक मारीत आहे असें त्याला ऐकूं आलें—“ ताई ! ”

पतिपत्नींनीं एकमेकांकडे अर्थपूर्ण दृष्टिनिक्षेप केला ! पतीच्या मुखावर हास्याची क्षीण रेषा उमटलेली दिसली; परंतु त्यामुळें प्रेम किंवा आनंद विकीर्ण झाला नाही ! पत्नी कांहीं न बोलतां अधरप्रांत ओष्टाखालीं दावून दाराकडे वळली. तिच्याकडे दृष्टि जातांच कृष्णा आल्हादयुक्त स्वरांत सस्मितमुखानें म्हणाला, “ कसें काय ताई ? ”

कांहीं वेळपर्यंत हेमांगिनीच्या मुखांतून शब्द निघेना ! ज्या व्यक्तीवद्दल पतिपत्नीमध्ये नुकताच कलह सुरू होता, तीच व्यक्ति एकाएकीं समोर येऊन उभी राहिलेली पाहून हेमांगिनीनें आपला सर्व राग त्याच्यावरच काढला ! ती जास्तच विरक्त होऊन त्याला म्हणाली, “ काय आहे रे ? रोजच्या रोज तूं येथें काय म्हणून येत असतोस ? ”

हे शब्द कानीं येतांच कृष्णाच्या हृदयांत भयानें धडकी भरली ! हेमांगिनीच्या मुखावाटे असा कठोर स्वर आपल्याला ऐकावा लागेल, अशी त्याला कल्पना देखील नव्हती ! एकदां हेमांगिनी आपली थट्टा करीत असावी, अशी एक पुसट शंकादेखील त्याच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झाली. परंतु तिच्या त्या कठोर मुद्रेकडे दृष्टी जातांच, ही प्रेमांमुळें झालेली थट्टा नव्हे, हें त्या हतभागी बालकाच्या लक्षांत यावयाला फारसा विलंब लागला नाही !

भय, विस्मय आणि लज्जेमुळें त्याचें मुख काळें ठिकर पडलें. अपराध्याप्रमाणें खालीं मान घालून तो हलक्या स्वरांत म्हणाला, “ कांहीं नाही ! सहज भेटण्याकरितां आलों होतो— ! ”

श्रीकृत्यानें हास्य करून विपिन म्हणाला, “ तुला भेटण्याकरितां आला आहे व्यंज ! ” पतीचें हें हास्य हेमांगिनीच्या अंतःकरणाला फार झोंबलें. अपमानानें खवळून जाऊन, दलित नागिणीप्रमाणें तिनें विपिनकडे एक तीव्र दृष्टिपात केला,

व नंतर कृष्णाकडे वळून म्हणाली, “ बरें आहे. आतां पुन्हा तूं येथें येऊं नकोस ! —जा. ”

“ बरें आहे. ” असें म्हणून कृष्णानें आपल्या मुखावरील काळा ठिक्करपणा, क्षीण हास्याखालीं झांकण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यामुळें त्याचें मुख जास्तच काळें ठिक्कर, जास्तच विकृत दिसूं लागलें ! तो खालीं मान घालून हळूहळू निघून गेला !

त्याच्या त्या विकृत मुखावरील काळी छाया हेमांगिनीच्या मुखावरही पसरली. तिनें पुन्हा पतीकडे एकवार दृष्टिनिक्षेप केला, व द्रुतगतीनें खोलीच्या बाहेर निघून गेली !

[<]

सरासरीं पांच सहा दिवस निघून गेले. या अवकाशांत हेमांगिनीचा आजार बराच विकोपास गेला होता. रोज डॉक्टर येऊन औषध देऊन जात असे. तरी देखील प्रकृति सुधारण्याचें चिन्ह दिसेना.

नुकताच सूर्यास्त झाला होता. हेमांगिनी आपल्या खोलींत पलंगावर निजली होती. तिच्या शेजारीं एका टेबलावर पांच सहा औषधांच्या वाटल्या असून, त्याच टेबलावर एक कंदील जळत होता. खोलींत दुसरें कोणीही नव्हतें. हेमांगिनी डोळे मिटून स्वस्थ पडली असतांना, ललित आंत आला व तिला उद्देशून म्हणाला, “ आई ! ”

हेमांगिनीनें नेत्र उघडले, व त्याच्याकडे मान वळवून क्षीणस्वरांत प्रश्न केला, “ काय म्हणतोस रे ? ”

ललित म्हणाला, “ आई, मी खेळायला जाऊं का ग बाहेर ? ”

हेमांगिनी किंचित् हंसून म्हणाली, “ कां रे ललित, तुझी आई एवढी आजारी आहे, तरी या पांचसहा दिवसांत तूं एकदां देखील तिच्याजवळ येऊन बसला नाहीस ! ”

ललित लाजला, व हळू हळू येऊन आई शेजारीं तिच्या पलंगावर बसला. त्याच्या पाठीवरून प्रेमानें हात फिरवीत हेमांगिनी म्हणाली, “ या आजारांतून बरी न होतां, जर मी मरण पावलें, तर तुला काय वाटेल ? मी मेल्यानंतर तूं काय वरें करशील ? रडशील का रे तूं माझ्याकरतां—? ”

पण ललितने तिला जास्त बोलूंच दिलें नाहीं ! त्या अप्रिय भाषणाचा ओघ मध्येच थांबवून तो म्हणाला, “ हं: ! असें भलतेंच काय वरें बोलतेस तूं ? बाबा म्हणत होते, तूं लवकरच वरी होशील म्हणून ! ”

मातेने पुत्राचा हात आपल्या हातांत घेतला, व मुखावाटे कांहीं न बोलतां ती तशीच पडून राहिली. या शीतल स्पर्शाच्या योगानें, ज्वरामुळें होणारी तिच्या शरीराची व्यथा शांत झाली, असें तिला वाटूं लागलें. पुष्कळ वेळपर्यंत तो हात तसाच धरून ठेवून हें सुख अनुभवावें, अशी तिची इच्छा होती; परंतु ललितला बाहेर खेळावयाला जावयाचें असल्याकारणानें, तिची इच्छा तृप्त होऊं शकली नाहीं. आपले सोबती या वेळीं खेळण्यांत गडून गेले असतील, व आपणच काय ते एकटे त्या आनंदापासून वंचित झालों आहोंत, या विचारानें त्याचें अंतःकरण अस्वस्थ झालें, व त्याबरोबर त्याचें शरीरही अस्थिर झालें. मुलाच्या अंतःकरणांत काय चाललें आहे, तें ओळखून, ती स्मितमुखानें त्याला म्हणाली, “ वरं तर, जा खेळायला. बाकी लवकरच परत ये हो ! रात्र करूं नकोस ! ”

“ अंह ! हा इतक्यांत येतो मी परत ! ” असें म्हणून ललित आनंदानें उड्या मारीत खोलीच्या बाहेर चालता झाला. हेमांगिनीनेही त्याच्या मागोमाग आपली प्रेमपूर्ण दृष्टि वळविली ! त्याला जाऊन सरासरीं दोन मिनिटें झालीं असतील, इतक्यांतच पुन्हा खोलीचें दार वाजलें व ललित पुन्हा येऊन आईच्या समोर उभा राहिला. तो इतक्यांतच परत आलेला पाहून हेमांगिनीनें आश्चर्यानें प्रश्न केला, “ कां रे, इतक्यांतच परत आलास ? ”

ललित म्हणाला, “ माझे एक काम आहे ! ऐकशील का तूं ? ”

हेमांगिनी हंसून म्हणाली, “ समजलें तुझे काय काम आहे तें ! खाऊकरितां पैसे हवे असतील, होय ना ? जा. त्या टेबलाच्या खणांत पैसे आहेत, त्यांतून चार पैसे घे. जास्त घेऊं नकोस, वरें का ! ”

ललित म्हणाला, “ अंह ! मला पैसे नकोत ! दुसरेंच कांहीं काम आहे तुज-
जवळ ! हो म्हणशील तर सांगतो ! ”

आतां मात्र हेमांगिनीला वरेंच आश्चर्य वाटलें. खाऊकरितां पैसे मागण्या-
गेझून त्याचें दुसरें कोणतें काम असावें, याची तिला कल्पना होईना ! आश्चर्य-
व्यंजक स्वरांत ती त्याला म्हणाली, “ काय, तुला पैसे नकोत ? मग दुसरें काय
वरें काम आहे तुझे ? ”

ललित आणखी थोडा पुढें आला, व विनवणीच्या स्वरांत म्हणाला, “कृष्णा-मामाला एकदां आंत येऊं देईनास ? वाटल्यास त्याला खोलींत येऊं देऊं नकोस. तो दारांतूनच एकदां तुझ्याकडे पाहून परत जाईल हवा तर ! कालदेखील तो किती तरी वेळपर्यंत बाहेर वसून होता. आजदेखील तो तेथेंच बसला आहे. तूं आजारी आहेस हें ऐकल्यापासून, तुला एकदां पहावें अशी त्याची फार इच्छा आहे !”

हेमांगिनीला कसेसेंच वाटलें ! त्या दिवशीं रागाच्या भरांत आपण त्याला पुन्हां येथें येऊं नकोस असें सांगितलें, त्याचा असा परिणाम झालेला पाहून तिला अत्यंत वाईट वाटलें. कृष्णाला तिच्यावद्दल वाटणारें प्रेम पाहून त्याला आपण अशा निष्ठुरतेनें वागविल्यावद्दल तिचें अंतःकरण कळवळलें ! ती व्यस्त भावानें अंधरुणावर उठून बसली, व ललितला म्हणाली, “काय म्हणतोस, तो बाहेर बसून आहे ? जा, जा-त्याला आंत घेऊन ये ! अरे, अरे ! तो बाहेरच बसून राहिला आहे, हें तुम्ही कोणीच मला कसें सांगितलें नाही ?”

“भीतीमुळें तो आंत येत नव्हता ” असें म्हणत ललित बाहेर गेला. थोड्याच वेळानंतर कृष्णानें खोलींत प्रवेश केला. स्थिर दृष्टीनें हेमांगिनीकडे पाहण्याचें धैर्य त्याच्याकडून करवेना ! खोलीच्या आंत आल्यानंतर, दाराजवळच भिंतीला टेंकून, खालीं दृष्टि खिळवून तो कांहीं न बोलतां तसाच उभा राहिला !

हेमांगिनीनें नेहमींप्रमाणें प्रेमळ स्वरांत त्याला हांक मारून म्हटलें, “ये, बाळ, असा माझ्याजवळ ये !” तरीदेखील कृष्णा आपल्या स्थानापासून हालेना ! आपण हेमांगिनीच्या आज्ञेविरुद्ध, तिला न आवडणारें वर्तन करीत आहों, या जाणिवेनें त्याची अवस्था एखाद्या अपराध्याप्रमाणें झाली होती. तो आपण होऊन जवळ येत नाही असें पाहून शेवटीं हेमांगिनी स्वतः पलंगावरून खालीं आली, व त्याचा हात धरून त्याला आपल्या शेजारीं आणून बसविलें. त्याच्या पाठीवरून प्रेमपूर्वक हात फिरवीत ती अत्यंत ममतापूर्ण स्वरांत म्हणाली, “त्या दिवशीं रागाच्या भरांत मी तुला थोडेंसें रागावून बोललें, म्हणून तूं आपल्या तोंडाची पुन्हा नांवेंदरील ध्यायचें नाही, असें ठरविलेंस वाटतें !”

तरीमुद्धां कृष्णा खालीं मान घालूनच बसला होता. पाहतां पाहतां, त्याचे नेत्र अश्रूंनी भरून झाले. थोड्याच वेळांत, बांध फुटलेल्या जलप्रवाहाप्रमाणें, त्याच्या नेत्रांवाटे अश्रुधारा सुरू झाल्या. हें पाहून हेमांगिनीला आश्चर्य वाटलें.

आजपर्यंत कृष्णाला रडतांना कोणीही पाहिलें नव्हतें. वाटेल तसे कष्ट पडले अथवा यातना सोसाव्या लागल्या, तरीदेखील तो सर्व कांहीं मुकाट्यानें खालीं मान घालून सहन करीत असे. त्याच्या नेत्रांत अश्रु उभा राहिलेला आजपर्यंत कोणीही पाहिला नव्हता. त्याचा हा स्वभाव हेमांगिनीच्याही ओळखीचा होता. तेव्हां तोच कृष्णा आज स्फुंदस्फुंदून अश्रु ढाळीत आहे हें पाहून तिला साहजिकच फार आश्चर्य वाटलें. त्याचें रडणें थांबविण्याच्या उद्देशानें ती म्हणाली, “ छीः ! हें रे काय ? तुझ्यासारख्या शहाण्या मुलानें डोळ्यांतून आसवें गाळणें चांगलें का ? वेडा कोणीकडचा ! हं, पूस डोळे ! ” असें म्हणून ती पदरानें त्याचे अश्रु पुसूं लागली !

रडें थांबविण्याचा शिकस्तीचा प्रयत्न करून कृष्णा म्हणाला, “ डाक्टर म्हणाला, कीं आजार बराच विकोपास गेला आहे म्हणून ! ”

कृष्णाच्या मनःसंतापाचें हें खरें कारण लक्षांत येऊन, हेमांगिनी किंचित् हंसून म्हणाली, “ हा रे वेड्या ! एवढ्याचकरितां का गंगा यमुनांना पूर आला होता हा एवढा ? अगदींच कीं रे वेडा आहेस तूं ! ” पण या ‘ क्षुल्लक ’ कारण-वरून अश्रु गाळण्या इतका वेडेपणा केल्याबद्दल ती तोंडानें जरी त्याचा निषेध करीत होती, तरी प्रत्यक्षपणें ती स्वतः तोच वेडेपणा आचरीत होती ! नेत्रांत उभे राहिलेले दोन अश्रु डाव्या हातानें हकूच निःशेष करून ती कृष्णाकडे वळली व कौतुकानें म्हणाली, “ माझा आजार बराच वाढला असें डॉक्टरनें सांगितलें, म्हणून काय बिघडलें ?—समज मी मेलें; तरी त्यांत वाईट काय ? ललित आणि तूं—तुम्ही दोघेही माझ्या चितेला अग्नि द्याल !—देशील ना ?—

हेमांगिनी पुढें कांहीं बोलणार होती, तें तेवढ्यावरच थांबलें. तिचें भाषण सुरू असतांनाच, “ कां ग बाई, आज कशी आहे तुझी प्रकृति ? ” असें म्हणत वडील जाऊबाईची स्वारी दारांत येऊन उभी राहिली ! हेमांगिनीचें भाषण अर्थात्तच अर्ध्यांत थांबलें. कृष्णाचें हृदय कांहींसें अस्वस्थ झालें. त्याला तेथें बसलेला पाहतांच कादंबिनीची हेमांगिनीच्या प्रकृतीबद्दलची विचारपूस वर दिलेल्या एका वाक्यावरच थांबली. कांहीं कालपर्यंत कृष्णाकडे आपली तीक्ष्ण दृष्टि रोखल्यानंतर कादंबिनी म्हणाली, “ अस्सें ! आपणदेखील येथें येऊन हजर झालांत एकूण ! आज दुकानाकडे..... ? आणखी हें काय ? आसवें गाळून ताईसाहेबांजवळ प्रेमाचें प्रदर्शन चाललें होतें वाटतें ? बाई, बाई ! शर्थ झाली या काट्याच्या

पुढें ! वरून दिसायला मेला कसा अगदीं साळसूद; पण सोंगें तरी कशीं आणतां येतात अगदीं ! काय तें म्हणतात ना ?—गोगल गाय, आणि पोटांत पाय!”

परंतु कादंबिनीला देखील आपला भडिमार एवढ्यावरच आटोपता घ्यावा लागला ! हेमांगिनी उशीला टेंकून पडली होती, ती किंचित् उठून बसून कादंबिनीला तीक्ष्ण स्वरांत म्हणाली, ‘बाई, सात आठ दिवसांपासून माझी प्रकृति बरीच बिघडली आहे. अगोदरच माझें चित्त स्थिर नाही, म्हणून म्हणतें, कृपा-करून या वेळेला तुम्ही आपल्या घरीं जा !”

हे शब्द कानीं पडतांच, प्रथम कांहीं वेळपर्यंत कादंबिनी अप्रतिभ होऊन गप बसली. परंतु थोड्याच वेळानंतर अंगीं अवसान आणून, परंतु बाह्यतः शांत स्वरांत ती हेमांगिनीला म्हणाली, “बाई, मी तुला उद्देशून तर कांहींच बोललें नाही ! मी आपल्या भावाला उपदेशाच्या दोन गोष्टी सांगितल्या, तर त्यांत तुला राग येण्यासारखें किंवा वाईट वाटण्यासारखें काय बरें आहे ? जेथें तेथें आपला संबंध आणून, त्याला बोललेलें तूं आपल्या अंगावर काय म्हणून ओढून घेतेस ?”

वाद पुढें वाढविण्याची इच्छा नसल्यामुळें हेमांगिनी शांत स्वरांत म्हणाली, “तुमचा उपदेश रात्रंदिवस सुरूच आहे ! घरीं गेल्यानंतर मग वाटेल तेवढा वेळ करीत बसा त्याला उपदेश ! येथें माझ्यासमोर त्याला कांहीं बोलण्याचें कारण नाही; व मी तुम्हाला बोलूंही देणार नाही !”

पण या भाषणामुळें कादंबिनीचा क्रोध शांत न होतां उलट जास्तच भडकला. भांडणाच्या पुढच्या तयारीनें ती किंचित् पुढें आली, व नाकपुड्या फुगवून म्हणाली, “कां बरें ? तूं मला घराबाहेर हांकून लावशील कीं काय ?”

हेमांगिनी हात जोडून म्हणाली, “बाई, मला उगाच त्रास देऊं नका ! मी तुमच्या पायां पडतें हवी तर. तुम्हाला येथेंच बसावयाचें असेल, तर गप तरी बसा, नाहीतर आपल्या घरीं जा !”

“म्हणजे ? मी आपल्या भावाला उपदेशाच्या गोष्टीदेखील सांगूं नयेत कीं काय ?”

हेमांगिनी म्हणाली, “त्या गोष्टी आपल्या घरीं जाऊन सांगा !”

“कांहीं हरकत नाही ! घरीं जाऊनच सांगतें कसें काय आहे तें ! जेव्हां पहावें तेव्हां मेला माझ्या नांवानें खडे फोडीत हिंडत असतो—बजात कारटा !”

वासराचें दावें तुटलें होतें, म्हणून म्हटलें कृष्णा, बाळ, वर माळ्यावर जुना दोर पडला आहे, त्यापैकीं पुरेसा दोर घेऊन ये आणखी एक सुरेखसें दावें तयार दे करून ! पण तो कसला वस्ताद ! काम सांगण्याचाच काय तो अवकाश, कीं केलीच त्यानें इकडच्या तिकडच्या थापा घायला सुरवात ! काय म्हणे, आज मला खेळायला जाऊं दे; उद्यां सकाळीं अगदीं शपथपूर्वक दावें तयार करून देईन ! हाच चालला आहे वाटतें तुझा खेळ या ठिकाणीं ? ” असें म्हणत, दण् दण् पाउलें आपटीत कादंबिनी खोलीच्या बाहेर निघून गेली ! सरासरीं पांच मिनिटें झालीं, तरी कोणाच्याही मुखावाटे एक शब्दही निघेना ! हेमांगिनी एखाद्या लांकडाच्या पुतळीप्रमाणें दाराकडे स्थिर दृष्टी लावून बसली होती. कृष्णाही त्याच अवस्थेंत तिच्या शेजारीं बसला होता. शेवटीं हेमांगिनीनें एक लांबच लांब निःश्वास टाकला व अंधरुणावर आंग टाकलें. कांहीं वेळांनंतर कृष्णाकडे वळून ती किंचित् रुक्ष स्वरांत म्हणाली, “ कां बरें तूं खेळण्याचें निमित्त सांगून माझ्याकडे आलास कृष्णा ? खेळायलाच गेला असतास म्हणजे ही भानगड मुळींच उपस्थित झाली नसती. तूं मजकडे येऊं नये, अशी जर त्या लोकांची इच्छा आहे, तर यापुढें तूं येथें येत जाऊं नयेस, हेंच बरें ! ”

यावर कृष्णा कांहींच बोलला नाही. हळू हळू पावलें टाकीत खालीं मान घालून तो बाहेर निघून गेला. पण दुसऱ्याच क्षणीं पुन्हा परत येऊन तो म्हणाला, “ ताई, आमच्या गांवीं विशालाक्षी देवीचें एक फार जागृत स्थान आहे. तिला नवस केला, म्हणजे वाटेल तसा आजार असला तरी लगेच बरा होतो, अशी फार ख्याति आहे. तेव्हां एकदां त्या देवीला नवस करून पहा ना ? ”

कादंबिनीवरोवर एवढ्यांतच निरर्थक वादविवाद झाला असल्याकारणानें हेमांगिनीचें चित्त कांहींसें क्षुब्ध झालें होतें. उभयतां जावांमध्ये अशीं भांडणें नेहमींच होत; आजचें भांडण म्हणजे मोठेंसें नवल नव्हतें. पण तें नवल नसलें, तरी त्यांत एक विशेष गोष्ट होती. आजच्या भांडणाचें मूळ कारण कृष्णा. आजप्रमाणें सुरेख संधि अनायासेंच प्राप्त झाली असतांना, कृष्णा घरीं परत गेल्यानंतर कादंबिनी त्याची काय दुर्दशा करील, हा एकच विचार तिच्या अंतःकरणाला सारख्या वेदना देत होता. या गोष्टीला अप्रत्यक्षपणें आपणच कारण झालों, या विचारानेंही तिला कमी दुःख होत होतें असें नाही. अशा परिस्थितीत आपल्या हातून कृष्णाला कोणत्याच प्रकारची मदत करतां येणें शक्य नाही, आपला

अगदींच निरुपाय आहे, या जाणिवेने तिचे अंतःकरण क्षुब्ध झाले. इतक्यांत कृष्णा पुन्हा परत आला, हें पाहून ती उठून बसली व त्याला आपल्या शेजारी बसवून प्रेमाने त्याच्या पाठीवरून हात फिरवू लागली. त्या अनाथ पोराची अशी करुणाजनक स्थिति पाहून तिच्या नेत्रांत अश्रू उभे राहिले. पदराने डोळे पुसून ती म्हणाली, “मी या आजारांतून बरी झाले, म्हणजे एके दिवशीं तुलाच, कोणाला न कळतां, देवीची पूजा करून नवस फेडून येण्याकरितां पाठवीन ! जाशील ना तूं एकटा ? होईल का तुझ्या हातून एवढें काम ?”

आनंदामुळे कृष्णाचे नेत्र विस्फारित झाले. उत्साहयुक्त स्वरांत तो म्हणाला, “हो, हो ! एकटा न जायला काय झाले ? मी अगदीं सहज जाऊन येईन ! मग ताई, असेंच कां करूं नये, मी म्हणतो ? आजच या मला पाठवून तिकडे. बरोबर एक रुपाया या म्हणजे झाले ! तेवढ्यांत पूजा वगैरे सर्व आटोपून घेईन मी. देवाच्या देवळांतील पुजारीबुवा माझे चांगल्या ओळखीचे आहेत. माझे काम ते तेव्हांच उत्तम रीतीनें करून देतील. आणखी, पुन्हा, मला जास्त वेळ लागेल असेही नाही. आतां निघालो, म्हणजे उद्या सकाळीं येथें हजर ! देवीचा प्रसाद खाल्ला कीं ताबडतोब आजार नाहीसा होईल बघा ! मग ? पाठवतांना मला आजच ?”

कृष्णाला आतां जास्त विलंब सहन होत नसून तो जाण्याकरितां अत्यंत आतुर झाला आहे, हें हेमांगिनीला स्पष्टपणे दिसून आले. ती हळूच म्हणाली, “पण तूं उद्यां परत आलास, म्हणजे तुला चांगला मार खावा लागेल, या गोष्टीचा केला आहेस का कांहीं विचार ?”

मार खाण्याबद्दल गोष्ट निघतांच कृष्णाचा उत्साह एकदम नाहीसा झाला. त्याचे आनंदाने प्रफुल्लित दिसणारे मुख खरकनू उतरले. परंतु इतक्यांत दुसराच एक विचार त्याच्या अंतःकरणांत उदय पावला. त्याबरोबर त्याचा मावळलेला उत्साह पुन्हा आला. त्याचे मुख पुन्हा पूर्वीप्रमाणे आनंदाने प्रफुल्लित दिसू लागले. तो म्हणाला, “अं ! कांहीं हरकत नाही मार खावा लागला तरी ! मला नाही त्याची पर्वा ! तुमचा आजार तर दूर होईल ना ? झाले तर मग !”

हेमांगिनीच्या नेत्रांत पुन्हा अश्रू उभे राहिले. ती गद्गद स्वरांत म्हणाली, “कृष्णा, अरे मी कोठली कोण, माझे तुझे काय नाते ? असे असतांना, माझ्या-करितां तूं असा जाच सहन करण्याचे काय बरे कारण ?”

कृष्णा या प्रश्नाचें काय उत्तर देणार ? त्याचें पीडित आर्त हृदय रात्रंदिवस अश्रु ढाळीत असून आपल्या मातेला धुंडाळीत असतें, हें त्या पोराला कसे कळावें ? हेमांगिनीच्या प्रश्नाचा अर्थ त्याच्या ध्यानांत येईना ! एकवार तिच्या मुखाकडे दृष्टिनिक्षेप करून तो म्हणाला, “तुमचा ताप अजून हटत नाही. प्रकृती दिवसेंदिवस जास्त जास्त क्षीण होते आहे.....!”

आपल्याबद्दल कृष्णाची एवढी कळकळ पाहून ती किंचित् हंसून म्हणाली, “माझा आजार वाढतो आहे; प्रकृती जास्त क्षीण होत आहे, म्हणून काय झालें ? त्याबद्दल तुला एवढी काळजी काय म्हणून वाटते ?”

हा प्रश्न ऐकून कृष्णाला फार आश्चर्य वाटलें. तो भिवया वर चढवून म्हणाला, “काळजी काय म्हणून वाटते म्हणजे ? अहो, ताप बरा होत नाही अशा स्थितींत वाराविरा लागून जर छातींत सर्दी जाऊन बसली, तर मग कसें होईल ? डॉक्टर म्हणाला, कीं तसें झालें म्हणजे रोग असाध्य होतो म्हणून ! भलतेंच कांहीं तरी ? म्हणे, काळजी वाटण्याचें कारण काय !”

“बरें तर ! आतां तुझी जरूर वाटली, म्हणजे मी तुला बोलावणें पाठवीन, त्या वेळेस ये ! बाकी यापुढें न बोलावतां येत जाऊं नकोस बरं बाळ !”

“कां बरेंताई ?”

अंतःकरणांतील निश्चय कायम ठेऊन, दृढ भावानें मस्तक हालवून हेमांगिनी म्हणाली, “अं हं ! यापुढें मी तुला माझ्या घरीं येऊं देणार नाहीं ! न बोलावतां जर तूं आलास, तर मी तुझ्यावर फार रागावेन, बरें का !”

तिच्या मुखाकडे आपली सभय दृष्टि वळवून कृष्णानें प्रश्न केला, “बरें तर मग ! सांगा, उद्यां सकाळीं बोलावणें पाठवाल ना ?”

“उद्यां सकाळींच पुन्हा येण्याची तुझी इच्छा आहे का ?”

अप्रतिभ होऊन कृष्णानें उत्तर दिलें, “बरें, सकाळीं नाहीं तर दोनप्रहरीं येईन !—होय ना ताई ?”

ही विनंति करीत असतां, त्याच्या मुखावर दृग्गोचर होणारी व्याकुल अनुनयाची छटा पाहून हेमांगिनीच्या हृदयांत व्यथा उत्पन्न झाली. आपल्या सहवासांत काळ घालवावा, अशी कृष्णाची अत्यंत उत्कट इच्छा असून, या बाबतींत त्याची निराशा केल्यास, त्याच्या अंतःकरणास दारुण यातना झाल्याखेरीज राहणार नाहीत, हें तिला पूर्णपणें ठाऊक होतें. तरी पण, हें कठोर आचरण करण्याखेरीज

तिला दुसरा मार्ग नव्हता ! वाटेल तें झालें, तरी यापुढें तिला आपलें हृदय कठिण केलेंच पाहिजे, असें तिला पूर्णपणें कळून आलें ! प्रत्येक दिशेनें या असहाय एकाकी कोमल बालकावर कुशब्दांचा प्रहार एकसारखा सुरू असे. सहानुभूतीची आशा असलेल्या प्रत्येक ठिकाणीं पूर्ण निराशेशीं गांठ पडली असतांना, त्याला एकाएकीं हेमांगिनीच्या प्रेमळ हृदयाची शीतल छाया सांपडली ! या सावलींत विश्रान्ति घेत असतांना, तो इतर समयीं अनुभवलेला त्रास, गंजना, छळ वगैरे सर्व कांहीं पूर्णपणें विसरून जाऊन, एका निराळ्याच सुखाचा अनुभव घेत असे ! याच कारणामुळें त्याच्या छळाचें स्वरूप तीव्रतर झालें, तरी त्याची त्याला कांहींच क्षिति वाटत नव्हती ! वाटेल तसा त्रास सोसावा लागला, तरी त्याला त्याची तयारी होती; परंतु त्या भयामुळें तो आपलें हें एक मात्र आश्रयस्थान सोडणें अशक्य होतें ! त्याच्या दृष्टीनें जरी हें योग्य असलें, तरी आपल्यामुळें या गरीब पोराला जास्त त्रास सहन करावा लागतो, ही कल्पनासुद्धां हेमांगिनीच्या अंतःकरणाला सहन होईना ! आपल्या भेटीकरितां आल्यामुळें त्याला जाच सहन करावा लागवा, त्यापेक्षां आपला सहवास यापुढें बंदच राहणें जास्त श्रेयस्कर आहे, अशी तिची खात्री झाली. तिच्यामुळें होणारा छळ कृष्णा जरी मुकाट्यानें सहन करूं शकत होता, तरी तिनें तो कसा व कां सहन करावा ?

हेमांगिनीच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. तिच्या कठोरतेची तिलाच लाज वाहूं लागली. तरीदेखील एकीकडे मान वळवून होईल तेवढ्या रुक्ष स्वरांत ती कृष्णाला म्हणाली, “ कृष्णा, तूं आतां येथून जा ! मला उगाच विरक्त करूं नकोस ? यापुढें तुला बोलावेलें, तरच तूं येथें ये; न बोलावतां, वाटेल तेव्हां येऊन मला त्रास देत जाऊं नकोस ! समजलास ना ? जा आतां तूं !

“ नाही; मी केव्हां वरें तुम्हाला त्रास दिला ?” असें म्हणून कृष्णा आपलें भीत लज्जित मुख खालीं वळवून त्वरित गतीनें निघून गेला.

हेमांगिनीच्या नेत्रांतील अश्रुप्रवाह, वर्षाऋतूतील जलधारांचें स्वरूप धारण करून, जोरानें वाहूं लागला. कृष्णा म्हणजे कठोर परिस्थितीच्या वैराण वाळवंटांत वणवण करीत हिंडणारा, निरुपाय झालेला, अनाथ व अजाण असा प्रवासी. मातृप्रेमाच्या आश्रयस्थानापासून मुकाम हालल्यानंतर, आजपावेतो त्याला निवाऱ्याचें असें एकही स्थान आढळलें नाहीं. परिस्थितीच्या वणव्यांत त्याचें

कोमल बाल-हृदय होरपळू लागलें. प्रेमाच्या व सहानुभूतीच्या ओलाव्यासाठी त्याचा आर्त व पिपासित आत्मा तळमळू लागला ! आपल्याला हवी ती वस्तु हेमांगिनीच्या ठायीं असून ती मिळण्यासारखी आहे असें पाहून, तो ती प्राप्त करून घेण्याच्या मार्गे लागला ! तिलाच आपल्या मातेच्या ठिकाणीं मानून, तो तिच्या आश्रयास येऊन राहिला ! तिच्या मातृस्नेहाच्या पदराखालीं अल्प आश्रय तरी मिळावा या इच्छेनें प्रेरित होऊन, तो एखाद्या कंगाल भिकाऱ्याप्रमाणें आपली दरिद्री आशा अंतःकरणांत बळकट धरून ठेवून भटकत होता !

हेमांगिनीला हें समजत नव्हतें असें नाहीं. कोणत्याही स्थितींत असतांना, एखाद्या दीनदुबळ्या अनाथाची करुणापूर्ण प्रार्थना कानीं आली, म्हणजे ती त्याचें दुःख नाहींसें करण्याचा शक्य तेवढा प्रयत्न करीत असे. असें असून, कृष्णाला स्वतःच कठोरपणें आपल्यापासून दूर सारतांना तिच्या कोमल अंतःकरणाला केवढ्या दारुण यातना झाल्या असतील, याची कल्पना वाचकांनींच करावी. नेत्रांतून वाहणारा अश्रु-प्रवाह थांबविण्याचा प्रयत्न करीत ती स्वतःशींच म्हणाली, “ कृष्णा, बाळ ! जातांना तूं एवढेंसें तोंड करून गेलास ? माझ्या वर्तनाबद्दल तुला फार वाईट वाटलें असेल ? पण बाळ, मी तरी काय करूं ? ही तुझी ताई तुझ्यापेक्षां देखील जास्त निरुपाय स्थितींत आहे, हें मी तुला कोणत्या रितीनें समजावून सांगूं ? तुला आपल्या हृदयाशीं धरून प्रेमानें क्षणभर कुरवाळावें, ही क्षमता माझ्या अंगीं नाहीं. ” उमा आंत प्रवेश करून म्हणाली, “ आई, काल कृष्णामामा दुकानाच्या कामावर न जातां तुझ्याजवळ येऊन वसला, याबद्दल काकांनीं त्याला चांगला चोप दिला ! त्याच्या नाकावाटे एकसारखें— ! ”

तिला मध्येच थांबवून, हेमांगिनी रागाच्या स्वरांत म्हणाली, “ बरें, बरें ?— गप वस आतां,—चल, निघ येथून ! ”

एकाएकी आई रागावलेली पाहून उमा मनांत दचकली ! आपलें भाषण पूर्ण करण्याच्या भानगडींत न पडतां, ती तशीच परत जाऊं लागली. इतक्यांत हेमांगिनीनें तिला हांक मारून विचारलें, “ काय म्हणालीस तूं ? त्याला मारलें म्हणून ? कां ग, फार लागलें का त्याला ? नांकातून वरेंच रक्त वाहिलें का ? ”

आईची हांक कानीं पडतांच उमा मध्येच थवकली, परंतु पुन्हा आंत जाण्याचें तिला धैर्य झालें नाहीं ! ती उभी होती तेथूनच म्हणाली, “ नाहीं. फार नाहीं रक्त गेलें,—थोडेंसेंच ! ”

“ बरें ! जा तूं ! ”

उमा परत जाऊं लागली. दाराजवळ येतांच ती म्हणाली, “आई, हा वध कृष्णा मामा आला !”

हे शब्द कृष्णाच्या ही कानीं गेले. ताईच्या खोलींत प्रवेश करण्याकरितां हें पुरेसें सबळ कारण आहे असें मानून तो पुढें आला व दारांतूनच आंत डोकावून, सलज्ज, सस्मित वदनानें हेमांगिनीकडे पाहून म्हणाला, “कसें काय ताई ?”

क्षोभ, दुःख, अभिमान इत्यादि विकारांनीं तिच्या अंतःकरणांत एकच गोंधळ उडवून दिला. एखाद्या वेळ्या माणसाप्रमाणें चीत्कार करून ती क्रोधपूर्ण स्वरांत ओरडली, “काय म्हणून आलास तूं येथें ? बोलाविल्याखेरीज येत जाऊं नकोस म्हणून निक्षून सांगितलें होतें ना मीं तुला ? मग कां आलास तूं ? चल, जा—जालवकर ! निघ येथून लवकर—!”

हेमांगिनीच्या मुखावाटे असे शब्द निघतील, असें कृष्णाला स्वप्नांत देखील वाटलें नव्हतें. त्याला कांहींच बोध होईना ! एकाद्या मूढाप्रमाणें डोळे वासून तिच्याकडे पहात तो तेथेंच उभा राहिला. हें पाहून हेमांगिनी जास्तच तीक्ष्ण स्वरांत म्हणाली, “अजूनदेखील तूं उभाच आहेस—जा म्हणून सांगतें ना मी तुला ?—”

कृष्णाच्या मुखावरील हास्य पार नाहीसें झालें. शुष्क स्वरांत, फक्त “जातो” एवढा एकच शब्द कसा तरी उच्चारून तो हळू हळू निघून गेला ! तो निघून गेल्यादरोवर हेमांगिनीनें निर्जीवाप्रमाणें धाडकन अंथरुणावर आंग टाकलें, व अस्फुट क्षुब्ध स्वरांत ती बोलूं लागली:—

“शंभर वेळां सांगितलें असेल मेल्याला, मजजवळ येत जाऊं नकोस म्हणून ! तरीदेखील, पुनः आपलें, “ताई !” आहेच ! उमा, त्या शिवाला सांग, म्हणावें पुन्हा कधीं कृष्णाला येथें येऊं देऊं नकोस म्हणून !”

उमा कांहींच बोलली नाही ! आजचा प्रकार तिलासुद्धां कांहींसा आश्चर्यकारकच वाटत होता. ती हळू हळू बाहेर निघून गेली !

रात्रीच्या समयीं, विपिन बाबू घरीं परत आल्यानंतर हेमांगिनीनें त्यांना आपल्याजवळ बोलावलें, व गद्गद स्वरांत म्हणाली, “आजपर्यंत कधींही मीं कोणत्याही वस्तूबद्दल गळ घातली नाहीं !—परंतु आज मात्र मी एका बाबतींत मिश्रा मागणार आहे ! माझी इच्छा पूर्ण कराल का ?”

तिच्या भाषणाचें नवल वाटून विपिननें संदिग्ध स्वरांत प्रश्न केला, “काय पाहिजे तुला ?”

हेमांगिनी म्हणाली, “मला कृष्णा प्राहिजे !—विचारा हतभागी पोरका पोर !—नाहीं आई, नाही बाप ! तेथे त्याची सारखी छळणा चालली आहे. असेंच चालू राहिले, तर थोड्याच दिवसांत खात्रीने त्याचा प्राण गेल्याखेरीज राहणार नाही ! यापुढे त्याचा छळ मला मुळीसुद्धां पहावत नाही !”

विपिन मृदु हास्य हंसून म्हणाला, “हा सर्व त्रास निवारण करण्याचा एक सुरेख उपाय आहे ! आपले नेत्र झांकून घेतले म्हणजे झाले !” पतीची ही निष्ठुर थट्टा शूलाप्रमाणे हेमांगिनीच्या हृदयांत जाऊन भिनली ! इतर एखाद्या प्रसंगी तिने हे केव्हांही सहन केले नसते. परंतु आज दुःखातिशयामुळे तिचे हृदय बधिर झाल्याप्रमाणे झाले होते. पतीच्या भाषणाचा तिच्या अंतःकरणावर कांहींच विपरीत परिणाम झाला नाही. ती कर्णापूर्ण नेत्रांनी पतीकडे पहात, हात जोडून, विव्हल स्वरांत म्हणाली, “सर्वसाक्षी परमेश्वराला साक्ष ठेवून मी सांगते आहे, तो मला अगदी माझ्या पोटच्या मुलाप्रमाणे वाटतो ! यापुढे त्याला माझ्यापासून दूर ठेवू नका ! द्या—त्याला माझ्याजवळ आणून द्या;—मी त्याचा सांभाळ करीन—प्रेमाने खाऊं पिऊं घालून त्याला मोठा करीन,—त्याला माझ्या स्वाधीन करा ! तो मोठा झाला म्हणजे मग काय वाटेल तें करा;—मग मी कांहींएक बोलणार नाही !”

तिच्या अंतःकरणांतील कळवळा पाहून विपिनचे हृदयही कांहींसे द्रवले. तो किंचित् कोमल स्वरांत म्हणाला, “पण कृष्णा म्हणजे बाजारांत विकण्याकरितां ठेवलेली वस्तू का आहे, मी तुला आणून द्यायला ? त्याच्यावर आपला हक्क काय ? दुसऱ्याचा भाऊ, दुसऱ्याच्या घरी राहतो—त्या भानगडींत एवढे मन घालून स्वतःला त्रास करून घ्यायचे तुला तरी काय कारण आहे ?”

हेमांगिनीला आपले अश्रू आवरणे कठिण झाले ! थोड्या वेळाने कांहींशी शांत झाल्यावर, डोळे पुसून ती पुन्हा म्हणाली, “वाटेल तसे असले, तरी मनावर घेतल्यास तुम्हाला हे अशक्य नाही ! जाऊवाईना सांगून, भाऊजीना सांगून तुम्ही त्याला येथे अगदी सहज आणू शकाल ! मी तुमच्या पाया पडते—पदर पसरते, एवढी विनंति मान्य कराच !”

विपिन म्हणाला, “वरें, समज, त्याला येथे आणणे जरी अशक्य नसले, तरी जन्मभर त्याचे प्रतिपालन करायला, आपण तरी काय असे श्रीमंत आहोत ? आपल्या स्थितीचा तरी विचार नको का करावयाला ?”

एवढ्या दीन वाणीनें विनवून सांगितलें, तरीदेखील आपला पति आपली विनंति मान्य करीत नाहीं हें पाहून हेमांगिनीला साहजिकपणें किंचित् वाईट वाटलें. अभिमानयुक्त स्वरांत ती म्हणाली, “ यापूर्वीं आपण माझी एखादी क्षुल्लक विनंतिदेखील अमान्य केली नाहीं; माझी प्रत्येक इच्छा पुरवीत आलां ! आणि आजच असा कठोरपणा स्वीकारावयाला माझ्या करवीं काय बरें अपराध घडला ? मीं इतकें हृदय फोडून सांगितलें, तरीसुद्धां आज माझी ही सामान्य इच्छा पूर्ण करावी असें आपल्याला वाटत नाहीं ! त्याचें नशीब फुटकें, म्हणून तुम्ही सर्वांनीं एकत्र होऊन त्याचा जीव घ्यावा कीं काय ? हा प्रकार उघड्या डोळ्यांनीं पहात असतां, प्रतिकाराचा कांहीं प्रयत्न न करतां स्वस्थ वसणें मला शक्य नाहीं ! तुम्ही नाहीं माझी विनंति मान्य केली, तरी हरकत नाहीं ! आतां मी स्वतःच या बाबतींत पुढाकार घेणार ! मी स्वतःच त्याला माझ्याजवळ यायला सांगतें !—पाहतें ते तरी माझे काय करतात तें !”

पत्नीचा हा हेकेखोरपणाचा निश्चय पाहून विपिनलाही क्रोध आला. तो रुष्ट स्वरांत म्हणाला, “ त्याला खाऊं घालण्याकरितां माझ्याजवळ पैसे नाहीत ! ”

हेमांगिनीनेंही तशाच स्वरांत उत्तर दिलें. ती म्हणाली, “ कांहीं हरकत नाहीं ! तुमच्या जवळ नसले तरी माझ्याजवळ पैसे आहेत ! घरांत माझा कांहींच अधिकार नाहीं कीं काय ? आपल्या मुलाचें पालन पोषण करण्याचा मला पूर्ण हक्क आहे ! मी उद्यांच त्याला बोलावून आणून येथें ठेवून घेतें ! जाऊबाई जर ज्वरदस्तीनें त्याला मजजवळून ओढून घेऊन जाऊं लागल्या, तर मी त्याला पोलिसच्या संरक्षणाखाली नेंऊन ठेवीन ! पाहतें, माझे कोण काय करते तें ! ”

पत्नीचें हें विलक्षण भाषण श्रवण करून विपिन क्षणभर स्तंभितच झाला ! त्याच्या हेमांगिनीचा वराच राग आला ! अभिमानयुक्त रुष्ट स्वरांत तो म्हणाला, “ ठीक आहे, पाहूं या काय होते तें ! ”—असें बोलून तो खोलीच्या बाहेर निघून गेला !

दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं आकाश मेघाच्छन्न झालें होतें. थोडा थोडा पाऊसही पडत होता. हेमांगिनी अंधरुणावर उठून बसली. चित्त अस्वस्थ असल्या-कारणानें तिला चांगली निद्रा आली नव्हती. कृष्णाचें पुढें कसें होईल, याबद्दल वारंवार तिच्या अंतःकरणांत विचार उत्पन्न होऊन तिला अस्थिर करीत ! पहांटेच्या सुमारास तिचा डोळा लागला. झोंप उघडल्यावर पाहतें, तों आज

उठावयाला तिला रोजच्या पेक्षां जास्त उशीर झाला होता ! मेघांच्या आवरणाखालीं झांकून गेल्यामुळे, सूर्याचा प्रकाश जरी नेहमींप्रमाणे दिसत नव्हता, तरी दिवस बराच बर आला असावा अशी कल्पना सहज करतां येत होती. हेमांगिनी शय्ये-वरून खालीं उतरली, व तिनें जाऊन खिडकी उबडली. एकाएकीं, पलीकडच्या घरांतून गोपाळाच्या उच्च कंठांतून उच्चारलेले पुढील शब्द तिच्या कर्णपथावर येऊन आदळले—“आई, हे बघ, तुझे प्रतापी बंधुराज पावसांत मिजत मिजत घरीं परत येत आहेत !”

“कुठें ?—कोठें आहे तो ? थांब, ही आलेच मी !” असें म्हणून कादंबिनी भीषण स्वरूप धारण करून द्रुतगतीनें बाहेर आली !

हेमांगिनीचें हृदय थरारलें ! तिनें ललितला हांक मारली. तो येतांच ती त्याला म्हणाली, “बाळ, त्या घरीं जाऊन, कृष्णा कोठें गेला होता,—गडबड कशाबद्दल आहे, तें पाहून ये वरें ! जा !”

आईची आज्ञा पालन करण्याकरितां ललित द्रुतगतीनें कादंबिनीच्या घराकडे जाण्याकरितां निघाला. इकडे हेमांगिनीच्या मनाची स्थिति फार अनुकंपनीय झाली होती. कृष्णाच्या हातून आज पुन्हा कोणता नवीन अपराध घडला असावा, त्याचा मोबदला म्हणून आतां त्याला कोणती शिक्षा भोगावी लागणार, वगैरे विचार एकामागून एक तिच्या अंतःकरणांत उद्भवूं लागले. ललित केव्हां परत येऊन तिकडचें वर्तमान कळवितो, याबद्दल ती एकसारखी उत्कंठेनें वाट पाहूं लागली. शेवटीं एकदांचा तो परत आला. हेमांगिनीनें प्रश्न केला, “काय झालें रे ?”

ललित म्हणाला, “गोपाळनें कृष्णामामाला खुर्ची दिली आहे !” अगदीं लहान वयांत, पंतोजीच्या कडक अमलाखालीं शाळेंत घालविलेल्या दिवसांची आठवण केल्यास “खुर्ची देणें” म्हणजे काय, याची कल्पना बहुतेक वाचकांस आल्याखेरीज राहणार नाही !

हेमांगिनीनें शुष्कमुखानें प्रश्न केला, “त्याचा अपराध काय ?”

ललित म्हणाला, “काल तिसऱ्या प्रहरीं, गांवांतील कांहीं गृहस्थांकडे उधार आलेली रक्कम वसूल करण्याकरितां म्हणून काकांनीं त्याला सांगितलें. त्याप्रमाणें तो वसूल आणण्याकरितां म्हणून बाहेर गेला, व कांहीं माणसांकडून रुपये आणले देखील ! परंतु ते काकांच्याकडे आणून न देतां, त्यानें स्वतःच खर्च केले. कालपासून तो घरींदेखील आला नाही !”

त्याच्या बोलण्यावर हेमांगिनीचा विश्वास वसेना ! तिनें साशंक भावानें विचारलें, “ कोण म्हणतो, त्यानें पैसे वसूल करून आणले असें ? ”

ललित म्हणाला, “ कृष्णा मागावयाला आला असतां, ‘आपण त्याला रुपये दिले’ असें लक्ष्मण गवळ्यानें स्वतः काकांना सांगितलें ! ” इतकें बोलून ललित अभ्यास करण्याकरितां निघून गेला ! यानंतर, विशेष असें कांहीं न घडतां, दोन तीन तास निघून गेले. हेमांगिनीचें अस्वस्थ चित्तही हळू हळू स्थिर होऊं लागलें. सरासरीं साडेदहा वाजण्याचा सुमार झाला असेल. स्वयंपाकिणीनें हेमांगिनीचें ताट वाहून तिच्या खोलींत आणून ठेवलें. ती आतां भोजनाला सुरुवात करणार, इतक्यांत प्रत्यक्ष तिच्या खोलीच्या दाराशींच कुरुक्षेत्राचें दृश्य दिसूं लागलें. कादंबिनीच्या मागोमाग गोपाळ कृष्णाचा कान धरून त्याला खेंचून आणीत होता. त्यांच्याबरोबर नवीनबाबूही असून, त्यांनीं विपिनला बोलावून आणण्याकरितां दुकानावर नोकर रवाना केला होता !

हा एकंदर प्रकार पाहून हेमांगिनीच्या तोंडचें पाणी पळालें ! प्रकरण बरेंच पुढें गेलें असावें, हें तावडतोब तिच्या ध्यानांत आलें. ह्यानंतर तिला जेवण कसें रुचणार ? ती तशीच ताटावरून उठली, व विनयानें पदर वगैरे नीट सांवरून खोलीच्या भिंतीशीं जाऊन उभी राहिली. इतक्यांत नवीनबाबूंनीं कर्णकर्कश स्वरांत युद्धदुंदुभी फुंकली,—“सूनवाई, हें तूं आरंभलें आहेस तरी काय ? तुझ्यामुळे, आतां आम्हाला आमच्या घरीं वास्तव्य करणें सुद्धां कठीण झालें आहे ! आज विपिनला सांगून, आमच्या घराची किंमत मला देऊन टाका म्हणजे आम्ही हें घर सोडून चालते होऊं ! दुसरीकडे कोठेंही जाऊन राहिलेलें पुरवलें; परंतु यापुढें हा तुमचा त्रास कांहीं सहन करवत नाहीं आपल्याला ! ”

हेमांगिनी विस्मयानें अगदीं हतबुद्ध झाली ! नवीनबाबूंच्या भाषणाचा कांहींच अर्थ तिच्या ध्यानांत येईना ! ज्यांच्याशीं सान्या जन्मांत प्रत्यक्षपणें भाषण करण्याचा फारच क्वचित् प्रसंग आला होता, असा दीर आज आपल्या घरीं येऊन एवढ्या कठोर शब्दांत आपली निर्भर्त्सना करतो, याचें कारण काय असावें, हें तिला कळेना ! तिच्याकडून कांहींच उत्तर मिळत नाही, असें पाहून कादंबिनी, युद्धपरिचालनाचा सर्व भार आपल्या शिरावर घेऊन, हेमांगिनीच्या अगदीं समक्ष उभी राहून, हातवारे करीत म्हणाली, “सूनवाई, मी तुझ्यापेक्षां वयानें, अधिकारानें वडील आहे—तें एक मेलं जाऊं दे चुलीत ! मला तर तूं

केव्हांपासूनच कुत्र्यामांजराप्रमाणें लेखित असतेस ! त्याबद्दल मी तुला कांहींच बोलत नाही ! तुला बरें वाटेल तसें तूं कर !—देव जशास तसें प्रायश्चित्त देई-लच ! पण मी तुला हजारदां सांगितलें असेल—तूं माझ्या भावाचें नांव काढीत जाऊं नकोस म्हणून—तरी तुझें आपलें आहे तें आहेच ! लोकांना दाखविण्या-करितां, मारे मायेचा पूर आणून तूं त्याला बिघडवून ठेवलें आहेस;—पण त्याचे परिणाम भोगावे लागताहेत आम्हाला ! दोन दिवस मारे आंजारून गोंजारून लाड करणें सोपें आहे; पण त्याचा जन्माचा भार तर आम्हालाच सहन कराव-याचा आहे ना ? त्याच्याकरितां तर नाही ना तूं पुढें येणार ? ”

हें भाषण म्हणजे भांडणाला निमंत्रण आहे, हें हेमांगिनीनें तेव्हांच ओळखलें. तिनें आपली शांतवृत्ति ढळूं न देतां मृदुं स्वरांत हळूच प्रश्न केला, “ पण असें झालें तरी काय ? ”

कादंबिनी जास्तच संतापून हातवारे करीत म्हणाली, “ झालें तरी काय ? कांहीं नाही, वाई ! फार छान चालविलें आहेस तूं हें ! भलभलती फूस देऊन त्याच्या साऱ्या आयुष्याचें तूं मातेरें केलेंस—आणखी काय व्हायचें राहिलें आहे ? तुझ्याच पढवणुकीमुळें तो चोरी करायला शिकला ! काल त्यानें वसूल करून आणलेले रुपये चोरले !—आणखी दोन दिवस तूं असाच सन्मार्गाचा उपदेश सुरू ठेवलास कीं तो दरोडे घालूं लागेल—लोकांचीं घरें फोडील ! वाः ! वाई—फार—फार छान मांडलें आहेस तूं ! ”

अगोदरच प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें हेमांगिनी क्षीण झालेली ! त्यांत या विलक्षण व मिथ्या आरोपांची भर पडली ! त्याबरोबर तिचा चित्तक्षोभ अनावर झाला. यापूर्वीं दिरासमोर ती फारच क्वचित् भाषण करीत असे. आर्य कुली-नतेला अनुसरून नवीनबाबूंसमोर ती अतिशय मर्यादेनें वर्तन करी ! परंतु आजच्या प्रसंगीं तिला आपला क्रोध आवरतां आला नाही ! ती क्षुब्ध परंतु हलक्या स्वरांत म्हणाली, “ काय ? मी त्याला चोरी करावयाला शिकविलें ? ”

कादंबिनी पूर्वीच्या स्वरांत यत्किंचित् सुद्धां फरक न करतां स्वच्छंदानें म्हणाली, “ तूं शिकविलें किंवा नाही तें त्या काट्याला ठाऊक ! त्याबद्दल मी काय सांगूं ? परंतु, यापूर्वीं त्याच्या अंगीं असला एकही वाईट गुण नसतां, तो तुझ्या नादीं लागल्यापासूनच असे चाळे करूं लागला, याचा अर्थ काय ? वाटेवरच्या वाटसराला

प्रश्न केला, तर तोदेखील, मी म्हणतें तशाच प्रकारचें उत्तर देईल ! मी तुला विचारतें, त्याच्याशीं एवढें एकांतांत तासचे तास बोलायचें तरी असतें काय ग तुला ? त्याच्याबद्दल एवढा प्रेमाचा पाझर तुझ्या हृदयाला फुटावा, असें त्याचें आणि तुझें कोणतें जिव्हाळ्याचें नातें आहे, तें तरी कळूंदे एकदां आम्हांला !” किती दिवसांपासून हृदयांत सांठवून ठेवलेल्या द्वेषराशीला या भाषणप्रवाहाच्या द्वारें मार्ग मिळाला, तें एक सर्वसाक्षी परमेश्वरालाच ठाऊक !

कांहीं कालपर्यंत हेमांगिनी हतज्ञान झाल्याप्रमाणें स्तंभित होऊन उभी राहिली ! अशा निर्लज्ज अपमानाचा निष्ठुर आघात एक व्यक्ति दुसऱ्या व्यक्तीवर करूं शकते, ही कल्पनाच मुळीं तिच्या बधिर झालेल्या मस्तकांत शिरेना ! परंतु तिची ही मूढावस्था फार वेळपर्यंत टिकूं शकली नाही. लवकरच तिच्या संज्ञा-शून्य हृदयांत पुन्हां चेतना उत्पन्न झाली ! त्याबरोबर, मर्मांतिक आघातामुळें चिडलेल्या वाधिणीप्रमाणें तिची स्थिति होऊन, ती आपल्या भिंतीजवळच्या स्थानाचा त्याग करून कादंबिनीच्या समोर जाऊन उभी राहिली. तिच्या नेत्रांतून जणूं काय अग्निगणाचा वर्षाव होऊं लागला ! वडील दिराची मूर्ती यावेळीं तिच्या दृष्टीसमोर प्रत्यक्ष उभी असूनही, त्याचा तिच्या क्रोधपूर्ण चित्तावर कांहींच परिणाम होऊं शकला नाही ! आपली तीव्र दृष्टि कादंबिनीकडे रोंखून ती शांत परंतु अत्यंत कठोर स्वरांत म्हणाली, “बाई, तुम्ही एवढ्या नीच आहांत कीं, तुमच्या बरोबर भाषण करण्याचा देखील मला अगदीं तिटकारा वाटतो. तुमचें हृदय इतकें पराक्राष्टेचें निर्लज्ज बनलें आहे कीं, तुम्ही आहांत तशा असूनसुद्धां, हें पोर तुमचा भाऊ आहे, असा याचा परिचय द्यायला तुम्हाला शरम वाटत नाही ! धिक्कार असो तुम्हाला ! कुठ्यामांजरासारखें क्षुळक जनावर घरांत वाळगलें असतां, त्याला-सुद्धां पोटभर खायला दिल्याखेरीज माणसाच्यानें रहावत नाही ! परंतु एवढी माणुसकीसुद्धां तुमच्या अंगीं नाही ! या एवढ्याशा हतभागी पोरकरवीं अगदीं उरस्फोड कामें करवूनसुद्धां, आजपर्यंत त्याला एकदांदेखील पोट भरून अन्न तुम्हीं दिलें नाही ! मी नसतें, तर कदाचित् यापूर्वीं केव्हांच हें पोर पोटाला न मिळल्या कारणानें अन्नान्न करीत तडफडत मेलें असतें—नव्हे, तुम्ही मारलें असतें !—अशा तुम्ही पाषाणहृदयी, नीच, निर्लज्ज—बेशरम आहांत ! तो जेव्हां तेव्हां माझ्याकडे येतो, तो प्रेमाच्या गुजगोष्टी बोलत बसावें म्हणून नव्हे, तर आपल्या पोटांत भडकलेली क्षुधेची आग शमन करण्याकरितां !”—तिच्यानें पुढें बोलवेना ! क्रोधावेशामुळें तिचा कंठ दाटून आला !

क्षणभर थांवल्ल्यानंतर कादंबिनी म्हणाली, “ एकूण, आम्ही त्याच्याकडून मरेमरेपर्यंत कामें करवून घेतों, कांहीं खायला घालीत नाहीं—तूच त्याला पोटाला घालून पोसतेस, असेंच ना तुझे म्हणणें ? ”

हेमांगिनी म्हणाली, “ होय. असेंच माझे म्हणणें ! आजपर्यंत एक दिवस-सुद्धां तुम्ही दोन्ही सांज त्याला पोटभर खाऊं घातलें नाहीं. उलट वाटेल तसें मारझोड करून छळलें, व त्याच्या शक्तीच्या पलीकडे त्याच्याकडून कामें करवून घेतलीं ! असेंच माझे म्हणणें ! तुमच्या भीतीमुळेंच, मी त्याला वारंवार, माझ्या-कडे येत जाऊं नकोस म्हणून वजावलें. परंतु क्षुधेचा तडाखा त्याला सहन करतां येईना, आणि मजजवळ त्याला पोट भरून खावयास मिळत असे, या एकाच कारणामुळें तो पुन्हा पुन्हा माझ्या घरीं येई !—चोरी करण्याबद्दल उपदेश ऐकण्याकरितां नव्हे ! परंतु तुमच्या पाषाणहृदयाची कठोरता एवढ्या पराका-ष्ठेला जाऊन पोहोचली आहे की, दुसरीकडे त्याला पोटभर खावयास मिळतें आहे, हेंदेखील तुम्हाला पहावत नाहीं ! ”

यावर उत्तर कादंबिनीकडून न मिळतां नवीनबाबूकडून मिळालें. त्यानें खाटकाचा सुरा दृष्टीसमोर तळपत असलेल्या करुणमूर्ति दीन कोंकराप्रमाणें एकी-कडे उभ्या असलेल्या कृष्णाला खसूकून समोर ओढलें, आणि त्याच्या खाशांत हात घालून केळीच्या द्रोणाची एक पुरचुंडी बाहेर काढली ! ती हेमांगिनीच्या डोळ्यां-समोर धरून तो क्रोधपूर्णस्वरांत ओरडला, “ तूं म्हणतेस, त्याप्रमाणें आम्ही नीच, पाषाणहृदयी कदाचित् असूं ! आम्हाला त्याचें बरें झालेलें उघड्या डोळ्यांनीं पाहवत नसेल ! परंतु तें कां, तें तूच आपले डोळे उघडून नीट पहा ! तुझ्याच शिकवणीवरून त्यानें माझे रूपये चोरले ! तुझा आजार बरा व्हावा या इच्छेनें प्रेरित होऊन तो काल कोणच्याशा देवाची पूजा करण्याकरितां गेला होता—आणि हा त्या देवाचा प्रसाद त्यानें तुझ्याकरितां आणला आहे !—घे हा प्रसाद ! ” असें म्हणून त्यानें द्रोण उघडून आंत असलेला देवीचा प्रसाद व त्यावरचीं, देवीच्या निर्माल्यांतील एक दोन फुलें हेमांगिनीच्या दृष्टीसमोर धरलीं !

कादंबिनी भिवया वर चढवून म्हणाली, “ बाई, बाई ! काय तरी बाई या कार्याचे गुण ! दिसायला मेला दिसतो एवढासा; परंतु लुच्चेगिरींत कसा पारंगत आहे अगदीं ! काय तरी धाडस म्हणावें याचें ! शर्थ झाली बाई याच्या-पुढें ! बरें, बाई, आतां तूच सांग पाहूं, यानें कोणत्या उद्देशानें चोरी केली तें ?

मी सांगितलें का त्याला, चोरी कर, असें ? माझ्या वऱ्याकरितांच का त्यानें हा एवढा प्रताप गाजविला ? ”

हेमांगिनी क्रोधानें देहभान विसरली ! तिच्या दुर्बल झालेल्या मनाला हा सर्व क्षोभ सहन होईना ! ती द्रुतगतीनें कृष्णाच्या जवळ गेली, व फाडकन् त्याच्या गालांत एक चपराक लगावून म्हणाली, “हरामखोर, चोरटा ! मीं शिकवलें तुला चोरी करण्याकरितां ? कितीदां सांगितलें मीं तुला, तूं माझ्या घरीं येत जाऊं नकोस म्हणून ? हजार वेळां घरीं आल्यानंतर परत हांकून लावलें, तरीसुद्धां निलाजऱ्याला लाज नाही ती नाहीच ! इतकें सांगितल्यानंतरसुद्धां पुन्हा पुन्हा तूं येत होतास, याचें कारण दुसरें तिसरें कांहीं नसून, तूं चोरी करण्याच्या उद्देशानेंच येथें येत असावास, असें मला आतां खात्रीपूर्वक वाटूं लागलें आहे !”

हा वेळपर्यंत घरांतील झाडून सारीं माणसें त्या ठिकाणीं गोळा झालीं होतीं. हेमांगिनीनें उच्चारलेलें शेवटचें वाक्य कानीं येतांच शिवा नांवाचा नोकर मध्येच म्हणाला, “मलादेखील असेंच वाटतें ! हे आपल्या घरीं येतात, ते चोरी करण्याच्या हेतूनेंच ! त्या दिवशीं मी स्वतः आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलें, रात्रीं अंधारांत हे तुमच्या खोलीच्या दाराशीं गुपचूप उभे होते. माझी चाहूल लागतांच एकदम पळून गेले ! तितक्यांत मी तेथें आलों नसतों, तर खात्रीनें यांनीं खोलींत शिरून चोरी केली असती वाईसाहेब !”

शिवाच्या बोलण्याला आधार देण्याच्या हेतूनें गोपाळ म्हणाला, “हो ! त्याला ठाऊकच होतें, तुम्ही आजारी आहांत—संध्याकाळ झाल्यासरशीं तेव्हांच झोंप लागते—झालें ! तो असा तसा बदमाष आहे कीं काय ?”

आज हेमांगिनीनें कृष्णाशीं केलेलें वर्तन पाहून कादंबिनीची मर्जा जशी सुप्रसन्न झाली, तशी गेल्या सोळा वर्षांत कधींही दिसली नव्हती ! मनांतल्या मनांत अत्यंत संतुष्ट होऊन ती सस्मितमुखानें हेमांगिनीला म्हणाली, “सारेंच मुसळ केरांत ! तूं त्याला तुझ्या घरीं येण्याची बंदी केली आहेस, हें आम्हाला तरी कसें वरें कळावें सूनवाई ? तो नेहमीं सांगायचा, म्हणे हेमांगिनीताईचें माझ्यावर आईप्रमाणें प्रेम आहे म्हणून ! वस्तुस्थिति निराळीच आहे, हें आम्हाला काय वरें ठाऊक ? मेल्यानें तीन रुपये चोरले, आणि कुठून तरी हीं दोन सडकीं फुलें घेऊन आला !” असें म्हणून तिनें पतीच्या हातांतून द्रोण हिंसकावून घेऊन तो भरकन फेंकून दिला !

घरीं गेल्यानंतर नवीनबाबूने चोराला शासन करण्यास सुरवात केली ! कोण ते निर्दय प्रहार ! परंतु कृष्णाच्या मुखावाटे एक शब्द निघेना, कीं नेत्रांवाटे अश्रू निघेना ! शरीराच्या वाटेल त्या भागावर निर्दयपणाने होणारा प्रत्येक प्रहार तो अगदीं मुकाट्यानें सहन करीत होता ! ज्याप्रमाणे ओझ्याची गाडी ओढीत असतां एखादा बैल चिखलांत रुतून पडला कीं, गाडी हांकणाऱ्याचे प्रहार सहन करतो, त्याचप्रमाणे कृष्णादेखील एक शब्द न बोलतां मार खात होता ! उभे राहणे अशक्य झाल्यानंतर तो खालीं कोसळून पडला, तरीसुद्धां वरून होणाऱ्या लाथाबुक्क्यांच्या वर्षावाचा प्रतिकार करण्याचा त्यानें कांहींसुद्धां प्रयत्न केला नाही ! शेवटीं कादंबिनीलाच, “ आतां पुरे, ” असें वाहून तिनें तो प्रकार थांबविला !

हेमांगिनी आपल्या खोलीच्या एकूण एक खिडक्यांचीं दारें लावून घेऊन पाषाणाच्या मूर्तीप्रमाणे स्तब्ध बसून राहिली ! कृष्णाच्या मागोमाग उमा कादंबिनीच्या घरीं गेली होती, ती परत येऊन म्हणाली, “ आई, काकी म्हणत होत्या, कीं कृष्णा मामा मोठा झाल्यानंतर मोठ्या दरोडेखोर होईल म्हणून ! तुला देखील वाटते कां.....? ”

“ उमा ? ”

मातेचा अश्रुविकृत भग्न कंठस्वर कानीं पडतांच उमा चपापून मध्येच थांबली. ती म्हणाली, “ काय आई ? ”

“ अजूनदेखील ते सारेजण मिळून त्याला मारताहेत का ग ? बोलतां बोलतां तिच्या नेत्रांतून अश्रुप्रवाह सुरू झाला ! हृदयाची व्यथा अनावर झाल्यामुळे ती अंथरुणावर पडली, व उशींत डोकें खुपसून रडूं लागली ! आई रडते आहे असें पाहून उमेलाही रडूं आले. मातेचे अश्रु तिच्याच पदराने पुसून ती म्हणाली, “ नाही ! आतां मोलकरीण त्याला बाहेर घेऊन गेली आहे ! ”

तोडांतून शब्द बाहेर काढण्यापुरती शक्तिसुद्धां हेमांगिनीच्या शरिरांत उरली नव्हती ! ती तशीच अंथरुणावर पडून राहिली ! झालेल्या प्रकारामुळे तिच्या प्रकृतीवर फारच परिणाम घडून आला ! सरासरीं दोन तीनच्या सुमारास, एकाएकी सपाहून थंडी वाजून तिला जोराचा ताप भरला ! पुष्कळ दिवसांनंतर, आज कांहीं तरी खावें अशी इच्छा तिच्या मनांत उत्पन्न झाली होती. परंतु ती इच्छा पूर्ण झाली नाही. सकाळीं वाढलेले ताट अजूनदेखील खोलींतच पडले होते ! त्यांत वाहून ठेवलेले अन्नदेखील सुकून जाऊं लागले !

नेहमींप्रमाणें आज देखील विपिन रोजच्या वेळेवर घरीं परत आला. येतांना, मार्गांतच कादंबिनीच्या तोंडून त्याला सर्व प्रकार कळला—त्याबरोबर तो पत्नीवर फार संतापला ! त्या भरांत घरीं येऊन, पत्नीच्या खोलींत प्रवेश करून तो तिला कांहीं तरी बोलणार, इतक्यांत उमा त्याच्याजवळ आली, व अगदीं हलक्या स्वरांत म्हणाली, “ आई तापामुळें बेशुद्ध होऊन पडली आहे ! ”

हें वर्तमान समजतांच विपिनचा क्रोध पार कोणीकडच्या कोणीकडे नाहीसा झाला ! तो उत्कंठापूर्ण स्वरांत म्हणाला, “ म्हणजे ? म्हणतेस तरी काय तूं हें ? चार पांच दिवसांपासून तर ताप येणें अजिवात थांबलें होतें,—मग आजच कां वरें पुन्हा ताप आला बुवा ? ”

वास्तविक पाहतां विपिनचें हेमांगिनीवर निरतिशय प्रेम होतें. त्या प्रेमाची मर्यादा कुठपर्यंत गेली होती, हें त्याच्याबरोबरच जगालाही तो आपल्या भावापासून विभक्त झाला तेव्हांच कळून आलें होतें ! व्याकुळ चित्तानें त्यानें पत्नीच्या खोलींत प्रवेश केला. पाहतो तो हेमांगिनीचें मुख अगदीं सुकून गेलें होतें. तिच्या अंगावरील वस्त्र, देहभान नष्टप्राय झाल्या कारणामुळें, अस्ताव्यस्त झालें होतें. तिची ती अवस्था पाहतांच विपिनच्या उरांत धस्स झालें. आजचा प्रकार, त्याच्या कल्पनेपेक्षांही जास्त दिसत होता तो हळूच गेला व पत्नीच्या शेजारी जाऊन बसला, व तिच्या कपाळाला हात लावून पाहूं लागला. त्याचा हस्तस्पर्श होतांच हेमांगिनीनें आपले नेत्र उघडले. ज्वरामुळें ते अगदीं लालभडक झाले होते. थोडा वेळपर्यंत पत्नीच्या मुखाकडे स्थिर दृष्टीनें पाहिल्यानंतर, एकाएकीं तिचे नेत्र पाण्यानें भरून आले. त्याचा हात आपल्या हातांत घेऊन ती अत्यंत काकुळतीनें गद्गद स्वरांत म्हणाली, “ मी वरें व्हावें, अशी जर आपली इच्छा असेल तर काय वाटेल तें करा, परंतु कृष्णाला तेथून आणून आपल्या येथें आश्रय द्या ! त्या खेरीज मीं बरी होणार नाहीं ! देवीच्या प्रसादाचा अपमान झाला आहे—तो तिला केव्हांही खपणार नाहीं. कृष्णाला संकटांतून काढून आपल्या घरीं सुखांत ठेवल्या-नेच या पापाचें परिमार्जन होणार आहे. तेव्हां माझी एवढीच प्रार्थना आहे, कीं त्याला आश्रय द्या ! ”

यावर काय बोलावें, हें विपिनला सुचेना ! ‘ नाही ’ म्हणावें, तर अज्ञा स्थितींत हेमांगिनीच्या अंतःकरणाला दुखविणें योग्य नाहीं, असें त्याला खात्रीपूर्वक वाटत होतें. ती बोलत असलेला प्रत्येक शब्द तिचें हृदय पिळवटून बाहेर येत होता !

कृष्णाला कादंबिनीच्या जाचांतून सोडवून आपल्या घरीं ठेवावें अशी तिची अत्यंत आतुर इच्छा होती. तेव्हां त्या इच्छेच्या विरुद्ध जाणें रास्त नाही, हें विपिनला पटत होतें. परंतु त्याचवरोवर, एकंदर सर्व परिस्थितीचा विचार केला असतां, तिच्या म्हणण्याला कवुली देऊन त्याप्रमाणें वागणेंदेखील कठिणच आहे, असेंही त्याचें मन त्याला सांगूं लागलें. अशी द्विधा स्थिति झाली असतां, कोणता तरी एक मार्ग स्वीकारण्यापेक्षां कांहीं न बोलतां स्वस्थ वसणेंच बरें, असा पोक्त विचार करून, तिचें सांत्वन करण्याच्या इच्छेनें तिच्या मस्तकावरून आपला हात फिरवीत तो कांहीं एक उत्तर न देतां तसाच बसून राहिला. परंतु हेमांगिनीनें, आज या वावतींत कांहींतरी शेवटची शहानिशा करून घ्यायची असें ठरविलें होतें. ती थोडीच त्याला स्वस्थ बसूं देणार ? किंचित् कालपर्यंत उत्तराची अपेक्षा केल्यानंतर, आपल्या हातांत असलेला पतीचा हात किंचित् दावून तिनें पुन्हा प्रश्न केला,—“ काय ? मग, मी सांगतें तसें करायचें ना ? ”

यापुढें जास्त वेळ टिकाव धरणें विपिनला अशक्य झालें. पत्नीची ती केविलवाणी मुद्रा, तिच्या हृदयाची ती व्याकुल तळमळ पाहून त्याचेंही हृदय द्रवलें. नेत्रांतून बाहेर येऊं पाहणारे अश्रु नेत्रांतच नाहीसे करून तो आर्द्र स्वरांत म्हणाला, “ तुझी जशी इच्छा असेल, त्याप्रमाणेंच सर्व गोष्टी घडून येतील ! तूं मुळींसुद्धां काळजी करूं नकोस ! या आजारांतून एकदांची लवकर बरी हो, म्हणजे मिळविलें ! ”

पतीचें हें उत्तर ऐकतांच हेमांगिनीला अत्यंत समाधान वाटलें. यानंतर कांहीं बोलण्याची आवश्यकता न वाटल्यामुळें ती स्वस्थ मनानें झोंपीं जाण्याचा प्रयत्न करूं लागली. कांहीं वेळानंतर विपिनही तेथून निघून गेला.

त्या रात्रीच हेमांगिनीचा ज्वर उतरून प्रातःकाळीं तिला बरीच हुशारी वाढूं लागली. हें पाहून विपिनलाही आनंद झाला. प्रातर्विधि आटोपून दुकानावर जाण्याच्या तयारीनें तो घराबाहेर पडत आहे, हें पाहतांच हेमांगिनी त्याच्या जवळ जाऊन म्हणाली, “ अतिशय मारल्यामुळें कृष्णाला चांगलाच सडकून ताप आला आहे. त्याला आज मी आपल्याजवळ आणून ठेवतें ! ”

काय असेल तें असो, पत्नीचें वरील वाक्य श्रवण करतांच विपिन मनांतल्या मनांत अत्यंत विरक्त होऊन रुष्ट स्वरांत म्हणाला, “ त्याला येथें आणण्याचें काय कारण ? तो आहे तेथेंच बरा आहे; राहूंदे त्याला त्याच घरीं ! ”

पतीचें हें उत्तर ऐकतांच हेमांगिनी स्तंभितच झाली ! तिच्या विनंतीला कालच रात्रीं पतीकडून संमति मिळाली असतां, आतां ह्या प्रकारचें उत्तर कां मिळावें, हेंच तिला कळेना ! ती आश्चर्यप्रदर्शक स्वरांत म्हणाली, “ म्हणजे ? त्याला आपल्या घरीं आणून ठेवण्याबद्दल काल रात्रींच ना वचन दिलेंत ? ”

मस्तक हालवीत अवज्ञायुक्त स्वरांत विपिन म्हणाला,—“ हो—पण तो असा आहे तरी कोण, कीं त्याच्याकरितां एवढा सर्व खटाटोप सहन करावा ? काय संबंध त्याचा आणि आपला ? तूं तरी मला तन्हेवाईकच दिसतेस ! ”

काल रात्रीं, पत्नीची प्रकृती अत्यंत वाईट आहे असें पाहून, तिला तात्पुरतें समाधान वाटावें या हेतूनें विपिननें तिच्या म्हणण्याला आपली संमति दर्शविली होती. आज सकाळीं तिची प्रकृती ताळ्यावर आलेली पाहतांच, आपलें खरें मत उघडपणें तिच्या समोर मांडण्यांत त्याला कांहीं हरकत वाटली नाही. कोपऱ्यांतली छत्री हातीं घेऊन, बाहेर जातां जातां तो म्हणाला, “ उगाच भलताच वेडेपणा करूं नकोस ! दादांचा स्वभाव अगोदरच भारी तापट आहे; त्यांत पुन्हा असें कांहीं तरी—”

हेमांगिनी शांत परंतु दृढ स्वरांत म्हणाली, “ त्यांचा स्वभाव वाटेल तसा तापट असला, म्हणून काय झालें ? ते त्याचा खून थोडाच करणार आहेत ? मी त्याला येथें घेऊन येणार ! पाहतें या साऱ्या जगांत मला कोण परावृत्त करूं शकतें तें ! कालपर्यंत मला दोनच मुलें होती,—कालपासून तीन झालीं असेंच मी समजतें. मी कृष्णाची आई आहे ! पाहतें माझे कोण काय करतें तें ! ”

“ ठीक आहे. पाहूं या, कसें काय होतें तें !—” असें बोलून विपिन पुन्हा दाराकडे वळला. परंतु इतक्यांत हेमांगिनी त्याच्या मार्गाला रोध करून त्याला थांबवून म्हणाली, “ या घरीं त्याला आणूं द्यावयाचें, नाही, असा आपला दृढ निश्चय झाला आहे का ? ”

वरील प्रश्नाचें सरळ उत्तर देण्याचें टाळून, विपिन रागीट मुद्रा करून रुष्ट स्वरांत म्हणाला, “ चल, चल,—एके बाजूला हो. मला बाहेर जावयाला उशीर होत आहे ! उगाच असा वेडेपणा करण्यांत अर्थ नाही ! ” असें म्हणून तो तडक बाहेर निघून गेला.

तो निघून जातांच, हेमांगिनीनेंही मनांतल्या मनांत कांहीं तरी निश्चय ठरविला. शिवाला हांक मारून ती म्हणाली, “ शिवा, एक गाडी पाहून आण बघूं ! मला आज माझ्या माहेरीं जायचें आहे ! ”

आंगणांत असलेल्या विपिनच्या कानांवर हे शब्द पडले. तो दुकानाकडे जाण्याचें न थांबवितां, मनांतल्या मनांत हंसून म्हणाला, “अस्सं ! आतां हें शेवटचें ब्रह्मास्त्र वाटतें !”

नवीनबाबूच्या घरावाहेरील सोप्याच्या एका बाजूला एका फाटक्या सतरंजीवर कृष्णा पडून राहिला होता. त्यामुळें त्याचें सर्वांग फणफणत होतें ! ठिकठिकाणीं मारामुळें उठलेले वळ व हिरवेनिळे डाग स्पष्टपणें दिसत होते. शारीरिक वेदनांबरोबरच हृदयाच्या वेदनांच्या दुःखामुळें आच्छन्नवत् होऊन तो निश्चेष्ट पडला होता ! इतक्यांत हेमांगिनीच्या मुखावाटे उच्चारलेले शब्द त्याच्या कर्णपथावर आदळले,—“कृष्णा !”

हेमांगिनी आपल्याला येऊन हांक मारणार, हें जणूं काय कृष्णाला पूर्वीपासूनच अवगत असून, तो या प्रसंगाकरितां तयारच होता ! हांक कानीं येतांच, त्यानें आपले आरक्त नेत्र उघडले, व सतरंजीवर उठून बसून तो म्हणाला, “कोण, तार्ई ?” बोलतां बोलतां त्याच्या मुखमंडलावर सलज्ज स्मिताची मोहक छटा पसरूं लागली ! हेमांगिनीच्या आगमनामुळें, त्याला त्याच्या शारीरिक व मानसिक व्यथेचा अजीबात विसर पडला ! आनंदानें त्याचें सर्व हृदय उचंबळून आलें ! जणूं त्याला कोणत्याच प्रकारची पीडा होत नाही, अशा भावानें तो पटकन उठून उभा राहिला, व सतरंजीवरील केर हातानें झाडीत झाडीत हेमांगिनीला म्हणाला,—“बसा !”

हेमांगिनीचे नेत्र अश्रूंनीं डबडवले होते. त्याचा हात धरून आपल्याजवळ ओढून प्रेमानें त्याला कुरवाळीत ती म्हणाली, “आतां बसायला वेळ कुठें आहे वरें वाळ ? चल, ये माझ्याबरोबर ! आज मला, माझ्या बावांकडे नेऊन तुला पोचतें केलेंच पाहिजे ! चल !”

“ठीक आहे,—चला !” असें म्हणून कृष्णानें आपला फाटका सदरा व टोपी चढविली, व जवळच असलेलें फाटकें धोतर खांद्यावर टाकून, कोपण्यांत पडलेली आपली मोडकी वेताची काठी हातांत घेऊन तो हेमांगिनीबरोबर जाण्याकरितां तयार झाला !

विपिनच्या घरासमोर दोन बैल जोडलेली, प्रवासाच्या तयारीनें सज्ज असा लेली एक धमणी उभीच होती. हेमांगिनी कोणाशीं कांहींएक न बोलतां कृष्णाला बरोबर घेऊन धमणींत जाऊन बसली. हुकूम होतांच हांकणाऱ्या इसमानेंही

बैलाच्या पाठीवर चावकाचा फटकारा उडविला ! हेमांगिनीची गाडी चालू लागली !

गांवाच्या बाहेर कांहीं दूर गेल्यानंतर, मार्गे सुहू असलेली हांकाहांक कार्नी आल्यामुळे गाडी हांकलणाऱ्यानें बैलाचा कासरा आंवरला ! थोड्याच वेळांत ज्याचें सर्व शरीर घामानें डवडवले आहे, उन्हांतून धांवत आल्यामुळे ज्याचें मुख आरक्त झालें आहे, धांवतां धांवतां दम लागल्यामुळे ज्याच्या मुखावाटे शब्द निघण्याची मारामार पडत आहे, असा विपिन गाडीशेजारीं येऊन उपस्थित झाला, व भयचकित स्वरांत हेमांगिनीला म्हणाला—“हें काय ? तूं निघालीस कोणीकडे ? ”

हेमांगिनी कृष्णाकडे बोट दाखवून म्हणाली, “याच्या गांवीं !”

“परत केव्हां येणार ?”

गंभीर व दृढ कंठस्वरांत हेमांगिनीनें उत्तर दिलें, “परमेश्वर जेव्हां परत आणील तेव्हां !”

“म्हणजे ?”

पुन्हा एकदां कृष्णाकडे अंगुलीनिर्देश करून हेमांगिनी म्हणाली, “कधीं काळीं कुठेंतरी माझ्या मनाप्रमाणें जर याला एखाद्या ठिकाणीं आश्रय मिळाला, तरच मी एकटी पुन्हा घरीं परत येईन ! नाहीतर याला बरोबर घेऊनच मला राहिलें पाहिजे !”

हेमांगिनीची मुद्रा व कंठस्वर पाहून विपिनला मागील एका प्रसंगाची आठवण झाली. याच्या गांवांतील एक गरीब शेतकरी कांहीं कर्जासंबंधानें विपिनच्या तावडींत सांपडला होता. कायद्याच्या दृष्टीनें त्या शेतकऱ्याची शेतजमीन वगैरे सर्व जप्त करून त्याला रस्त्यावरचा भणंग बनवून सोडणें अगदीं रास्त व शक्य होतें. परंतु विपिनच्या या इच्छेच्या आड हेमांगिनीची मोठी धोंड उभी राहिल्यामुळे, त्याचा ह्या बाबतींत अगदींच नाईलाज होऊन त्याला त्या जमिनीचा नाद सोडून देणें भाग पडलें होतें ! आज, विपिनला त्या प्रसंगाच्या हेमांगिनीची पुन्हा स्मृति झाली ! आरक्त नेत्र दाखवून थोडेंसें गुरकावतांच नम्रपणें पाय चाटूं लागणाऱ्या साधारण स्त्रीप्रमाणें हेमांगिनी नाही, हें त्याला एका क्षणार्धांतच चांगलें पटलें. तो नम्र स्वरांत तिला म्हणाला, “बरें. आतां झाल्या प्रकाराबद्दल मला तूं क्षमा कर ! त्याबद्दल मनांत कांहीं न ठेवतां परत घरीं चल !”

पतीचें हें उत्तर ऐकतांच हेमांगिनी स्तंभितच झाली ! तिच्या विनंतीला कालच रात्रीं पतीकडून संमति मिळाली असतां, आतां ह्या प्रकारचें उत्तर कां मिळावें, हेंच तिला कळेना ! ती आश्चर्यप्रदर्शक स्वरांत म्हणाली, “ म्हणजे ? त्याला आपल्या घरीं आणून ठेवण्याबद्दल काल रात्रींच ना वचन दिलेंत ? ”

मस्तक हालवीत अवज्ञायुक्त स्वरांत विपिन म्हणाला,—“ हो—पण तो असा आहे तरी कोण, कीं त्याच्याकरितां एवढा सर्व खटाटोप सहन करावा ? काय संबंध त्याचा आणि आपला ? तूं तरी मला तन्हेवाईकच दिसतेस ! ”

काल रात्रीं, पत्नीची प्रकृती अत्यंत वाईट आहे असें पाहून, तिला तात्पुरतें समाधान वाटावें या हेतूनें विपिननें तिच्या म्हणण्याला आपली संमति दर्शविली होती. आज सकाळीं तिची प्रकृती ताळ्यावर आलेली पाहतांच, आपलें खरें मत उघडपणें तिच्या समोर मांडण्यांत त्याला कांहीं हरकत वाटली नाही. कोंपऱ्यांतली छत्री हातीं घेऊन, बाहेर जातां जातां तो म्हणाला, “ उगाच भलताच वेडेपणा करूं नकोस ! दादांचा स्वभाव अगोदरच भारी तापट आहे; त्यांत पुन्हा असें कांहीं तरी—”

हेमांगिनी शांत परंतु दृढ स्वरांत म्हणाली, “ त्यांचा स्वभाव वाटेल तसा तापट असला, म्हणून काय झालें ? ते त्याचा खून थोडाच करणार आहेत ? मी त्याला येथें घेऊन येणार ! पाहतें या साऱ्या जगांत मला कोण परावृत्त करूं शकतें तें ! कालपर्यंत मला दोनच मुलें होतीं,—कालपासून तीन झालीं असेंच मी समजतें. मी कृष्णाची आई आहे ! पाहतें माझे कोण काय करतें तें ! ”

“ ठीक आहे. पाहूं या, कसें काय होतें तें !—” असें बोलून विपिन पुन्हा दाराकडे वळला. परंतु इतक्यांत हेमांगिनी त्याच्या मार्गाला रोध करून त्याला थांबवून म्हणाली, “ या घरीं त्याला आणूं घाबयाचें, नाही, असा आपला दृढ निश्चय झाला आहे का ? ”

वरील प्रश्नाचें सरळ उत्तर देण्याचें टाळून, विपिन रागीट मुद्रा करून रुष्ट स्वरांत म्हणाला, “ चल, चल,—एके वाजूला हो. मला बाहेर जावयाला उशीर होत आहे ! उगाच असा वेडेपणा करण्यांत अर्थ नाही ! ” असें म्हणून तो तडक बाहेर निघून गेला.

तो निघून जातांच, हेमांगिनीनेंही मनांतल्या मनांत कांहीं तरी निश्चय ठरविला. शिवाला हांक मारून ती म्हणाली, “ शिवा, एक गाडी पाहून आण बघूं ! मला आज माझ्या माहेरीं जायचें आहे ! ”

आंगणांत असलेल्या विपिनच्या कानांवर हे शब्द पडले. तो दुकानाकडे जाण्याचें न थांबवितां, मनांतल्या मनांत हंसून म्हणाला, “अस्सं ! आतां हें शेवटचें ब्रह्मास्त्र वाटतें !”

नवीनबाबूच्या घराबाहेरील सोप्याच्या एका बाजूला एका फाटक्या सतरंजीवर कृष्णा पडून राहिला होता. तापामुळे त्याचें सर्वांग फणफणत होतें ! ठिकठिकाणीं मारामुळे उठलेले वळ व हिरवेनिळे डाग स्पष्टपणें दिसत होते. शारीरिक वेदनांबरोबरच हृदयाच्या वेदनांच्या दुःखामुळे आच्छन्नवत् होऊन तो निश्चेष्ट पडला होता ! इतक्यांत हेमांगिनीच्या मुखावाटे उच्चारलेले शब्द त्याच्या कर्णपथावर आदळले,—“कृष्णा !”

हेमांगिनी आपल्याला येऊन हांक मारणार, हें जणूं काय कृष्णाला पूर्वीपासूनच अवगत असून, तो या प्रसंगाकरितां तयारच होता ! हांक कानीं येतांच, त्यानें आपले आरक्त नेत्र उघडले, व सतरंजीवर उठून बसून तो म्हणाला, “कोण, तार्ई ?” बोलतां बोलतां त्याच्या मुखमंडलावर सलज्ज स्मिताची मोहक छटा पसरूं लागली ! हेमांगिनीच्या आगमनामुळे, त्याला त्याच्या शारीरिक व मानसिक व्यथेचा अजीबात विसर पडला ! आनंदानें त्याचें सर्व हृदय उचंबळून आलें ! जणूं त्याला कोणत्याच प्रकारची पीडा होत नाही, अशा भावानें तो पटकन उठून उभा राहिला, व सतरंजीवरील केर हातानें झाडीत झाडीत हेमांगिनीला म्हणाला,—“बसा !”

हेमांगिनीचे नेत्र अश्रूंनीं डबडबले होते. त्याचा हात धरून आपल्याजवळ ओढून प्रेमानें त्याला कुरवाळीत ती म्हणाली, “आतां बसायला वेळ कुठें आहे वरें बाळ ? चल, ये माझ्याबरोबर ! आज मला, माझ्या बाबांकडे नेऊन तुला पोचतें केलेंच पाहिजे ! चल !”

“ठीक आहे,—चला !” असें म्हणून कृष्णानें आपला फाटका सदरा व टोपी चढविली, व जवळच असलेले फाटकें धोतर खांद्यावर टाकून, कोपऱ्यांत पडलेली आपली मोडकी वेताची काडी हातांत घेऊन तो हेमांगिनीबरोबर जाण्याकरितां तयार झाला !

विपिनच्या घरासमोर दोन बैल जोडलेली, प्रवासाच्या तयारीनें सज्ज असा लेली एक धमणी उभीच होती. हेमांगिनी कोणाशीं कांहींएक न बोलतां कृष्णाला बरोबर घेऊन धमणींत जाऊन बसली. हुकूम होतांच हांकणाच्या इसमानेंही

पतीचें हें उत्तर ऐकतांच हेमांगिनी स्तंभितच झाली ! तिच्या विनंतीला कालच रात्रीं पतीकडून संमति मिळाली असतां, आतां ह्या प्रकारचें उत्तर कां मिळावें, हेंच तिला कळेना ! ती आश्चर्यप्रदर्शक स्वरांत म्हणाली, “ म्हणजे ? त्याला आपल्या घरीं आणून ठेवण्याबद्दल काल रात्रींच ना वचन दिलेंत ? ”

मस्तक हालवीत अवज्ञायुक्त स्वरांत विपिन म्हणाला,—“ हो—पण तो असा आहे तरी कोण, कीं त्याच्याकरितां एवढा सर्व खटाटोप सहन करावा ? काय संबंध त्याचा आणि आपला ? तूं तरी मला तन्हेवाईकच दिसतेस ! ”

काल रात्रीं, पत्नीची प्रकृती अत्यंत वाईट आहे असें पाहून, तिला तात्पुरतें समाधान वाटावें या हेतूनें विपिननें तिच्या म्हणण्याला आपली संमति दर्शविली होती. आज सकाळीं तिची प्रकृती ताळ्यावर आलेली पाहतांच, आपलें खरें मत उघडपणें तिच्या समोर मांडण्यांत त्याला कांहीं हरकत वाटली नाही. कोंपऱ्यांतली छत्री हातीं घेऊन, बाहेर जातां जातां तो म्हणाला, “ उगाच भलताच वेडेपणा करूं नकोस ! दादांचा स्वभाव अगोदरच भारी तापट आहे; त्यांत पुन्हा असें कांहीं तरी—”

हेमांगिनी शांत परंतु दृढ स्वरांत म्हणाली, “ त्यांचा स्वभाव वाटेल तसा तापट असला, म्हणून काय झालें ? ते त्याचा खून थोडाच करणार आहेत ? मी त्याला येथें घेऊन येणार ! पाहतें या साऱ्या जगांत मला कोण परावृत्त करूं शकतें तें ! कालपर्यंत मला दोनच मुलें होती,—कालपासून तीन झालीं असेंच मी समजतें. मी कृष्णाची आई आहे ! पाहतें माझें कोण काय करतें तें ! ”

“ ठीक आहे. पाहूं या, कसें काय होतें तें !—” असें बोलून विपिन पुन्हा दाराकडे वळला. परंतु इतक्यांत हेमांगिनी त्याच्या मार्गाला रोध करून त्याला थांबवून म्हणाली, “ या घरीं त्याला आणूं द्यावयाचें, नाही, असा आपला दृढ निश्चय झाला आहे का ? ”

वरील प्रश्नाचें सरळ उत्तर देण्याचें टाळून, विपिन रागीट मुद्रा करून रुष्ट स्वरांत म्हणाला, “ चल, चल,—एके बाजूला हो. मला बाहेर जावयाला उशीर होत आहे ! उगाच असा वेडेपणा करण्यांत अर्थ नाही ! ” असें म्हणून तो तडक बाहेर निघून गेला.

तो निघून जातांच, हेमांगिनीनेंही मनांतल्या मनांत कांहीं तरी निश्चय ठरविला. शिवाला हांक मारून ती म्हणाली, “ शिवा, एक गाडी पाहून आण बघूं ! मला आज माझ्या माहेरीं जायचें आहे ! ”

आंगणांत असलेल्या विपिनच्या कानांवर हे शब्द पडले. तो दुकानाकडे जाण्याचें न थांबवितां, मनांतल्या मनांत हंसून म्हणाला, “अस्सं ! आतां हें शेवटचें ब्रह्मास्त्र वाटतें !”

नवीनबाबूच्या घराबाहेरील सोप्याच्या एका बाजूला एका फाटक्या सतरंजीवर कृष्णा पडून राहिला होता. तापामुळें त्याचें सर्वांग फणफणत होतें ! ठिकठिकाणीं मारामुळें उठलेले वळ व हिरवेनिळे डाग स्पष्टपणें दिसत होते. शारीरिक वेदनांबरोबरच हृदयाच्या वेदनांच्या दुःखामुळें आच्छन्नवत् होऊन तो निश्चेष्ट पडला होता ! इतक्यांत हेमांगिनीच्या मुखावाटे उच्चारलेले शब्द त्याच्या कर्णपथावर आदळले,—“कृष्णा !”

हेमांगिनी आपल्याला येऊन हांक मारणार, हें जणूं काय कृष्णाला पूर्वीपासूनच अवगत असून, तो या प्रसंगाकरितां तयारच होता ! हांक कानीं येतांच, त्यानें आपले आरक्त नेत्र उघडले, व सतरंजीवर उठून बसून तो म्हणाला, “कोण, तार्ई ?” बोलतां बोलतां त्याच्या मुखमंडलावर सलज्ज स्मिताची मोहक छटा पसरूं लागली ! हेमांगिनीच्या आगमनामुळें, त्याला त्याच्या शारीरिक व मानसिक व्यथेचा अजीबात विसर पडला ! आनंदानें त्याचें सर्व हृदय उचंबळून आलें ! जणूं त्याला कोणत्याच प्रकारची पीडा होत नाही, अशा भावानें तो पटकन उठून उभा राहिला, व सतरंजीवरील केर हातानें झाडीत झाडीत हेमांगिनीला म्हणाला,—“बसा !”

हेमांगिनीचे नेत्र अश्रूंनीं डबडबले होते. त्याचा हात धरून आपल्याजवळ ओहून प्रेमानें त्याला कुरवाळीत ती म्हणाली, “आतां बसायला वेळ कुठें आहे वरें वाळ ? चल, ये माझ्याबरोबर ! आज मला, माझ्या बावांकडे नेऊन तुला पोचतें केलेंच पाहिजे ! चल !”

“ठीक आहे,—चला !” असें म्हणून कृष्णानें आपला फाटका सदरा व टोपी चढविली, व जवळच असलेलें फाटकें धोतर खांद्यावर टाकून, कोपण्यांत पडलेली आपली मोडकी वेताची काठी हातांत घेऊन तो हेमांगिनीबरोबर जाण्याकरितां तयार झाला !

विपिनच्या घरासमोर दोन बैल जोडलेली, प्रवासाच्या तयारीनें सज्ज असा लेली एक धमणी उभीच होती. हेमांगिनी कोणाशीं कांहींएक न बोलतां कृष्णाला बरोबर घेऊन धमणींत जाऊन बसली. हुकूम होतांच हांकणाऱ्या इसमानेंही

बैलाच्या पाठीवर चावकाचा फटकारा उडविला ! हेमांगिनीची गाडी चालू लागली !

गांवाच्या बाहेर कांहीं दूर गेल्यानंतर, मार्गे सुहू असलेली हांकाहांक कार्नी आल्यामुळे गाडी हांकलणाऱ्याने बैलाचा कासरा आंवरला ! थोड्याच वेळांत ज्याचे सर्व शरीर घामाने डवडवलें आहे, उन्हांतून धांवत आल्यामुळे ज्याचे मुख आरक्त झालें आहे, धांवतां धांवतां दम लागल्यामुळे ज्याच्या मुखावाटे शब्द निघण्याची मारामार पडत आहे, असा विपिन गाडीशेजारीं येऊन उपस्थित झाला, व भयचकित स्वरांत हेमांगिनीला म्हणाला—“हें काय ? तूं निघालीस कोणीकडे ? ”

हेमांगिनी कृष्णाकडे बोट दाखवून म्हणाली, “याच्या गांवीं !”

“परत केव्हां येणार ?”

गंभीर व दृढ कंठस्वरांत हेमांगिनीने उत्तर दिलें, “परमेश्वर जेव्हां परत आणील तेव्हां !”

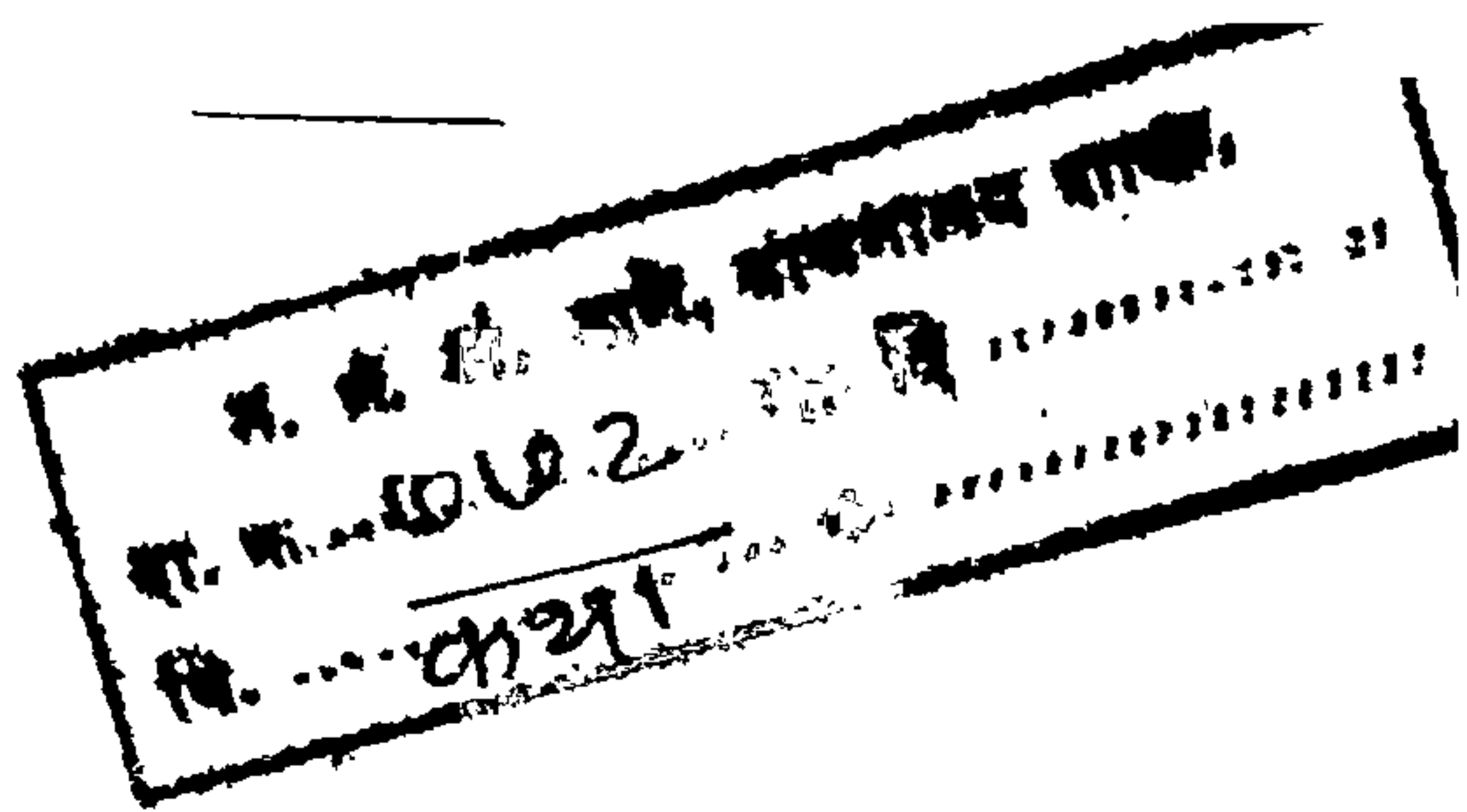
“म्हणजे ?”

पुन्हा एकदां कृष्णाकडे अंगुलीनिर्देश करून हेमांगिनी म्हणाली, “कधीं काळीं कुठेंतरी माझ्या मनाप्रमाणें जर याला एखाद्या ठिकाणीं आश्रय मिळाला, तरच मी एकटी पुन्हा घरीं परत येईन ! नाहीतर याला बरोबर घेऊनच मला राहिलें पाहिजे !”

हेमांगिनीची मुद्रा व कंठस्वर पाहून विपिनला मागील एका प्रसंगाची आठवण झाली. याच्या गांवांतील एक गरीब शेतकरी कांहीं कर्जासंबंधानें विपिनच्या तावडींत सांपडला होता. कायद्याच्या दृष्टीनें त्या शेतकऱ्याची शेतजमीन वगैरे सर्व जप्त करून त्याला रस्त्यावरचा भणंग बनवून सोडणें अगदीं रास्त व शक्य होतें. परंतु विपिनच्या या इच्छेच्या आड हेमांगिनीची मोठी धोंड उभी राहिल्यामुळे, त्याचा ह्या बाबतींत अगदींच नाइलाज होऊन त्याला त्या जमिनीचा नाद सोडून देणें भाग पडलें होतें ! आज, विपिनला त्या प्रसंगींच्या हेमांगिनीची पुन्हा स्मृति झाली ! आरक्त नेत्र दाखवून थोडेंसें गुरकावतांच नम्रपणें पाय चाटूं लागणाऱ्या साधारण स्त्रीप्रमाणें हेमांगिनी नाही, हें त्याला एका क्षणार्धांतच चांगलें पटलें. तो नम्र स्वरांत तिला म्हणाला, “बरें. आतां झाल्या प्रकारावद्दल मला तूं क्षमा कर ! त्यावद्दल मनांत कांहीं न ठेवतां परत घरीं चल !”

पूर्वीच्या भावांत किंचित्ही फरक होऊं न देतां, हेमांगिनी हात जोडून त्याला म्हणाली, “ असले भलतेच शब्द मुखावाटे काढून मला पापपंकांत लोटूं नये ! आपणच मला क्षमा करावयाला पाहिजे ! परंतु माझे कार्य माझ्या इच्छे-प्रमाणें तडीस गेल्याशिवाय मला घरीं परत येतां येणार नाहीं, ह्याबद्दल माझा नाइलाज आहे ! ”

विपिननें किंचित् कालपर्यंत पत्नीच्या त्या शांत, गंभीर, दृढनिश्चयी मुखचर्ये-कडे पाहिलें, व गाडीच्या आंत वांकून कृष्णाचा डावा हात आपल्या हातांत घेऊन म्हणाला, “ कृष्णा, आतां तूंच आपल्या ताईची समजूत घाल, व तिला परत घरीं घेऊन ये !—मी वाटल्यास येथें शपथेवर सांगतो—माझ्या जिवांत जीव असे तोपर्यंत तुम्हां उभयतां वहिणभावांमध्ये कोणीही विच्छेद घडवून आणूं शकणार नाहीं ! चल बाबा, चल तुझ्या ताईला घेऊन परत घरीं ! ”

दादुरंग जयराम टिंनडे.

३० मे १९२७ दादर-मुंबई

[२]

“ गर्व-निर्वाण ”

प्रपंचकथा

(द्वितीय खंड.)

“ गर्व-निर्वाण ”

सूर्यास्त होऊन थोडाच काळ लोटला होता. पृथ्वीतलावर अंधकाराची अंधुक छाया पसरू लागली होती. अशा वेळीं इन्दुमतीने आपल्या पतीच्या खोलींत प्रवेश केला. तिच्या वेशभूषेवरून, ती कोठें तरी बाहेर जाण्याच्या तयारीनें सिद्ध झाली असावी, असें दिसत होतें. टेवलाशीं उभें राहून तिनें प्रश्न केला, ‘ कशाचें वाचन चाललें आहे ? ’

नरेन्द्राच्या हातांत एका मासिकाचा अंक असून, तो वाचनांत अगदीं गहून गेला होता. पत्नीचे शब्द कानीं पडतांच पुस्तकावरून त्यानें आपली दृष्टि काढली. क्षणभर पत्नीच्या मुखाकडे स्थिर दृष्टीनें पाहिल्यानंतर त्यानें मासिकाचा अंक तिच्या हातीं दिला.

इन्दूनें अंक हातीं घेऊन नरेन्द्र वाचीत असलेल्या पृष्ठाकडे आपली दृष्टि वळविली. भू-धनुष्य किंचित् जास्त वांकवून विस्मयप्रदर्शक स्वरांत ती म्हणाली, “ अस्सं ! ही कविता प्रसिद्ध झाली वाटते ? चांगलें आहे, कविता रचीत बसणें विशेषसें वाईट नाही. अगदींच निरुद्योगीपणांत काळ घालविण्यापेक्षां हा उद्योग करीत बसणें वावगें नाही ! म्हणतात ना, ‘ स्वस्थ बसण्यापेक्षां विगार बरी ! ’ त्यांतलेंच हें ! पाहूं दे, कोणत्या मासिकांत प्रसिद्ध केली आहे ती ! काय ? ” “ सरस्वती ? ” “ स्वप्रकाश ” कारांनीं घेतली नाही वाटते ? ”

नरेन्द्राची शांत दृष्टि व्यथेमुळें म्लान झाली.

इन्दूनें पुन्हा प्रश्न विचारला, “ ‘ स्वप्रकाशा ’ नें कविता परत पाठविली ? ”

नरेन्द्रानें शुष्क स्वरांत हळूच उत्तर दिलें, “ तेथें पाठविलीच नाही ! ”

“ कां. बरें ? एकवार पाठवून पहायचें तरी होतें ! ‘ स्वप्रकाश ’ म्हणजे ‘ सरस्वती ’ नाही ! उच्च प्रतीच्या वाङ्मयाची मार्मिक परीक्षा करण्याची योग्यता फक्त ‘ स्वप्रकाशा ’ च्याच अंगी आहे आणि म्हणूनच मी त्याव्यतिरिक्त इतर

मासिकें मुळींच वाचीत नाहीं !” यानंतर कांहीं काळपर्यंत इंदू स्वस्थ उभी होती. थोड्याच वेळांत, किंचित् हंसून ती पुन्हा म्हणाली, “ वरं ! स्वतः लिहिलेल्या कविता स्वतःच अगदीं अंतःकरणपूर्वक वाटेल तेवढा वेळपर्यंत वाचीत वसावयाला माझी कांहीं हरकत नाहीं. पण आज आहे शनिवार. आजच मला, वन्संना त्यांच्या घरून आपल्याबरोबर घेऊन सिनेमा पहावयाला जायचें आहे. कमल घरांत एकटीच झोपी गेली आहे. थोडें लक्ष असूं द्यावें ! नाहीतर काव्याच्या भराच्या मारणें सुरू असतांना सर्व सृष्टीबरोबर तिचाही विसर पडायचा ! जातें मी ! ”

नरेन्द्रानें अंक मिटून टेवलावर ठेवीत म्हटलें, “ जा.”

इन्दू खोलीच्या बाहेर पडली. परंतु इतक्यांत पतीच्या गंभीर निश्वासाचा ध्वनि तिच्या कानीं आला. त्याबरोबर तिचें पाऊल थवकलें. ती लगेच परत आली व पतीसमोर उभी राहून म्हणाली, “ जेव्हां पहावें, तेव्हां असेंच. कोणतीही गोष्ट मी आपल्या इच्छेप्रमाणें करावयाला गेलें, कीं आपले हे असे निश्वास ठेवलेले ! ह्याचें कारण तरी एकदां कळूं द्यावें, म्हणतें मी ! असें कोणतें दुःख, व्यथा देत आहे तें एकदां कळलें, म्हणजे बाबांना पत्र लिहून त्याचा कांहीं उपाय तरी करतां येईल मला ! ”

नरेन्द्र कांहीं न बोलतां तिच्या मुखाकडे पहात होता. त्याच्या अंतःकरणांत कांहीं तरी खळबळ चालली असून ती मुखावाटे व्यक्त करावी अशी त्याची इच्छा असावी असें त्याच्या मुद्रेवरून व्यक्त होत होतें ! परंतु बराच वेळ झाला तरी त्याच्या तोंडांतून एक शब्दही बाहेर येईना ! पत्नीला कांहीं उत्तर न देतां त्यानें आपली मान खालीं घातली !

नरेन्द्राची मामेबहिण विमला ही इन्दूची बालमैत्रीण होती. हिचें सासर याच गांवीं असून, नरेन्द्राच्या घरापासून जवळच ती राहत असे. तिचें घर येतांच इन्दूची गाडी उभी राहिली. इन्दू खालीं उतरली, व तिनें त्वरितगतीनें विमलेच्या खोलींत प्रवेश केला. सिनेमा सुरू होण्यास फारसा विलंब नसल्यामुळे इन्दू विशेष घाईत होती ! विमलेकडे दृष्टि जातांच ती कांहींशा विस्मित आणि विरक्त स्वरांत म्हणाली, “ हें हो काय वन्सं ?—अजूनपावेतो तुम्ही आपलें लुगडेंदेखील बदललें नाही ! किती बरं उशीर हा !—तुम्हाला माझा निरोप कळला नाही कीं काय ? ”

विमला सलज्ज हास्य हांसून शांतपणें म्हणाली, “ तुमचा निरोप कसा बरें कळणार नाही मला, वहिनी ? पण, आज वाई थोडासा उशीरच होईल आपल्याला निघायला. इतक्यांत कुठें थोडें बाहेर फिरायला जायचें झालें आहे;—परत यायला फारसा उशीर लागायचा नाही म्हणा ! परंतु त्यापूर्वी आपल्याला कसें बरें जातां येईल ? ”

इन्दूला विमलचा फार राग आला. परंतु तिनें तो उघडपणें प्रगट केला नाही. तिला टोमणा मारण्याच्या हेतूनें तिनें खोंचून प्रश्न केला, “ प्रभूची आज्ञा मिळाली नाही वाटतं अजून ? ”

विमलेच्या सुंदर मुखावर स्निग्ध मधुर हास्याची छटा पसरल्यामुळें तें जास्तच सुंदर दिसूं लागलें. त्या मुखमंडलावर विलसणाऱ्या हास्याच्या लहरींनीं तिच्या हृदयप्रदेशावर सुद्धां अंमल बसविला. तिला दुःख व्हावें या हेतूनें इन्दूनें विचारलेल्या प्रश्नामुळें तिला वाईट न वाटतां उलट अत्यंत आनंद झाला असावा असें दिसलें. तिनें हंसत हंसत उत्तर केलें, “ तसं नव्हे. अजूनपर्यंत दासीचा अर्जच मुळीं पेश झालेला नाही ! अर्ज सादर केल्यानंतर नामंजूर होणार नाही त्याबद्दल खात्री आहे म्हणा ! ”

आपला विषदग्ध बाण फुकट गेला, एवढेंच नव्हे, तर त्याचा परिणाम आपल्या इच्छेच्या अगदीं उलट झाला, हें पाहून इन्दू जास्तच विरक्त झाली ! ती रुष्ट स्वरांतच म्हणाली, “ मग अर्ज पेश करायला एवढा उशीर कां ? तुमच्याकडे निरोप तर मी केव्हांच रवाना केला होता ! ”

“ त्या वेळीं परवानगी विचारायचें धैर्यच मला झालें नाही वाई, वहिनी ! ऑफिसमधून परत येतांच सांगायचें झालें डोकें दुखतें आहे म्हणून ! मग वाई कशी बरं भलतीच गोष्ट काढायची त्या वेळीं ? मी विचार केला, कीं फराळ वगैरे आटोपून चित्ताला थोडीशी स्थिरता आली म्हणजे मग हळूच गोष्ट काढावी. पण तुम्ही तर एवढी घाई कां बरें करतां ? अजून खेळ सुरू व्हायला किती तरी वेळ आहे ! बसा ना थोडा वेळ ? परत यायला आतां फारसा विलंब नाही ! ”

“ तुम्हाला काय म्हणावें, हेंच मला समजत नाही वाई, वन्स ! माझ्याकडून असा हलगर्जीपणा झाला असता, तर लाजेनें मला अगदीं मेल्यासारखें झालें असतें. पण तुम्हाला त्याबद्दल कांहीं सुद्धां वाटत नाही. उलट तुम्ही आपल्या आनंदानें हंसत आहांत ! बरें, घरांत मोलकरिणीला किंवा नोकराला सांगून ठेवून गेलं, तर नाही का चालण्यासारखें ? ”

विमला भयभीत होऊन म्हणाली, “ म्हणजे ? तसें केलें, तर घरांत पुन्हां पाऊल ठेवूं देणार नाहीत मला ! साऱ्या जन्मांत पुन्हां तोंड देखील दाखवायला जागा राहणार नाही ! ”

हें ऐकून इन्दू आश्चर्यानें स्तंभित झाल्यासारखी दिसली. तिच्या मताप्रमाणें पाहतां, जी गोष्ट अपराध म्हणून सुद्धां गणली जाणें शक्य नव्हतें, अशा एका क्षुल्लक बाबीवरून साऱ्या जन्माचें मातेरें होण्याचा प्रसंग ओढवेल, असें विमलेला वाटतें तरी कसें, हेंच तिला कळेना ! ती क्रोधपूर्ण स्वरांत म्हणाली, “ पुन्हां घरांत पाऊल ठेवूं देणार नाहीत ? काय म्हणून ? कोणत्या कायद्याप्रमाणें ? तसें करण्याचा त्यांना काय अधिकार आहे ? ”

विमलनें नितांत सहजभावानें उत्तर दिलें, “ कां बरें ? पती म्हणजे स्त्रीचा स्वामी ! त्यांनीं वाटेला हें केलें, तरी तो त्यांचा अधिकार आहे ! त्यावद्दल त्यांना कोण दोष देऊं शकेल ? आपल्या इच्छेवरहुकूम पत्नीशीं वागत असलेल्या पतीला, तो करीत असलेल्या जुलमापासून कोण परावृत्त करूं शकेल ? ”

“ जुलमी पतीला ताळ्यावर आणण्याचा अधिकार राजाला आहे—तो अधिकार कायद्याला आहे ! पण तें मेलं एक असो ! मी तुम्हाला असं विचारतें वन्सं, कीं, स्वतःच्या तोंडानें स्वतःला ‘ दासी ’ म्हणवून घेण्यांत तुम्हाला थोडासुद्धां कमीपणा वाटत नाही कसा ? पती म्हणजे मोंगल बादशहा, अशी का तुमची समजूत आहे ? आणि स्त्री म्हणजे त्यानें विकत घेतलेली गुलाम—दासी ? आपल्याच मुखानें स्त्रीला एवढ्या हीन तुच्छ पदवीवर नेऊन वसविण्यांत तुम्हाला गौरव का वाटतो ? ”

इन्दूच्या जिवाचा अगदीं संताप झाला होता. परंतु तें पाहून विमलला फार आनंद वाटत होता. ती आपली शांतवृत्ति किंचित्ही ढळूं न देतां हास्यमुखानें म्हणाली, “ मी आहे वाई आपली मूर्ख आणि वेडगळ ! मला तिकडच्या चरणांची दासी म्हणवून घेण्यांतच धन्यता वाटते ! पण माझी एक गोष्ट राहूं या एकीकडे ! मी तुम्हालाच असें विचारतें, कीं आतां तुम्ही ज्या येथें आलां, तें दादाची परवानगी घेतल्यावांचूनच का ? ”

“ परवानगी ? आणि ती काय म्हणून घ्यायची ! याकरितां परवानगी विचारवयाची आवश्यकता काय, तेंच मला समजत नाही. पुरुषांना स्वतःच्या इच्छेप्रमाणें वर्तन करतां येतें; त्यांना आपल्या स्त्रीची अनुज्ञा घेण्याचें कांहींच कारण नसतें ! ”

भग स्त्रीनें तरी या जुलमाच्या जोखडाखालीं मान काय म्हणून वांकवायची ? त्यांना वाहेर जायचें असलें, म्हणजे ते माझ्या अनुमतीची अपेक्षा करतात का ? ‘मी अमुक ठिकणीं जातो.’ एवढें कानावर घातलें कीं संपलें ! त्याचप्रमाणें मी सुद्धां, आज ‘मी सिनेमा पहावयाला जात आहे,’ असें त्यांना कळवून निघून आलों !” यानंतर किंचित् काळपर्यंत निस्तब्ध राहून इन्दुमती पुन्हा कांहींशा उद्दीपित स्वरांत म्हणाली. “आतां, एवढें ? खरें आहे, कीं तिकडच्याप्रमाणें शांत स्वभाव फारच क्वचित् आढळतो ! माझ्याप्रमाणें भाग्यशाली स्त्रिया फारच थोड्या सांपडतील ! माझ्या कोणत्याही इच्छेच्या आड सहसा येणें होत नाही ! परंतु माझ्या दुर्दैवानें अशा ठिकणीं न पडतां, जर एखाद्या अत्यंत अविवेकी बुद्धीच्या हृष्टी पतीशीं माझी जन्माची गांठ पडली असती, तरी देखील मी आपला आत्मसम्मान केव्हांही कमी होऊं दिला नसता ! तुमच्याप्रमाणें मी आपल्या हक्कांचा विसर स्वतःला केव्हांही पडूं दिला नसता ! वन्स, स्त्री म्हणजे पतीच्या हातांत हात घालून त्याच्याबरोबर संसारयात्रा पार पाडणारी पतीची सहचारिणी,—सहधर्मचारिणी ! ती पतीनें विकत घेतलेली दासी नव्हे ! या गोष्टीचा विसर पडल्याकारणानेंच आपल्या देशांतील स्त्रीजात आज एवढ्या निकृष्ट अवस्थेला येऊन ठेपली आहे ! पतीच्या चरणीं लोळण घेणाऱ्या आपल्या स्त्रीजातीची आज अगदीं तुच्छ अशा खेळांतील बाहुलीपेक्षां जास्त किंमत नाही ! स्वतःचा सम्मान स्वतः राखण्याचा प्रयत्न केला नाही, तर दुसरे तुम्हाला कवडीकिंमतीला सुद्धां विचारणार नाहीत ! आणि मी असें विचारतें, कीं आत्मसंभ्रमाचा इतका विसर पडलेल्या आपल्या स्त्रीसमाजाला पुरुषवर्गानें त्यांना योग्य असा मान द्यावा तरी कां ? तिकडचा स्वभाव अगदीं देवासारखा; पण तरीसुद्धां, ते म्हणजे माझे स्वामी, व मी स्त्री म्हणूनच त्यांची दासी, हा विचार कधींसुद्धां त्यांच्या हृदयांत प्रवेश करूं द्यावयाला मी अवकाश देत नाही ! माझा देह स्त्रीचा असला, तरी त्यांत सुद्धां परमेश्वराचें अधिष्ठान आहे ह्या गोष्टीचा मला कधींही विसर पडत नाही—व त्यांना देखील मी याचा विसर पडूं देत नाही !”

हा सर्व नडिमार विमला मुकाट्यानें ऐकून घेत होती. कांहीं वेळानंतर तिनें एक लहानसा निःश्वास सोडला. परंतु त्यावरून तिला आपल्या वर्तनाबद्दल लज्जा चाटली असावी, असें मुळांसुद्धां दिसलें नाही ! ती पूर्ववत् शांत स्वरांत म्हणाली, “मला तुमच्या भाषणाचा अर्थच कळत नाही बाई, वहिनी ! पत्नीनें पतीकडून

जबरदस्तीनें आत्मसंभ्रम वसूल करावयाचा म्हणजे काय, हें मला समजत नाही ! मला फक्त एवढें समजतें, कीं पती हा स्त्रीचा देव. त्याच्याशिवाय स्त्रीला अन्य गति नाही ! त्याच्या चरणीं आत्मविसर्जन करण्यांतच स्त्रीचा खरा मान आहे ! पण यायचं झालं वाटतं परत;—थांबा हं वहिनी; ही मी आलेंच परवानगी विचारून इतक्यांत ! ” असें म्हणून विमलनें द्रुतगतीनें प्रस्थान केलें. तिच्या मुखावर मंदस्मिताची मधुर आभा झळकत होती !

तें मंद स्मित इंदूच्याही दृष्टीस पडलें ! परंतु त्यामुळें तिच्या अंतःकरणांत आनंदाचा उद्भव होण्याऐवजीं, तिचें सर्वांग क्रोधानें जळफळूं लागलें !

* * * * *

सिनेमा पाहून परत येत असतां, त्या उभयतां स्त्रिया आपआपल्या विचार-मालिकेंत पूर्णपणें गुरफटून गेल्या असाव्या असें दिसत होतें. कोणीही एकमेकींशीं मुळींमुद्धां संभाषण न करतां, मुकाब्यानें गाडींत वसून होत्या. एकाएकीं त्या शांततेचा भंग करून इंदू म्हणाली, “ वन्सं, परवानगी मिळाली नसती, तर तुम्हाला माझ्या बरोबर येतां आलें नसतें; नाही का ? ”

विमला वाहेर पहात अन्यमनस्कभावानें न जाणें कशाच्या चिंतनांत गहून गेली होती; इन्दुमतीचा प्रश्न कानीं येतांच तिनें हळूच उत्तर दिलें, “ अंहं ! ”

“ म्हणूनच, मला वाटतें वन्सं मी जेव्हांतेव्हां येऊन तुम्हाला अशी पकडून घेऊन जातें. यामुळें, कदाचित् तुमच्या घरांतील मंडळीला—विशेषतः तुमच्या यजमानांना फार राग येत असेल, नाही का ? ”

तिच्याकडे मुख वळवून विमला म्हणाली, “ तसें असतें, तर मी स्वतःच तुमच्याबरोबर कशाला आलें असतें ? परंतु मलाच उलट अशी भीती वाटते, कीं तुम्ही वारंवार अशा माझ्याकडे येतां, त्यामुळें दादा तर मनांतल्या मनांत माझ्यावर रागावत नसेल ना ? ”

इंदू साभिमानपणें म्हणाली, “ तुमच्या दादांचा स्वभाव तसा नाही ! आपल्या अधिकारकक्षेच्या वाहेर ते कधींच पाऊल ठेवीत नाहीत ! त्याखेरीज, माझ्यामुळें कोणाबद्दल त्यांच्या मनांत विरक्ति उत्पन्न होईल, अशी सर्वां स्वप्नांत सुद्धां त्यांना स्पर्श करूं शकत नाही, त्याबद्दल माझी पूर्ण खात्री आहे ! ”

यावर विमला सरासरीं दोन मिनिटेंपर्यंत कांहीं बोलली नाही. त्यानंतर एक गंभीर निःश्वास टाकून, मृदुस्वरांत ती म्हणाली, “ वहिनी, दादाचें तुमच्यावर

किती जिवापाड प्रेम आहे ! परंतु मला वाटते, तुम्ही.....! ” तिच्या मुखावाटे बाहेर पडणारा प्रत्येक शब्द, तिच्या हृदयाच्या खोल—अत्यंत खोल अशा अंतर्भागांतून निघत असावा, असे दिसत होते !

या उभयतां मैत्रिणींच्या आजच्या भेटीत, आतां कोठें पहिल्यांदाच इन्दूच्या ओघांवर हास्याची लकेर चमकली. ती म्हणाली, “ तुमच्या दादांबद्दल जें तुम्ही सांगतां, तें मी नाकवूल करीत नाहीं. परंतु हें बोलल्यानंतर, माझ्या-संबंधानें तुम्ही अर्धवट बोलून जी शंका प्रगट केली, ती काय म्हणून ? तुमच्या अंतःकरणांतील गोष्ट काय आहे, ती मला सांगायची नाहीं का ? ”

“ दादाबद्दल, तुमच्या हृदयांत वसत असलेल्या प्रेमांत संदेह-जनक असें काय आहे, तें मला सांगतां येत नाहीं. तरी माझ्या मनाला आपलें असें वाटते, कीं.....! ”

“ तसें कां वाटते, ह्याचें कारण तुमचें तुम्हाला जरी स्पष्टपणें कळत नसलें, तरी तें मला कळलें आहे ! पति-प्रेमासंबंधींच्या तुमच्या कल्पनेपेक्षां माझी कल्पना फार निराळी आहे, हेंच तें कारण ! तुमच्याप्रमाणें, पतीच्या चरण-धूर्ळींत निरंतर लोळत पडण्यांतच स्त्री-प्रेमाची खरी सार्थकता आहे, असें मला वाटत नाहीं, म्हणून तुम्हाला माझ्या पति-प्रेमाबद्दल संदेह वाटतो ! वन्सं, स्त्रीच्या आत्मसम्मानाच्या ज्या माझ्या कल्पना आहेत, त्या मार्गें टाकून माझ्या प्रेमानें वर डोकें उचलूं नये अशीच माझी परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे ! माझ्या स्वाधीनसत्तेचें, माझ्या समान हक्कांचें उल्लंघन करणाऱ्या प्रेमाबद्दल माझ्या अंतःकरणांत नेहमीं आत्यंतिक घृणाच वास करीत राहिल ! ”

विमलेच्या शरीरावर थरारून रोमांच उभे राहिले; परंतु हें इन्दूच्या ध्यानांत आलें नाहीं !

कांहीं वेळपर्यंत स्तब्ध राहून विमलेकडून उत्तर मिळण्याची अपेक्षा केल्यानंतर इन्दू पुन्हां म्हणाली, “ तुम्ही कांहींच बोलत नाहीं, वन्सं ! कशाबद्दल विचार चालला आहे एवढा ? ”

“ कांहीं नाहीं. परमेश्वराजवळ प्रार्थना करीत होतें कीं, दादाचें तुमच्यावर आहे तसेंच प्रेम अव्याहत टिको म्हणजे झालें ! कारण, तुम्ही वाटेल तें म्हणालां, तरी माझी अशी दृढ समजूत आहे कीं, स्त्रीच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां, तिच्या पतीच्या प्रेमापुढें तिला अखिल विश्व-ब्रह्मांडसुद्धां कवडीमोल असतें ! ”

मुहूर्तकालपर्यंत मौन धारण केल्यानंतर विमला पुन्हां बोलू लागली, “तुमचा आत्मसम्मान, आणि समान हक्क म्हणजे काय, हेंच मुळीं मला कळत नाही ! मी तर त्यांच्या चरणीं माझ्या सर्वस्वाचें दान करूनच स्वर्गसुखाची जोड करून घेतली आहे ! ह्याव्यतिरिक्त स्त्रीला सुखाचा अन्य मार्ग आहे असें मला वाटतच नाही ! मी तुम्हाला अगदीं सत्य तेंच सांगतें वहिनी, माझ्या बाबतींत तर मला माझी अशी इच्छाच उरली नाही ! त्यांची इच्छा तीच माझी इच्छा; त्यांच्या सेवेतच माझे अखिल समाधान.....!”

“बस्स !—पुरे करा ! पुरे करा !”

हे शब्द कानीं येतांच विमला दचकून गप्प बसली ! इन्द्रूच्या कंठस्वरांत तिरस्कार अगदीं पूर्णपणें भरला होता. ती उद्दीपित भावानें विमलेकडे वळून, घृणापूर्ण स्वरांत म्हणाली, “आपल्या समाजांतील स्त्रीवर्गासंबंधानें तुमची कल्पना तरी काय आहे, वन्सं ? आपल्या स्त्रिया म्हणजे मातीच्या किंवा मेणाच्या बाहुल्या आहेत, असें का तुम्हाला वाटतें ? त्यांना प्राण नाही, आत्मा नाही—कांहीं नाही ! आईवाप सांगतील त्या पुरुषाच्या सहवासांत राहून, त्याच्या मर्जांला येईल त्याप्रमाणें त्याच्या संसाराचा खेळ रंगवायवाः—त्याची इच्छा असेल त्याप्रमाणें वर्तन ठेवायचें ! ज्या त्या बाबतींत त्याची इच्छा म्हणजे परमेश्वराची आज्ञा समजून तिच्याप्रमाणें वागावयाचें ! हेंच तुमच्या मताप्रमाणें स्त्री-जीवनांतील सर्वस्व ! मी तुम्हांला असें विचारतें कीं, एवढें सर्व सहन केल्यानंतरही स्त्रीला कोणत्या सुखाचा लाभ होतो ? तुमच्या मताप्रमाणें आदर्श स्त्रीला, माझ्यावर माझ्या पतीचें आहे त्यापेक्षां जास्त प्रेम, तिच्या पतीकडून मिळवितां येईल का ? वन्सं, प्रेमाचें माप घेण्यास योग्य असें एखादें यंत्र अस्तित्वांत नाही;—नाहीं तर तुम्हाला प्रत्यक्ष दाखविलें असतें—जाऊं द्या ती गोष्ट;—परंतु माझे दैव असें फळांला येण्याचें मूळ कारण काय तें आलें का लक्षांत ? तें हेंच, कीं, मी स्वतःला तुमच्याप्रमाणें अगदीं तुच्छ लेखित नाही ! तुमची ती कंगाल वृत्ति मी मस्तकावर धारण करून वर्तन करीत नाही ! तुम्हाला काय सांगूं वन्सं, पुष्कळ वेळां, मला तिकडच्या शांत, निस्पृह स्वभावाचा फार, फार राग येतो ! कां बरें ते प्रत्येक बाबतींत माझ्या इच्छेप्रमाणेंच वागतात ? एखादे वेळीं तरी त्यांनीं माझ्या मनाविरुद्ध वर्तन करावयाचें असतें, म्हणजे मग मला हें स्पष्टपणें दाखविण्याची संधि मिळाली असती, कीं त्यांना क्षुल्लक वाटणारा जीवसुद्धां मनुष्यकोटींतीलच असतो ! पुरुषाप्रमाणें स्त्रीला सुद्धां, आवडनिवड, रागअनुराग,

प्रेम, तिरस्कार, इत्यादि मनोविकार असतात ! त्यांच्याप्रमाणे तिलाही अंतःकरण असतें, हृदय असतें, इच्छाशक्ति असते ! तिला देखील पतिप्रेमाची जोड करण्याकरितां आत्ममर्यादा सोडतां येणें शक्य नाही !—पण हें काय ? तोंड फिरवून तुम्ही हंसतां आहां काय म्हणून अशा ?”

अत्यंत प्रयासानें हंसूं आवरून विमला म्हणाली, “ कुठें ? मी हंसत नव्हतें !”

“ नाही कसे ? अजूनसुद्धां तुमच्या ओठांवर हास्य दिसत आहे ! काय झालें तुम्हाला एवढें हंसूं यायला ? ” इन्दू म्हणाली.

यापुढें आपले मनोविकार इन्दूपासून लपवून ठेवण्याचें विमलला कांहींच प्रयोजन वाटलें नाही ! ती मोकळेपणानें हंसत म्हणाली, “ वहिनी, मला बाई तुमच्या बोलण्याचें भारीच हंसूं येतें ! अहो, अशा गोष्टी बोलणें आपल्या बायकांच्या जातीला बरें तरी दिसतें का ? तुमचें नशीब थोर, म्हणून तुम्हाला माझ्या दादासारखा देवपुरुष लाभला ! त्याच्या पदरीं पडलां आहांत, म्हणून ह्या एवढ्या गोष्टी सुचताहेत ।—”

इन्दूनें क्रुद्धस्वरांत, आतुरतेनें मध्येच जिज्ञासा केली, “ नाही तर ?—काय झालें असतें ? ”

“ नाही तर तुम्ही असें कधीं बोलतां ना ! ”

“ ही तुमची चूक आहे ! वन्सं, मी तुम्हाला पुन्हा सांगतें, कीं ही तुमची चूक आहे ! सर्वच स्त्रिया तुम्हासारख्या नाहीत, हें तुम्ही विसरतां ! भिक्षापात्राचें अवलंबन करण्यांत प्रत्येकाला भूषण वाटतें अशी तुमची समजूत असेल, तर वन्सं, ती तुमची चूक आहे ! आत्मगौरव म्हणजे काय याचें ज्ञान असणाऱ्या स्त्रियासुद्धां संसारांत आहेत ! ”

इन्दूचें भाषण चालू असतांना विमलेच्या मुखावरील हास्यछटा हळू हळू नाहीशी होऊं लागली. शेवटीं ती गंभीरभाव धारण करून शुष्कस्वरांत म्हणाली, “ नाही, तुम्ही म्हणतां तें मी विसरलें नाही ! ”

“ खात्रीनेच तुम्हाला त्याचा विसर पडला आहे. ” इन्दू पूर्ववत् दीप्त स्वरांत म्हणाली. “ नाही तर तुम्ही तसें कधींच बोललां नसतां ! यापुढें चागलें ध्यानांत असूं द्या, कीं ज्यांना भिकारी जिण्याबद्दल तिरस्कार वाटत असून स्वकृतार्जित मिळकतीवर जगणेंच श्रेयस्कर वाटतें, अशा मनोवृत्तीचां माणसेंसुद्धां जगांत असूं शकतात ! ”

विमला व्यथित भावानें म्हणाली, “पुरे झाल्या आतां या गोष्टी, बाई वहिनी !
—हें पहा आमचें घर आलेंच ! या, थोडा वेळ बसा नि मग जा !”

“नको आतां. मला देखील घरीं जायचें आहे !” असें म्हणून तिनें कोच-
मॅनला गाडी पुढें हांकण्याबद्दल हुकूम केला !

“बरें आहे तर मग. येतें मी ! मी विचारीत होतें असें दादाला सांगा !”

“बरें आहे !”

[२]

“माझ्याजवळचे सारे पैसे संपले. घरखर्चाकरतां आणखी रुपये पाहिजेत !”

पत्नीची ही मागणी ऐकून नरेन्द्राला बरेंच आश्चर्य वाटलें. तो इन्दूकडे वळून
विस्मयव्यंजक स्वरांत म्हणाला, “म्हणजे ? इतक्यांत दोनशें रुपये संपले ?”

“नाहीं तर काय ? मी खोटें का सांगतें आहे ? की लपवून ठेवले आहेत मी
रुपये ?” कपाळावर आंठ्या चढवून इन्दू रुष्टस्वरांत म्हणाली.

अधिक द्रव्याबद्दल ही मागणी ऐकून नरेन्द्राच्या हृदयांत भयानें धडकी भरली !
आणखी द्रव्य आणावयाचें कोठून ? इन्दूला रुपये द्यायचे कसे ? असे विचार त्याच्या
अंतःकरणांत उत्पन्न होत असतां, त्यांची छाया त्याच्या मुखप्रदेशावरही दिसत
होती ! त्याच्या मुद्देवर होणारे विकार इन्दूच्या दृष्टोत्पत्तीस आल्याखेरीज राहिले
नाहींत. परंतु तिनें त्याचा अगदीं भलताच अर्थ केला ! नरेन्द्रानें आपल्या जवळ
खर्चासाठीं दिलेले दोनशें रुपये संपले, ह्या आपल्या सांगण्यावर त्याचा विश्वास
बसत नाहीं, असें तिला वाटलें ! ती रुष्टस्वरांत नरेन्द्राला म्हणाली, “माझ्या
बोलण्यावर विश्वास बसत नसेल, तर आजपासून मला एक वही करून द्यावी,
तींत सारा हिशेब टिपून ठेवीत जाईन !—पण तसें तरी कशाला हवें ! पैसे मला
देऊंच नये मुळीं ! जो कांहीं खर्च करावयाचा असेल, तो सर्व आपल्याच हातानें
होऊं द्यावा !—म्हणजे पैसे चोरीला जाण्याचें भयही राहणार नाहीं, आणि संशयी
दृष्टीपासून माझेही रक्षण होईल !” असें बोलून तिनें एकदां भेदकदृष्टीनें नरेन्द्राकडे
पाहिलें ! त्याच्या मुखावरील गाढ छाया आंतरिक वेदनेमुळें गाढतर झाली !

नरेन्द्र मंद स्वरांत म्हणाला, “तुझ्यावर माझा अविश्वास नाहीं, असें मी कधीं
बोललों ?—परंतु—!”

“परंतु काय ? विश्वास आहे असेंही नाहीं, हेंच ना ? ठीक आहे. आठवेल
तेवढा हिशेब लिहून आणून देतें ! अहाहा !—किती सुखाचा माझा हा संसार !”

क्रोधयुक्त स्वरांत असें बोलून, ती रागानें पाय आपटीत खोलीच्या बाहेर निघून गेली. परंतु दुसऱ्या क्षणींच पुन्हा परत येऊन म्हणाली, “ पण हिशेब द्यायचा तरी काय म्हणून ?—मीं पैसे संपले म्हणून खोटें सांगितलें नाहीं ! माझ्या मामेवहिणीचें लग्न झालें, त्या वेळीं अहेरांचा खर्च झाला पन्नास रुपयांच्या वर. कमलचे कपडे—बारा रुपये.—त्या दिवशीं सिनेमा पहावयाला गेलें होतें, त्याचा खर्च सरासरीं दहा बारा रुपये ! किती झाले एकंदर ? त्याखेरीज, ह्या दहापंधरा दिवसांत झालेला घरखर्च ! आणि, मी विचारतें, खर्च खर्च तरी काय असा अवाढव्य आहे ? फार झालें, तर महिन्याच्या कांठीं तीन चारशें रुपय्या ? पण तेवढे खर्च करायचेंसुद्धां जिवावर यावें, म्हणजे आश्चर्यच नव्हे का ? माझ्या दादाच्या घरीं महिन्याकांठीं कमींत कमी आठशें रुपये लागतात नुसत्या घरखर्चाला ! त्या खेरीज, क्लव आहे, वर्तमानपत्रें आहेत, आणखी हजार भानगडी आहेत ! पण तेथें नाहीं कधीं अशी पैशाबद्दल कुरकुर होत ! मी खरोखर सांगतें, असेंच जर नेहमीं राहणार असेल, तर यापुढें या घरांत दिवस काढणें मला अशक्य होईल ! तसेंच असेल, तर एकदां स्पष्टपणें सांगून टाकावें ! दादाची बदली आतां मेदिनीपूरला—जवळच आला आहे. मी आपली उचलतें पोरीला, नी जातें निघून त्याच्याकडे ! म्हणजे माझ्या मनालाही शांति मिळेल, आणि आपल्याही मनाप्रमाणें होईल !—पुरे झाली मेली ही दिवसरात्रीची कटकट ! ”

नरेन्द्र वराच वेळपर्यंत खालीं मान घालून मुकाट्यानें हे मर्मभेदक वाक्यप्रकार सहन करीत होता ! थोड्या वेळानंतर त्यानें मान वर उचलली, व इन्डूकडे न पाहतांच तिला उद्देशून म्हणाला, “ सध्यां मजजवळ पैसे नाहींत ! पाहतों तिसऱ्या प्रहरां कोठें व्यवस्था जमल्यास— ! ”

“ म्हणजे ? याचा अर्थ काय ? व्यवस्था जमली नाहीं, तर उपास काढावे लागतील; असेंच कीं नाहीं ? पण आतां हा त्रास माझ्याच्यानें सहन करवत नाहीं ! ऐकलें का ? मी उद्यांच मेदिनीपूरला जाणार ! आणि ऐकायचें असेल, तर माझे आपल्यालाही असें सांगणें आहे, कीं हा दलालीचा व्यवसाय द्या सोडून, आणि दादाच्या वतीनें एखादी चांगली नोकरी पहा कोठें तरी ! तसें झालें, म्हणजे पुढची ही ददात तरी नाहींशी होईल ! जो धंदा आपल्याला करतां येत नाहीं, त्यांत दिवस घालविण्यांत काय अर्थ आहे ? त्यामुळें कोणालाच सुखप्राप्तीची आशा नाहीं ! ”

नरेन्द्रानें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं ! इन्दू यापुढें आणखी बरेंचसें बोलणार होती. परंतु इतक्यांत नोकरानें आंत येऊन शंभूबाबू आल्याची वर्दी दिली. त्याच्या पाठोपाठ येत असलेल्या शंभूबाबूंचा पदध्वनिसुद्धां ऐकूं येऊं लागला. त्यासरशीं इन्दू आंत चालती झाली ! परंतु ती आंत न जातां, काय गोष्टी चालल्या आहेत, त्या ऐकण्याकरितां दाराआड उभी राहिली !

शंभूबाबू हे एक प्रख्यात सावकार होते. नरेन्द्राचे वडील वारले, त्या वेळीं या सावकाराजवळून काढलेलें बरेंचसें कर्ज, फेडण्याकरितां म्हणून नरेन्द्राच्या स्वाधीन करून गेले होते ! तें कर्ज फेडण्याकरितां तगादा लावण्याच्या हेतूनें शंभूबाबू पुष्कळ वेळां आपल्या शुभागमनानें नरेन्द्राचें घर पवित्र करीत असत ! आजदेखील नरेन्द्राचें भाग्य असेंच उदयास आलें होतें ! ते स्वभावतःच मृदुभाषी होते. सम्मानपूर्वक आसन ग्रहण केल्यानंतर हळूहळू त्यांनीं नरेन्द्राला बऱ्याचशा उपदेशाच्या गोष्टी ऐकविल्या, त्या अशा, कीं त्या पुनर्वार श्रवण करण्याचा प्रसंग येण्यापूर्वी, अत्यंत मोठ्या निर्लज्ज मनुष्यानें सुद्धां आपलें मस्तक गहाण ठेवून त्यांच्या कर्जाक घेतलेल्या रकमेची व्यवस्था करण्याकरितां मागें पुढें पाहिलें नसतें ! शंभूबाबूंचा उपदेश सुरू असतां, नरेन्द्र मुकाट्यानें खालीं मान घालून बसला होता ! कांहीं वेळानंतर शंभूबाबूंनीं प्रस्थान केलें. त्याबरोबर इन्दू पुनः आंत आली, व म्हणाली, “ हे गृहस्थ कोण ?

“ शंभूबाबू. ”

“ कशाकरितां आले होते ते ? ”

“ त्यांचे कांहीं पैसे देणें आहे, ते मागण्याकरतां ! ”

“ तें मला कळलें. पण कर्ज काढलें काय म्हणून ? ”

एकंदर प्रकार तिला समजावून सांगण्याच्या हेतूनें नरेन्द्र तिच्या प्रश्नाचें सरळ उत्तर न देतां, म्हणाला, “ बाबा एकाएकी वारले, -तेव्हां—”

इन्दू अत्यंत रुक्ष स्वरांत म्हणाली, “ जगांतोळ एकूण एक माणसाचें देणें मागें ठेवून गेले आहेत कीं काय मामंजी ? तें आतां फेडायचें कोणां ? तुम्हीं ? आणि हें कर्ज फेडण्याचा मार्ग ?

ह्या सर्व प्रश्नांचें उत्तर एका वेळीं देतां येणें शक्य नव्हतें. इन्दूचीही तशी अपेक्षा नव्हतीच !—थोड्याच वेळानंतर ती पुन्हा म्हणाली, “ बाबा एकाएकी वारले. त्यामुळें इस्टेटीची निरवानिरव करतां आली नाहीं, हें म्हणणें मला मान्य

आहे. परंतु आपलें माझ्याशीं लग्न लागलें तें तर एकाएकीं लागलें नाहीं ना ? त्या वेळीं, मागचा पुढचा नीट विचार करावयाला हवी तेवढी संधि होती ना ? मग कां बरें हा सर्व प्रकार माझ्या बावांना कळविण्यांत आला नाहीं ? बरें, तें एक असो. परंतु, लग्न झाल्यानंतर आजपर्यंत माझ्या जवळ तरी याबद्दल गोष्ट काढणें योग्य नव्हतें का ? लोकांमध्ये आपल्याबद्दल धर्मभीरु म्हणून फार ख्याति आहे ! हाच वाटतें आपला धर्मभीरुपणा ? प्रत्यक्ष धर्मरत्नीची अशा प्रकारें फसवणूक करणें, हें सर्व धर्मशास्त्रांतच सांगितलें असेल, नाहीं का ? ” असें बोलून युद्ध-घोषणा केल्याप्रमाणें तिनें आपली सरोष दृष्टि पतीच्या मुखाकडे लावली !

परंतु नरेन्द्राचा स्वभाव तरी किती शांत आणि सहनशील ! प्रत्यक्ष पत्नी-कडून अपमानयुक्त वाक्याणांचा एवढा निष्ठुर प्रहार होत असून सुद्धां, त्यानें किंचित्ही अस्थिरता प्रगट केली नाहीं. कारण परमेश्वरानें त्याला अत्यंत निरुपाय परिस्थितींतच जन्माला घातलें होतें. होईल तो आघात निमूटपणें सहन करण्याखेरीज त्याला गत्यंतर नव्हतें ! प्रत्याघात करावयाचा कोणाच्या वळावर ? अनन्यगतिकत्वामुळे पूर्णस्वास पोचलेली नपुंसक सहनशक्ति, तीच काय ती त्याची एकमात्र आधारभूत शक्ति होती ! प्रतिकूल परिस्थितीनें दीन बनविलेल्या दुर्दैवी लोकांना स्वतःच्या अश्रुजलाशिवाय दुसऱ्या कशाचा आधार आहे ?

अपमानाच्या तीव्र वेदना कांहीं काळपर्यंत त्याच्या हृदयांत मुका गोंधळ घालून मग आपोआप शांत होत असत ! परंतु आज दुर्दैवानें, अपमानाचे दारुण आघात एकामागून एक त्याच्या हृदयावर हल्ला करूं लागल्याकारणानें, त्याचें चित्त स्थिर होण्याला अवकाश मिळाला नाहीं ! शंभूबावूंच्या अत्युग्र शब्दांच्या ज्वालेंत होरपळत असणारें त्याचें अंतःकरण थोडें तरी शांत होण्यापूर्वीच त्यावर इंदूच्या भाषणाचा तीव्र प्रहार सुरू झाला ! अर्मांत पडलेल्या या घृताहुतीमुळे त्याचा कोपाग्नि भडकला ! कांहीं तरी तीव्र उत्तर देऊन इन्दूनें केलेल्या अपमानाबद्दल थोडी तरी भरपाई करावी, असें मनांत येऊन त्या प्रकारचे शब्द त्याच्या अगदीं ओंठांशीं आले ! परंतु इतक्यांत, संवयीमुळे कमकुवत बनलेल्या त्याच्या निःसत्त्व मनोवृत्तीनें पुन्हा उलट खाल्ली ! दुबळ्या पायावर उभारलेली कठोर शब्दांची कमकुवत इमात एका क्षणांतच खालीं गडगडली ! क्षीण स्वरांत तो फक्त एवढेंच म्हणाला, “ बावांच्यासंबंधीं असे शब्द उच्चारणें तुला उचित वाटतें काय ? ”

“ नाहीं—असें बोलणें योग्य नव्हतें ! परंतु माझ्या भाषणाबद्दलच्या योग्यायोग्यतेसंबंधानें सध्यां प्रश्न उपस्थित झालेला नाहीं. मूळ प्रश्न आहे या कर्जाबद्दल !

ही सर्व भानगड पूर्वीच बाबांच्या दृष्टोत्पत्तीस कां आणली नाही ? मला अगोदर या प्रश्नाचा खुलासा पाहिजे आहे !”

“ इन्दू, मी तुझ्या वडिलांपासून कोणतीही गोष्ट लपवून ठेवली नव्हती ! त्यांना हे सर्व पूर्वीपासूनच ठाऊक होतें ! त्याखेरीज ते बाबांचे बालपणापासून मित्र असल्याकारणानें, बाबांसंबंधीं प्रत्येक गोष्ट त्यांना पूर्णपणें माहित होती ! ह्या-बद्दल तू मला दोष देऊं शकत नाहीस !”

“ असें ! एकंदरीत बाबांनींच मला उघड्या डोळ्यांनीं या विहिरींत ढकललें म्हणायचें !”

व्यथा असह्य होऊन नरेन्द्राच्या मुखावर लाली चढली ! असे शब्द हिंदूस्त्रीच्या मुखावाटे बाहेर पडणें शक्य आहे, असें त्याला वाटेना ! इन्दूनें प्रगट केलेला रोष खरा नसून, आपल्याला तसा निव्वळ भास झाला असेल, असेंही त्याला एक क्षणभर वाटल्यावांचून राहिलें नाहीं ! त्यानें आपली दृष्टि इन्दूच्या मुखाकडे वळविली; परंतु तेथें त्याला काय दिसलें कोणाला ठाऊक, त्यानें आपली मान खाली वळविली ! तिनें उच्चारलेल्या प्रत्येक शब्दाची सत्यता पटविणाऱ्या तिच्या मुखाकडे पाहतांच त्याच्या शरीरावर रोमांच उभे राहिले !

या ठिकाणीं, या प्रेमळ (?) दंपत्याच्या गतकालीन इतिहासाबद्दल दोन शब्द लिहिणें अयोग्य होणार नाहीं ! हीं उभय कुटुंबे बरेच दिवसांपासून एकमेकांशेजारीं राहात असत. बरेच दिवसांच्या निकट परिचयामुळें त्यांमध्ये प्रेम-भावाची बरीच वृद्धि झाली असून एक प्रकारची कौटुंबिक आत्मीयताही उत्पन्न झाली होती ! त्याच वेळीं इन्दूचा नरेन्द्राशीं विवाह स्थिर झाला होता. खरें पाहिलें असतां हा विवाह झाला त्याच्या किती तरी दिवस अगोदरच घडून आला असता. परंतु इन्दूचे वडील स्त्रीशिक्षणाचे चाहते असून बऱ्याच अंशीं प्रागतिक मताचे असल्याकारणानें, आपल्या मुलीचें लहानपणींच लग्न करणें त्यांना योग्य वाटलें नाहीं. त्यांनीं तिला अविवाहित ठेवून उच्च शिक्षण घेण्याकरितां कलकत्यास ठेवण्याचें ठरविलें ! त्याप्रमाणें इंदू आपल्या आईबापांसह कलकत्यास राहून उच्च शिक्षणाचा लाभ घेऊं लागली.

कांहीं वर्षांनंतर इन्दूचें शिक्षण पूर्ण झालें. यावेळीं तिचें वय १८ वर्षांचें होतें. या सुमारास पुन्हा तिच्या लग्नावद्दल प्रश्न उपस्थित झाला ! मध्यंतरीं नरेन्द्राच्या कौटुंबिक परिस्थितींत बराच फेरफार घडून आला होता. सांपत्तिक दृष्ट्या त्याची परिस्थिति बरीच खालावली असून त्याच्या वडिलांवर बरेंचसें

कर्जही झालें होतें. दुदैव चोहींकडून एकाच वेळीं उचल खातें म्हणतात, तें नरेंद्राच्या बाबतींत अगदीं पुरेपूर खरें ठरलें ! व्यापारी जगांत आपली पत पूर्व-वत् कायम ठेवून, कर्जाचा बोजा डोक्यावरून खालीं काढण्याच्या प्रयत्नांत त्याचे वडील गुंतले असतां, एके दिवशीं अकस्मात त्यांच्या हृदयाची क्रिया बंद पडून त्यांचें देहावसान झालें ! नरेन्द्र जगांत उघडा पडला ! बापाच्या कारकीर्दींत झालेल्या कर्जाची फेड करून स्वतःच्या पोटाचाही उद्योग करण्याकरितां त्यानें आपला पूर्वापार चालत आलेला दलालीचा धंदाच चालू करण्याचें ठरविलें ! त्याच्या सुदैवानें या धंदांतील ज्ञान त्याला त्याच्या वडिलांच्या हयातींत चांगलेंच मिळालें असल्याकारणानें, लवकरच त्याचा जम चांगला बसला. व्यापारी वर्गांतही त्याची पत बरीच वाढली असून त्याच्या प्राप्तीचें प्रमाणसुद्धां समाधानकारक होतें !

याच सुमारास इन्दू आपल्या सर्व कुटुंबासह परत आली ! इन्दू नरेन्द्राला घायची, ही गोष्ट फार वर्षांपूर्वीच जवळ जवळ नक्की ठरून गेलें होतें ! त्यामुळें अगदीं वाळपणापासून याच कल्पनेचा परिपोष अंतःकरणांत करीत आलेल्या इन्दूला नरेन्द्राकडे पतीपेक्षां निराळ्या भावनेनें पाहतां येणें शक्यच नव्हतें ! इतकेंच नव्हे, तर, ही कल्पना तिच्याशीं इतकी एकजीव झाली होती कीं, यापुढें तिच्या लक्षावद्दल पुन्हा वाटाघाट करण्याचें प्रयोजन काय हेंच तिला कळेना ! पूर्वीच्या मानानें आतां नरेन्द्राची खालावलेली परिस्थिति लक्षांत घेऊन, आपल्या मुलीचें दुसरीकडे जमविण्याचा पोक्त विचार इन्दूच्या पित्याच्या मस्तकांत डोकावूं लागला होता ! परंतु या बाबतींत कन्येचें मत ठाम पाहतांच, यापुढें जास्त ढवळाढवळ करणें योग्य नाही, हें त्यांना स्पष्टपणें कळून आलें. त्यांनीं नरेन्द्राला बोलावून, त्याचें मत विचारलें ! वडिलांनीं आपल्या हयातींत ठरवून ठेवलेल्या योजनेवद्दल त्याचें प्रतिकूल मत असणें शक्यच नव्हतें ! एका शुभ मुहूर्तावर नरेन्द्र व इन्दू यांचा मंगलविवाह उरकून टाकण्यांत आला !

यानंतर थोड्याच दिवसांनीं इन्दूचे वडील आपल्या स्वर्गस्थ मित्राच्या भेटीकरितां निघून गेले, व या कुटुंबाचा भार सर्वस्वीं तिच्या भावाच्या अंगावर पडला !

भूतकालांतील ह्या सर्व गोष्टींचा इन्दूला इतक्यांतच विसर पडला असेल, हें नरेन्द्राला खरें वाटे ना ! परंतु उच्च शिक्षण प्राप्त करून घेतलेल्या इन्दूच्या मनःस्थितींत बरेंचसे स्थित्यंतर घडून आलें होतें ! पाश्चात्य शिक्षणपद्धतीमुळें कोमल

अंतःकरणावर होणारे वाईट परिणाम, संसार व समाज यांबद्दलच्या नसत्या भ्रामक समजुतीच्या व मतांच्या रूपानें तिच्या हृदयांत खोल रुतून बसले ! लक्ष्मीची पूर्ण कृपादृष्टि असलेल्या वडिलांच्या सोनेरी छत्राखाली राहत आलेल्या, व भलत्याच शिक्षणामुळें वाढीस लागलेल्या तिच्या स्त्रीहृदयांतील आकांक्षा, संपत्तीच्या अभावीं अतृप्त राहूं लागल्या ! ह्या अतृप्त आकांक्षांचें भूत मधून मधून कलहाचें रूप धारण करून ह्या पतिपत्नींमध्ये मनोभालिन्य घडवून आणूं लागलें ! ह्याचा एक मासला, म्हणजे वर दिलेला प्रसंग ! नरेन्द्राशीं व लग्न करण्याबद्दल दाखविलेल्या हृष्टीपणाबद्दल आतां इन्दूला पश्चात्ताप तर होत नाहीना ? असा विचार नरेन्द्राच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झाला ! इन्दूनें केलेल्या विधानाबद्दल एक अक्षरही न उच्चारतां तो खालीं मान घालून बसून राहिला !

इन्दूही पुढें कांहीं बोलली नाही. निर्वाक होऊन बसलेल्या पतीकडे एकवार तीव्र दृष्टि-निक्षेप करून ती चालती झाली. जातांना ती अगदीं ध्वनि न करतांच गेली—अशाच प्रकारें ती यापूर्वी पुष्कळदां त्याच्या खोलींतून निघून जात असे—परंतु आजचें तिचें हें प्रयाण नरेन्द्राला फार जाणवलें ! आपल्या हृदयांतील एक अत्यंत कोमल भागावर इच्छापूर्वक दाहण आघात करून ती कठोरपणें निघून गेली असें त्याला वाटलें ! पत्नीच्या वर्तनावद्दल त्याला फार वाईट वाटलें ! तो जात्याच कोमल मनोवृत्तीचा असल्याकारणानें तर त्याला झालेला प्रकार फारच जाणवला ! त्यानें किंचित् मान वर उचलून पत्नीच्या निष्ठुर पदक्षेपाकडे दृष्टि लावली ! ज्या वेळेस ती दृष्टिआड निघून गेली, त्यावेळीं त्यानें एक गंभीर—अत्यंत गंभीर—निश्वास सोडला, व निर्जीवाप्रमाणें तेथेंच त्यानें आंग टाकलें ! निष्प्रेम आयुष्यांत पदोपदीं अनुभवास येणारा संसाराबद्दलचा मिथ्या भास आज सत्य-स्वरूपांत त्याच्यासमोर येऊन उभा राहिला. एका निमिषमात्राच्या अल्प अवधींत त्याला दिसून आलें कीं, मानवी अंतःकरणाला आशेच्या व अज्ञानाच्या माया-पाशांत गुंतवून ठेवणारा हा सर्व पसारा निव्वळ क्षणस्थायी आहे;—एवढेंच नाही तर तो निव्वळ मिथ्या भास आहे !—त्याच्या भावनाप्रधान हृदयाच्या सर्व शक्ति एकवटून त्याला वाटूं लागलें कीं, या जगांत सत्य आणि चिरंतन शक्ति जर असेल तर ती म्हणजे प्रेम ! तिच्या अभावीं संसाराचा पसारा म्हणजे भ्रम होय ! तेंच प्रेम आज त्याच्यापुरतें नष्ट झाल्याकारणानें त्याचा प्रेमावरचा विश्वासही पार उडून गेला ! त्याला वाटूं लागलें कीं, हें घरदार, स्त्रीकन्या, स्नेहप्रेम वगैरे सर्व गोष्टी, म्हणजे महभूमींत दृष्टोत्पत्तीस येणाऱ्या मरीचिकेप्रमाणेंच भ्रममूलक आहेत !

[३]

“ दादा ? ”

“ कोण ? विमल ? ये, ताई ये. बैस अशी, केव्हां आलीस तूं ? ” असें म्हणत म्हणत नरेन्द्र शय्येवर उठून बसला ! त्याच्या मुखावरील व्यथाभाव तो लपविण्याचा प्रयत्न करीत असतांनादेखील विमलच्या दृष्टींतून निसदं शकला नाही !

“ कसे काय ताई ? बरेच दिवस झाले, तुझी भेट झाली नाही ! प्रकृती चगैरे बरी आहे ना ? घरीं सर्व मंडळी खुशाल आहेत ना ? ”

स्वतः अशा दारुण यातना भोगीत असूनही दुसऱ्यांच्या खुशालीबद्दल चौकशी करणाऱ्या नरेन्द्राच्या अंतःकरणाचा थोरपणा पाहून विमलेचे नेत्र भरून आले ! ती हळूहळू येऊन त्याच्या शेजारी बसली, व म्हणाली, “ दादा, तूं आजारी आहेस ही गोष्ट हा वेळपर्यंत तूं मला कळविली नाहीस, याचें कारण काय ? एकमेकांच्या इतकें जवळ राहत असूनसुद्धां अशी स्थिति; मग दुसऱ्या गांवीं पडलें असतें तर काय केलें असतेंस, देव जाणे ! ”

“ अं ! उगाच लहानसहान गोष्टींबद्दल मोठा वाङ् करणें मला पसंत नाही ! मी कांहीं फार आजारी नाही, तुला कळवून घाबरून सोडावयाला ! आजार म्हणजे नेहमींचाच;—हें इथें छातींत दुखतें आहे थोडेंसें, झालें— ! ”

विमलेनें पदरानें अश्रु पुसले. जड स्वरांत ती हळूहळू म्हणाली, “ हें थोडेंसेंच का आहे ? तुझ्या चर्येवरून मला दिसत नाही वाटतें ? अंधरुणावर नीट उठून वसतां देखील येत नाही; घरांतल्या घरांत चालणें फिरणें देखील बंद पडलें आहे, तरीसुद्धां काळजी करण्यासारखें कांहीं नाहीच का ?—बरं, डॉक्टर काय म्हणाले ? ”

“ डॉक्टर ? डॉक्टरचें काय प्रयोजन ? तूं वेडी आहेस ताई ! अग माझे दुखणें दोन दिवसांत आपोआपच बरें होईल ! त्याला डॉक्टर कशाला हवा ! तूं उगाच काळजी करतेस ! ”

“ म्हणजे ! म्हणतोस तरी काय तूं हें दादा ? या थराला प्रकरण आलें, तरी तूं अजून डॉक्टरलादेखील बोलावलें नाहीस ! काय बरें म्हणावें या हलगर्जीपणाला ! जकी कितो दिवस झाले तुला आजारी पडून ? ”

एक क्षण हास्य हंसून नरेन्द्र म्हणाला, “ कांहीं फार दिवस झाले नाहीत ! सरासरी सात आठ दिवस झाले असतील ! ”

“सात आठ दिवस ! म्हणजे, हां सर्व प्रकार आपल्या डोळ्यांनी पाहून मग वहिनी गेल्या वाटते !”

“नाहीं, नाहीं ! तसें मुळींच नाहीं. माझी पूर्ण खात्री आहे, कीं माझ्या आजाराबद्दल तिला कांहींसुद्धां कळलेलें नाहीं ! ती गेली, त्या दिवशींदेखील माझे रोजप्रमाणें व्यवहार चालूच होते ! हं ! तुझी तिच्याबद्दल भलतीच समजूत झालेली दिसते ! अग, किती झालें, तरी ती सखी आहे ! पतीशीं किती जरी भांडण झालें, तरी अशा स्थितींत जाणून सवरून त्याला टाकून जाणें, कोणत्याही स्त्रीला शक्य नाहीं !”

“अस्सं ! एकंदरींत वहिनी रागावून निघून गेल्या आहेत तर मग !”

“नाहीं, तसा प्रकार नाहीं ग ! तुला ठाऊकच आहे, तिला येथें किती त्रास सहन करावा लागतो तो ! ती म्हणजे श्रीमंताची लेंक ! गरिवीच्या संसारांतील कष्ट सहन करण्याचा तिला अभ्यास नाहीं ! त्या कारणामुळेच आतांशा तिची प्रकृतीही बरी नव्हती ! म्हणून ती गेली. नाहीं तर पतीची अस्वस्थ प्रकृती पाहून कोणत्या स्त्रीचा राग टिकून राहणें शक्य आहे, सांग पाहूं ?”

विमला आपले अश्रु आंवरून कठिण स्वरांत म्हणाली, “दादा, आम्हा स्त्रियांना कांहींसुद्धां अशक्य किंवा असाध्य नाहीं ! पुरुषांना अशक्य वाटणारी गोष्ट आम्हा स्त्रियांच्या बाबतींत अगदीं सहजसाध्य ठरूं शकते ! आतां, हेंच पाहीनास ! तुझा आजार या थराला येऊन ठेपला, तरी सुद्धां मला त्याची गंध-वार्तादेखील नव्हती ! बहीणभाऊ एका गांवांत—एका हांकेच्या अंतरावर राहात असतां, हें शक्य आहे असें कोण बरें म्हणेल ? पण तेंसुद्धां माझ्या बाबतींत खरें ठरलेंच ना ? अरे भोलानाथ, गाडी तयार आहे का ?”

“सईस घोड्याला पाणी पाजित आहे, इतक्यांत तयार होईल गाडी !” भोलानाथनें येऊन कळविलें !

“काय ? इतक्यांतच जाणार कीं काय तूं परत ? तुला येऊन फारसा वेळ झाला नाहीं ! अजून संध्याकाळ व्हायला देखील कितीतरी अवकाश आहे. मग कां बरें घरीं परत जाण्याची एवढी घाई ? वैस थोडा वेळ आणखी, जाशील मग !”

“नको दादा. संध्याकाळ झाल्यानंतर मग थंडीबिंडी वाजू लागेल एखादी ! त्यापेक्षां अगोदरच निघालेलें बरें ! भोलानाथ, गाडी अगदीं दाराशींच आणून उभी करायला सांग, वाहेरच्या फाटकाशीं नको उभी ठेवूंस म्हणावें !”

“कां बरें ? आज गाडी फाटकाच्या आंत आणण्याचें काय कारण ?”

“आंतच आलेली बरी ! तुझी प्रकृती ही अशी क्षीण झालेली ! फाटकापर्यंत पार्यां चालत जाण्याचे श्रम तुला कसे बरें सहन होतील ?”

“म्हणजे, मला घेऊन जाणार कीं काय तूं आपल्याबरोबर ! वेडी कुठली ! अग या येवढ्याशा गोष्टीचा एवढा थोरला बाऊ करण्याचें कारण काय ? हें तर माझें नेहमींचेंच चाललें आहे ! एक दोन दिवसांतच मी चांगला खडखडीत बरा होईन ! त्याबद्दल एवढी काळजी करण्याचें काय बरें कारण ?”

“ कांहीं हरकत नाही ! तूं लवकर बरें व्हावें, अशीच माझीही इच्छा आहे ! आणि त्याकरितांच मी तुला माझ्याबरोबर घेऊन जाणार ! मी यापुढें तुझी हयगय होऊं देणार नाही ! माझा एकुलता एक भाऊ अगदीं उघड्या डोळ्यांनीं हातचा जाऊं देणें, हें कसें बरें शक्य आहे ? हं चल. ही पहा, गाडी दाराशीं येऊन उभी राहिली !—घे हें बल्यांकेट, आंग चांगलें चोहोंबाजूंनीं झांकून घे, बरें का; नाही तर थंडीबिंडी लागायची एखादी ! अगोदरच प्रकृती ही अशी झालेली ! हं. भोलानाथ, नीट सांभाळून गाडींत नेऊन बसिव, बरं का ! हर हर ! तूं इतका क्षीण झाला असशील, अशी मला कल्पनादेखील नव्हती ! या वेळीं तर डोळ्यांत तेल घालून तुला जपलें पाहिजे ! ”

“ तूं मला घेऊन जाशील, असें जर मला अगोदर वाटलें असतें, तर मीं निरोपच धाडला नसता तुझ्याकडे ! काय बरें म्हणावें तुझ्या या वेडेपणाला ? ”

कांहीं वेळपर्यंत त्याच्या मुखाकडे दृष्टि रोखून पाहिल्यानंतर विमला किंचित् रुष्टस्वरांत म्हणाली, “ तुझे शहाणपण तुझ्याजवळच राहूं दे ! मला सांगूं नकोस ! मी तुला घेऊन जातें, याबद्दल तूं मला दोष देतोस, पण तूंच सांग पाहूं, अशा स्थितींत तुला येथें एकटें टाकून देऊन मी घरीं कशी बरें जाऊं ? ”

नरेन्द्रानें एक लहानसा निश्वास सोडला ! विमलेच्या मर्जीप्रमाणें वागण्यास आपली अनुमति आहे, असें दर्शवून तो म्हणाला, “ ठीक आहे तर मग ! चला जाऊं या ! ”

×

×

×

×

“ दादा ? ”

“ काय ? ”

“ ताबडतोब निघून येण्याबद्दल वहिनीला आजच तार पाठविण्यास कांहीं हरकत आहे का ? ”

हे शब्द कानीं येतांच नरेन्द्र एकाएकीं व्यस्त होऊन म्हणाला, “नको, नको. तसें करण्याची कांहींच आवश्यकता नाही !”

“कां बरें ? आवश्यकता नाही असें कां म्हणतोस ? मेदिनीपूर कांहीं येथून फार लांब आहे असें नाही. येऊं दे तिला कांहीं दिवसांकरितां ! मग इच्छा असल्यास पुन्हां परत जातां येईल !”

“नको ग तार्ई ! खरोखरच तिची प्रकृति बरी नाही ! ती तेथें दोन दिवस सुखांत राहिली म्हणजे तेवढेंच तिला बरें वाटेल ! येथें बोलावून तिच्या अस्वस्थ मनःस्थितींत माझ्याबद्दलच्या काळजीची आणखी भर टाकण्यांत काय अर्थ आहे ?” यानंतर थोडा वेळ थांबून नरेन्द्र पुन्हां विमलेकडे वळून म्हणाला, “आतां मीं अगदीं माझ्या अंतःकरणांतील गोष्ट तुला सांगतो ! ती येऊन तरी विशेष असें काय करणार आहे ? माझी अशी दृढ भावना आहे कीं, मी जर बरा होणार असेन, तर तो तुझ्याजवळ राहूनच होईन ! दुसऱ्या कोणाच्याही परिचर्येचा माझ्या प्रकृतीवर कांहींसुद्धां परिणाम होणें शक्य नाही ! जाऊं दे त्या गोष्टी ! बरें, पण तार्ई, मी तुझ्याबरोबर येणार हें गगनबाबूंना ठाऊक आहे का ?” गगनबाबू हें विमलच्या पतीचें नांव होतें.

“तुझे आपलें भलतेंच कांहींतरी ! आफिसांतून घरीं परत येण्याची वेळ तरी झाली आहे का ?”

“मग कसें ?”

“‘मग कसें’ काय ? त्यांत तुला एवढा प्रश्न पडण्याचें काय कारण ? आपण घरीं जातांच सारा प्रकार प्रत्यक्षच दिसेल ! त्यांत काय आहे ?”

नरेन्द्र पुन्हां अंथरुणावर पडून म्हणाला, “विमल, तुझ्या घरीं मला येतां येणार नाही !”

आश्चर्यचकित होऊन विमलेनें प्रश्न केला, “माझ्या घरीं तुला येतां येणार नाहीं ? आणि तें काय म्हणून ?”

“गगनबाबूंची संमति नसतांना— !”

सर्व काळजी एकदम दूर झाल्यामुळे एक दीर्घ निश्वास टाकून, विमला किंचित् हंसून म्हणाली, “हात्याच्या ! एवढेंच ना ? मला वाटलें काय कारण आहे, नि काय नाही ! पण दादा, मला वेडी म्हणतां म्हणतां, तूं स्वतःचा वेडेपणा मात्र चांगलाच सिद्ध केलास ! अरे, माझे आणि तिकडचें मत कधीतरी वेगवेगळें असणें

शक्य आहे का ? एका घरांत एका कुटुंबांत निरनिराळीं मते कशीं बरे राहतील ! चल, ऊठ ! यापुढें असे तर्कवितर्क काढणें, म्हणजे माझा अपमान आहे असें मी समजेन !”

“ काय ? तुझा अपमान ? ” अंथरुणावर पुन्हा उठून बसत बसत नरेन्द्र म्हणाला, “ पण ताई, तुझी खात्री आहे ना, तुम्हा उभयतांमध्ये या बाबतीत दोन मते पडणें शक्य नाहीं अशी ? ”

त्याच्या शरीराभोंवतीं काळजीपूर्वक बल्यांकेट गुंडाळून, त्याला पलंगावरून खाली उतरण्यास मदत करीत करीत विमला सहास्यमुखानें म्हणाली, “ होय ! ”

* * * * *

“ दादा, आज कसें वाटतें आहे तुला ? कालच्या औषधाचा कांहीं परिणाम झाला का ? छातींत दुखणें आतां कसें आहे ? ”

हातांत असलेला मासिकाचा अंक एकीकडे ठेवून नरेन्द्र विमलेकडे पाहून म्हणाला, “ कोण, ताई ? ये, बैस अशी ! औषध फारच चांगलें लागू पडलेलें दिसतें ! कालपासून छातींतील दुखणें अजिबात थांबलें आहे ! पूर्वीपेक्षां शरीरांत शक्तीसुद्धां पुष्कळच आली आहे ! ताई तुला एक गोष्ट विचारूं का ? ”

“ काय ? ”

“ तूं रागावणार तर नाहीस ना ? ”

“ मी रागावेन ? आणि तें काय म्हणून ? ”

“ माझे म्हणणें एवढेंच कीं, आतां माझी प्रकृती पूर्णपणें सुधारली आहे ! ह्या गेल्या आठवड्यांत मीं तुम्हाला दिले तेवढे कष्ट पुरे झाले ! आतां मला घरीं परत जाण्याची परवानगी पाहिजे आहे ! ”

“ इतक्यांतच घरीं परत जाण्याची गोष्ट पुन्हा काहूं नकोस ! तुला वाटतें तसा तूं अजून पूर्णपणें बरा झाला नाहीस ! अशा स्थितींत तूं घरीं परत जाऊन काय करणार ? तेथें तुझ्या औषधपाण्याची व्यवस्था पहावयाला कोण आहे ? बरे, पण तें राहूंदे मेले, दादा ! पण, काय रे, वहिनीला माहेरीं जाऊन आज उणे पुरे वीस दिवस झाले;—या वीस दिवसांत तिनें तुला एकसुद्धां पत्र पाठविलें नाहीं, हें कसें ? ”

“ वाः ! नाहीं कसें ? तिचीं मला दोन पत्रें मिळालीं ! एक तेथें गेल्यानंतर धाडलेलें;—आणखी दुसरें एक कालच आलें ! मींच उत्तर धाडलें नाहीं ! ”

आतांपर्यंत नरेन्द्राच्या मुखावर दिसत असणारा उत्साह, त्याच्या पत्नीबद्दल भाषण सुरू होताच, पार भावळलेला दिसत होता !

नरेन्द्राच्या मुखमंडलावरील उदासीनतेची छाया विमलेच्या मुखावरही पसरू लागली ! तिनें नरेन्द्राला कांहींच म्हटलें नाहीं ! तें पाहून नरेन्द्रालाही वाईट वाटल्यावांचून राहिलें नाहीं ! तो लजेनें कुंठित होऊन, आपले मनोविकार विमलेपासून लपविण्याचा विफल प्रयत्न करीत म्हणाला, “ तसें पाहूं गेल्यास मेदिनीपुरचें हवा पाणी येथल्यापेक्षां फार चांगलें आहे ! तेथें गेल्यानंतर तरी तिच्या प्रकृतीस कांहीं स्वस्थता प्राप्त होईल असें मला वाटलें होतें; परंतु तिच्या पत्रावरून तसा कांहींच बोध होत नाहीं ! थडी, खोकला—परवांचे दिवशीं थोडासा ताप आल्यासारखेंही वाटलें. त्या स्थितींत असतांनाच तिनें हें पत्र लिहिलें होतें— ”

“ त्याकरतांच आज एवढ्या तांतडीनें तिकडे मनी-ऑर्डर रवाना केली वाटते ? ”

नरेन्द्र अधिक लज्जित होऊन म्हणाला, “ नाहीं, तसें कांहीं नाहीं ! तिच्या-जवळ हातखर्चाला कांहींच द्रव्य नव्हतें ! पत्रांत लिहून कळविलें होतें कीं, मेदिनीपुराजवळच एक देवीचें स्थान आहे, तेथें दरवर्षीं मोठा उत्सव होत असतो. त्या वेळीं वन्याच लांबलांबची मंडळी तेथें येत असून मोठी यात्रा भरत असते ! यंदां तिच्या भावाच्या घरची सर्व मंडळी त्या यात्रेस जाणार आहेत. तेव्हां तेथें त्यांच्या समागमें गेल्यानंतर, त्यांच्या इतमामाप्रमाणें आपल्याला देखील खर्च करावयाला नको का ? तिचें म्हणणेंही अगदीं यथार्थच होतें, तेव्हां दिले थोडेसे पैसे पाठवून झालें !—पण काय ग ताई, तुला नाहीं वाटते कधीं तिचें पत्रबिन्न येत ? ”

“ हो, हो !—येत नाहीं तर काय ! काल मलादेखील एक चार पानांचें लांबलचक पत्र आलें आहे ! ”

“ असें का ? ” कांहीं एक विविक्षित विचार मनांत उत्पन्न होऊन नरेन्द्र कांहींशा आतुरतेनें म्हणाला, “ मला वाटलेंच, ती तुलासुद्धां पत्रें धाडीत असेल असें ! पण कालच्या पत्राचें उत्तर देतांना, माझ्या..... ! ”

“ तूं कांहीं काळजी करूं नकोस दादा;—मी तिच्या पत्राचें उत्तर लिहिलें, तरी त्यांत तुझ्या या आजारासंबंधीं एक अक्षरसुद्धां लिहिणार नाहीं ! त्याबद्दल तूं अगदीं निर्धास्त रहा ! माझा वेळ तरी कुठें असा वर आला आहे, याप्रमाणें नष्ट

करायला ? ” इतकें बोलून विमला खोलीच्या बाहेर चालती झाली ! तिच्या अंतःकरणांत काय चललें होतें, देव जाणे !

सायंकाळच्या वेळीं उघड्या खिडकींतून, आकाशावर पसरलेल्या म्लान छायेकडे पहात, नरेन्द्र म्लान-वदनानें कोणत्या तरी विचारांत गडून गेला होता ! त्याच्या चर्येवरून पाहतां, आकाशावरील संध्याकालीन कृष्णवर्ण धूसर छाया त्याच्या हृदयाकाशावरही पसरली असून सारी जीवनकला म्लान करीत असावी असा भास होत होता ! तो आपल्या विचारांत इतका गुंग झाला होता कीं, विमलेला खोलींत येऊन बराच वेळ झाला, तरी त्याच्या तें ध्यानांत आलें नाहीं ! शेवटीं विमलेनेंच पुढें होऊन प्रश्न केला, “दादा, कशाबद्दल विचार चालला आहे एवढा ?”

हे शब्द कानीं येतांच नरेन्द्र दचकला ! चोरी करीत असतांना घर-मालकानें अनपेक्षितपणें समोर येऊन उभें रहावें, म्हणजे ज्याप्रमाणें चोराची स्थिति होते, अगदीं तशीच स्थिति या वेळीं नरेन्द्राच्या मनाची झाली होती ! आपल्या मनांतील गूढ भावांचा प्रभाव मुद्देवरून शक्य तेवढा कमी करण्याचा प्रयत्न करून तो विमलेला म्हणाला, “कांहीं नाहीं, ताई ! विचार कशाचा करायचा ?”

“तरी पण ?” आपल्या तीक्ष्ण दृष्टीनें त्याच्या हृदयाचा ठाव काढण्याचा प्रयत्न करीत विमला म्हणाली.

“मनांतल्या मनांत परमेश्वराजवळ प्रार्थना करीत होतो, कीं तुझे हे सुखाचे दिवस असेच चिरकालपर्यंत टिकून राहोत !” तिच्याकडे न पाहतां पुन्हा आकाशाकडे दृष्टि वळवून नरेन्द्र म्हणाला.

विमलेनें जवळ येऊन त्याच्या पायांवर मस्तक ठेवलें ! नंतर हळूच नरेन्द्राची दृष्टि टाळून, नेत्रांतील अश्रु-बिंदु पुसून टाकून, ती त्याच्या जवळच एका खुर्चीवर बसली !

नरेन्द्र कांहीं वेळानें पुन्हा तिच्याकडे मुख वळवून म्हणाला, “ काय ग ताई, मघांशीं तूं एकाएकीं रागावून निघून गेलीस, तें काय म्हणून ? राग येण्याजोगें काय वरें कारण घडलें त्या वेळीं ?

• त्या प्रसंगाची आठवण होऊन विमला उत्तेजित भावानें म्हणाली, “ कारण दुसरें कांहीं नाहीं. मला कोणत्याही प्रकारचा अन्याय सहन होत नाहीं, हेंच तें कारण ! दादा, तूं तरी असा... ? ”

“ ‘असा’ काय, सांग पाहू ? ” तिला शांत करण्याच्या उद्देशाने नरेन्द्र म्हणाला, “ ताई, तूं माझ्याबद्दल तेवढा आपलेपणाने विचार करतेस ! पण त्याच दृष्टीने तूं एकदां इन्दूकडे पहा पाहू ! तिला सुखांत ठेवणे हें माझे कर्तव्य होते. माझे कर्तव्य योग्य रीतीने मला कधीं पालन करतां आले का ? ”

मुळींसुद्धां शांत न होतां, पूर्वीप्रमाणेच उत्तेजित स्वरांत विमला म्हणाली, “ तूं म्हणतोस त्याप्रमाणे पतीनें पत्नीला सुखांत ठेवणे हें जसे त्याचें कर्तव्य आहे, त्याप्रमाणेच तसें सुखी होण्याची पात्रता आपल्या अंगीं आणणे, हें पत्नीचेंही कर्तव्य आहे ! पण मी म्हणतें, इन्दूला असें दुःख तरी कोणतें आहे ? सुखाबद्दलची कल्पना मनांत बाळगतांना तिच्या योग्यायोग्यतेबद्दल विचार करावयाला नको का ? तिला असा कोणत्या गोष्टीचा अभाव आहे ? मी तर असें विचारतें, कीं तिच्याप्रमाणे भाग्यशाली स्त्रिया किती सांपडतील ? दादा, सुखप्राप्ति व्हावी अशी इच्छा असल्यास स्त्रीनें आपल्या सौभाग्याला मस्तकावर धारण करावयाला पाहिजे; नाहीं तर..... ! ”

परंतु वाक्य पूर्ण होण्यापूर्वीच लजेनें विमलेचें मुख अवनत झालें !

भगिनीच्या सर्वांगावर आपल्या स्नेहपूर्ण स्निग्ध दृष्टीचें मंगलसिंचन करीत नरेन्द्र एका क्षणानंतर म्हणाला, “ ताई, लाजूं नकोस ! मी विचारतो त्या प्रश्नाचें सरळ निर्भोडपणें उत्तर दे. तुझें आपल्या पतीशीं भांडण बिडण होतें किंवा नाहीं ? खरें खरें उत्तर दे, बरें का ! ”

सलज्ज सस्मित वदनाने विमला म्हणाली, “ तिकडून सांगायचें झालें वाटतें तुला असें ? ”

नरेन्द्र मृदु हास्य करून म्हणाला, “ अं हं ! गगनबाबूंनीं नाहीं मला सांगितलें असें. मीच आपला तुला विचारीत आहे ! ”

विमला आरक्त मुखाने म्हणाली, “ तुम्हां पुरुषांबरोबर तंटाभांडण कोण करूं शकणार ? कधीं काळीं प्रसंग उपस्थित झालाच, तर मग शेवटीं हातांपायां पडून, नाक घांसून—पण हें काय, कोण आहे तें दाराजवळ ? ”

“ कोणी नाहीं, मी आहे ! ” गगनबाबूंनीं हंसत हंसत आंत प्रवेश करीत म्हटले. “ हं चालूंया, चालूंया ! भाषण अर्ध्यांतच कां थांबविलें ! सांगा कीं भांडण झाल्यास शेवटीं कोणाला नाक घांसावें लागतें तें ! —कोणतीही गोष्ट अशी अर्धवट ठेवणे बरें नाहीं. हं चालूं या ! ”

“ लोकांच्या गोष्टी दाराआड उभे राहून ऐकणाऱ्या सज्जनांच्या प्रश्नांचें उत्तर दिलेंच पाहिजे असा निर्बंध नाही ! ” असें बोलून, कृत्रिम कोपाच्या पडद्याखालीं मुखावर पसरलेलें हास्य लपविण्याचा प्रयत्न करीत, विमला द्रुत गतीनें निघून गेली ! नरेन्द्रानें एक सुदीर्घ निश्वास सोडला. तो पुन्हा उशीला पाठ टेंकून अंध-रुणावर बसत आहे, इतक्यांत गगनबाबू त्याच्याकडे वळून म्हणाले, “ कसें काय ? आज प्रकृतीचें मान कसें आहे ? ”

“ ठीक; आतां मी अगदीं खडखडीत बरा झालों आहे ! आतां घरीं परत जाण्याकरतां मला तुमची परवानगी पाहिजे आहे ! यापुढें तुम्हाला त्रास देण्यांत कांहीं अर्थ नाही ! ” नरेन्द्र म्हणाला.

“ इतक्यांत घरीं परत जाणार ? छद् ! भलतेंच कांहीं तरी ! अहो, तुमच्या बहिणीच्या सहवासांत मनुष्य जितके दिवस घालवील, तितकीं वर्षे त्याचें आयुष्य वृद्धिंगत होतें, ही गोष्ट आहे का तुम्हाला ठाऊक ? ”

“ नाही. ही गोष्ट मला आजच प्रथम कळते आहे. तरी पण, मला तिच्या सत्यतेबद्दल मुळींसुद्धां संशय नाही ! ” नरेन्द्र हंसून म्हणाला.

दोन्ही नेत्र विस्फारित करून गगनबाबू म्हणाले, “ अहो, तुम्हाला अजून अनुभव नाही, म्हणून असें बोलतां ! परंतु माझ्या वावतींत तर ही गोष्ट सप्रमाण सिद्ध झाली आहे. म्हणून माझा तिच्यावर एवढा विश्वास आहे ! तुम्हाला अगदीं खरें तेंच सांगतो मी, नरेन्द्रबाबू, असें रत्न या संसारांत दुर्लभ आहे ! मला तें सांपडलें, हें मी माझे महद्भाग्यच समजतो ! वास्तविक पाहतां, माझे दैव कधीं-काळीं असें उदयाला येईल अशी स्वप्नांतसुद्धां मला शंका आली नव्हती !—पण हें काय, मी हें सर्व वेळ्यासारखा तुमच्याजवळ काय सांगत सुटलों आहे ! पाहिलें ? माझे जेव्हां तेव्हां अगदीं असें होतें बघा ! तिच्याबद्दल गोष्ट निघाली कीं मला मग कशाचेंही भान राहत नाही !—जाऊं द्या ! याच कारणाकरितां मी तुम्हाला सांगतो, कीं इतक्यांत घरीं जाण्याचें नांव काहें नका ! असें घर सोडून गेलांत, तर स्वर्गांत सुद्धां तुम्हाला आराम वाटणें अशक्य आहे, काय समजलां ? ”

विमला कांहीं फार लांब गेली नव्हती. जें कृत्य केल्याबद्दल तिनें आपल्या पतीवर सज्जनपणाचा आरोप केला होता, तेंच गर्हित कृत्य स्वतः आचरणांत आणतांना तिला कसलीही शंका आली नाही ! खोलींतील पडद्या आड उभी राहून ती सारें संभाषण ऐकत होती; एवढेंच नव्हे, तर संधि साधून, मधून

मधून हळूच त्या उभयतांकडे डोकावून पाहण्यास देखील कमी करीत नव्हती ! या वेळीं तिनें हळूच मान बाहेर काढून नरेन्द्राकडे पाहिलें. त्याचें मुख एक क्षणभरच उद्दीपित दिसून, पुन्हा दुसऱ्या क्षणींच उदासीनतेमुळे म्लान दिसूं लागलें !

[४]

यानंतर सरासरी पंधरा दिवसांनीं, इन्दू कमलला घेऊन मेदिनीपुराहून परत आली. स्त्री आणि कन्या या उभयतांची शरीरप्रकृती उत्तम आहे असें पाहून नरेन्द्राला फार वरें वाटलें. त्याच्या शीर्ण पांशुवर्ण मुखावर आनंदाची उज्वल आभा चमकूं लागली. प्रेमभरानें कन्येला हृदयाशीं धरून तिला कुरवाळीत त्यानें इन्दूला विचारलें, “ कसें काय ? तुझी प्रकृती तर आतां बरी आहे ना ? ”

“ होय. बरी आहे. कां वरें ? ”

“ ताप आला होता असें तुझ्या पत्रांत वाचल्यापासून माझ्या अंतःकरणांत काळजीनें सारखें ठाणें दिलें होतें ! आतां तर अगदीं पूर्णपणें प्रकृती ताळ्यावर आली आहे, असें वाटतें ना ? ”

“ नाहीं तर काय डॉक्टरला बोलावणें पाठविणार ? ”

नरेन्द्राचें सहास्य मुख एकदम मलिन दिसूं लागलें ! तो अप्रतिभ होऊन म्हणाला, “ तसें नव्हे ! सहज विचारलें, एवढेंच ! ”

“ कोरडी विचारपूस करण्यांत काय हांशील आहे ? पाहिलें, तर, पैसे पाठविण्याबद्दल पत्र धाडलें तेव्हां पन्नास रुपज्या पाठवून दिल्या ! बाकी पत्रामागून पत्र पाठविण्याचा सारखा क्रम सुरू होता ! प्रत्येक पत्रांत-प्रकृति कशी आहे ?—तव्येतीला नीट जपत जा.—मुळींसुद्धां हयगय होऊं देऊं नकोस ! मी आतां लहान पोर का आहे, असा जेव्हां तेव्हां उपदेशाचा भडिमार चालू ठेवायला ? आणि पाठवून पाठवून पाठविले किती, तर सारे पन्नास रुपये ! ते मला दादाकडून मिळाले नसते कीं काय ? जास्त नव्हते, तर तेवढे तरी रुपये पाठविले कशाला म्हणतें मी ? त्यामुळे साऱ्या माणसांच्या देखत खालीं मान घालण्याचा प्रसंग आला माझ्यावर ! सारा दिवस थडेली दुसरा विषय नव्हता अगदीं ! ”

नरेन्द्राचें म्लान मुख जास्तच म्लान झालें ! “ खालीं मान घालून अस्फुट स्वरांत तो म्हणाला, “ काय करूं ? जास्त रुपयांची व्यवस्था होऊं शकली नाहीं ! म्हणून— ! ”

“ व्यवस्था झाली नाही, तर फक्त तसें कळवूनसुद्धां चाललें असतें ! मग हे तरी कशाकरितां पाठविले ! झाली आतां पुन्हां त्याच पूर्वक्रमाला सुरवात ! आज हें नाही, उद्यां तें नाही;—आज हें पाहिजे, उद्यां तें पाहिजे ! इतके दिवस होतें दादाच्या घरीं, तेंच बरें होतें ! येथें येऊन जीव पुन्हां सांपडला या चक्रांत ! शिव शिव ! वास्तविक, श्रीमंतांच्या मुली गरिबांच्या घरीं पडण्यासारखें महत्पाप संसारांत दुसरें नाही !” असें बोलून, आपल्या भाषणाची सत्यता पतीला पूर्णपणें पटवून देऊन इन्दू दुसरीकडे निघून गेली !

सरासरीं दीड महिन्यांच्या वियोगानंतर पतिपत्नींची हीच प्रथम भेट !

वाहेर आल्यानंतर, कांहीं वेळ इंदू इकडे तिकडे भटकून आपल्या शय्यागृहांत शिरली ! पाहते, तों घरांतील इतर खोल्यांप्रमाणें, या खोलींतही साफसूफ करण्यांत आलें असून, सर्व सामान नीट व्यवस्थितपणें मांडण्याचें कार्य चालू होतें !

काम करीत असलेल्या मोलकरणीला इन्दूनें प्रश्न केला, “ काय ग, ही सारी व्यवस्था कोणाकरतां चालली आहे ?”

नवीनच नोकरीस राहिलेली मोलकरीण म्हणाली, “ आपण येणार म्हणून !”

“काय ? मी येणार म्हणून माझ्याकरितां ही सर्व तयारी चालली आहे ?”

“होय वाईसाहेब. मालकांचा तसाच हुकूम आहे ! आपल्याला घाणेरडेपणा किंवा अव्यवस्था मुळींसुद्धां सहन होत नाही—म्हणून आज तीन दिवस झाले—”

इन्दूचें अंतःकरण गर्वानें भरून आलें. आपल्या आवडीनिवडीकडे एवढें बारीक लक्ष पुरवून आपल्या स्वागताची तयारी चालू असलेली पाहून तिला एकप्रकारचा अभिमान वाटला. तरी पण, तसें कांहीं न दाखवितां, ती अगदीं सहजभावानें मोलकरणीकडे वळून म्हणाली, “खरें आहे तें ! घरांत घाण कोणाला सहन होईल ? तेव्हां हें बरेंच झालें—!”

“होय वाईसाहेब ! बरें झालें. वर, खालीं, झाडून पुसून अगदीं स्वच्छ झालें आहे !”

“बरें आतां तूं त्या राम्याला हांक मार पाहूं एकदां. म्हणावें, बाजारांत जाऊन थोडी फळफळावळ विकत घेऊन ये !”

“ तें सर्व मघांच आणून ठेवलें आहे ! आज सकाळींच मालक स्वतः बाजारांत गेले होते ! येतांना, त्यांनीं सारें कांहीं आणलें आहे !”

“असें का ? आंबे आणले आहेत ? आणखी द्राक्षें ?”

“हो ! हो ! तैं सारें कांहीं आणलें आहे ! ही पंहा घेऊन आलेंच मी !” असें म्हणून मोलकरीण निघून गेली. विरक्तीमुळें उद्ध्वलेला मेघ, अनुकूल वारे वाहतांच, मुखपटलावरून उडून गेला ! आपल्याबद्दल एवढी काळजी बाळगणाऱ्या पतीबद्दल आतां तिचा पूर्वीचा ग्रह बदलून त्याच्याबद्दल निराळें मत उत्पन्न झालें ! थोड्या वेळापूर्वी तिच्या दृष्टीसमोर आलेलें पतीचें मलिन मुख आतां तिच्या अंतःश्वक्षुं पुढें उभें राहून, तिच्या हृदयांत कालवाकालव होऊं लागली ! त्याच्याशीं केलेल्या कठोर वर्तनाचा तिला आतां पश्चात्ताप होऊं लागला !

सर्व स्थिरस्थावर झाल्यानंतर, थोड्या वेळानें इन्दूनें नरेन्द्राच्या खोलींत हंसत मुखानें प्रवेश केला ! पाहते, तों नरेन्द्र डोळ्याला चष्मा लावून, टेबलावर वांकून लेखनांत अगदीं गहून गेला होता ! इन्दू म्हणाली, “ कशाचें लेखन चाललें आहे एवढें ? कविता का आहे ? ”

नरेन्द्र तिच्याकडे दृष्टि वळवून म्हणाला, “ अं हं ! कविता नाही ! ”

“ मग काय आहे दुसरें ? ”

“ कांहीं नाही, तैं आपलें उगीच कांहीं तरी..... ! ”

असें म्हणत म्हणत, त्यानें टेबलावरील इतस्ततः पसरलेले कागद नीटपणें गोळा करून टेबलाच्या खणांत ठेवून दिले !

इन्दूच्या प्रसन्न मुखमंडलावर पुन्हा मेघ जमूं लागले. ती किंचित् विकृत स्वरांत म्हणाली, “ असें आहे, तर मी म्हणतें या भलत्याच भानगडींत अशी उरस्फोड मेहेनत करण्यापेक्षां, हे दुःखकष्ट नाहीसे होतील असा दुसरा एखादा उद्योग केलेला काय वाईट ? मेदिनीपुरास दादाच्या हाताखालीं पुष्कळ चांगल्या चांगल्या नोकऱ्या आहेत ! ” असें बोलून ती पतीच्या मुखाकडे तीक्ष्ण दृष्टीनें पाहूं लागली ! ‘ दादाच्या हाताखालची नोकरी ’ म्हणजे, इन्दूच्या हातांत असलेलें, नरेन्द्राला प्रहार करावयाचें नेहमींचें तीक्ष्ण शस्त्र ! नरेन्द्राच्या मानी अंतःकरणाला ही कल्पना अत्यंत तापदायक होते, हें तिला पूर्णपणें ठाऊक होतें, म्हणूनच या प्रसंगी तिनें आज त्या शस्त्राचा उपयोग केला ! परंतु आज, या आघातामुळें उत्पन्न होणाऱ्या वेदनेचें चिन्ह त्याच्या मुद्रेवर कोठेंच आढळना ! नरेन्द्रानें अगदीं शांतपणें उत्तर केलें, “ नोकरी करणारीं माणसेंसुद्धां तेथें हवीं तेवढीं आहेत ! ”

हें अगदीं अनपेक्षित उत्तर ऐकून इन्दूचा क्रोध भडकला ! पूर्वी कधींच दृष्टीस न पडलेलें नरेन्द्राचें हें धाडस पाहून, कांहीं काळपर्यंत ती स्तंभित होऊन

स्तब्धपणें उभी राहिली; नंतर तीव्र स्वरांत म्हणाली, “ तें मलाही ठाऊक आहे ! नोकरी करायला तेथें माणसें आहेत, आणखी येथें नाहीत वाटते ! आजकाल वन्याबद्दल सांगितलेल्या गोष्टी रुचत नाहीतसें दिसते ! घरांत अठरा विश्वे दारिद्र्य भरलें असतां, एका कोंपऱ्यांत वसून दिवसरात्र कविता खरडीत बसण्यास लाज कशी वाटत नाही मनाला, कोणाला ठाऊक ? ” असें म्हणून, रागानें पाय आदळीत ती बाहेर निघून गेली !

ही भेट नंबर दोन !

*

*

*

“ आं ? हें कोण ? वहिनी ? केव्हां झालें आगमन ? ”

“ परवां दोन प्रहरीं ! ”

“ परवां दोन प्रहरीं ! मग एवढ्या घाईघाईनें आज संध्याकाळीं दर्शन दिलेंत ? वाः ! फार चांगलें ! नको वाई वहिनी ! प्रेमाचा असा जबरदस्त पूर वाहूं देणें चांगलें नाही ! ओढा थोडा कमीच करायला हवा ! ” विमला हंसत हंसत थट्टेनें म्हणाली !

इंदूनें गंभीरपणा कायम ठेवून उत्तर दिलें, “ पत्र धाडलें, त्याचें उत्तरदेखील लिहावयाला वेळ मिळत नाही तुम्हांला; मग माझा एकटीचाच ओढा किती दिवसपर्यंत टिकाव धरूं शकणार ? वन्सं, या गोष्टी म्हणजे परस्परांवर अवलंबून असतात ! ”

विमलनें आश्चर्यचकित होऊन प्रश्न केला, “ म्हणजे मी धाडलेलें तुमच्या पत्राचें उत्तर तुम्हाला मिळालें नाही ? ”

इंदू म्हणाली, “ अंः ! तसें उत्तर मिळून न मिळाल्यासारखेंच, दुसरें काय ? अहो, चार पानांच्या पत्राचें उत्तर, कांहीं नाही तरी निदान चार ओळींत तरी द्यायला पाहिजे होतें ? ”

विमला कांहीशी अप्रतिभ होऊन म्हणाली, “ काय सांगूं वाई वहिनी, ह्या आजारी माणसांची सेवाशुश्रूषा करतां करतांच मला पुरेवाट झाली होती वाई ! वेळ कसा तो मुळींदेखील मिळत नव्हता ! इकडे माझ्या घरीं पहावें, तर दादा हा असा भयंकर आजारी ! तो थोडासा बरा होतो न होतो, तोंच आमच्या त्या पलीकडच्या घरांत आलेला नवा भाडेकरी—त्याची अगदीं आत्यंतिक अवस्था ! अशा स्थितींत तुमच्या पत्राचें लांबलचक उत्तर लिहायला मला वेळ कुठून सांपडणार, तुम्हीच सांगा पाहूं ? ”

इन्दूला विमलेच्या या भाषणाचा कांहींच अर्थ कळेना ! ती वेड्यासारखी तिच्याकडे नुसती पहातच राहिली ! नरेन्द्राच्या आजारासंबंधानें ती अजूनसुद्धां पूर्ण अज्ञानांतच होती !

परंतु विमलेनें इन्दूच्या मनस्थितीकडे मुळींसुद्धां लक्ष दिलें नाहीं. ती आपलें भाषण पुन्हां सुरू करून म्हणाली, “ तुम्हाला काय सांगूं वहिनी, तो मंगळवारचा दिवस माझ्या आठवणींतून कधींही नाहींसा होणें शक्य नाहीं ! दादा सात आठ दिवसपर्यंत एकटाच, अगदीं असहाय अवस्थेंत घरीं अत्यवस्थ होऊन पडला होता ! त्याचा निरोप येतांच मी तांतडीनें त्याच्याकडे गेलें; पाहतें तों काय ? त्याला अंथरुणावरून उतरतां येणेंदेखील जड वाटूं लागलें होतें ! त्याची अशी दुर्दशा पाहतांच मी ताबडतोव त्याला येथें घेऊन आलें. येथें आल्यानंतर दोनच दिवसांनंतर त्याच्या छातींतील दुखणें असें वाढलें म्हणतां, कीं त्या वेळीं आम्हा सर्वांच्या तोंडचें पाणी पळालें अगदीं ! दैवयोगानें, अगदीं त्याच दिवशीं तिकडे त्या अंबिका बाबूंचा आजारही अगदीं पराकाष्ठेला पोहोंचला होता ! त्यांच्या घरांत त्यांच्या एक वायकोखेरीज दुसरा मनुष्यप्राणी नाहीं ! आणि ती तरी काय ? अगदींच पोरसवदा ! त्या दिवशीं या दोघां रोग्यांची शुश्रूषा करतां करतां आमची कोण तारांबळ उडाली म्हणतां वहिनी ! ती संबंध रात्र आणि दुसरा दिवस मिळून घरांतील एकाही माणसाच्या डोळ्याला डोळा नाहीं, कीं पोटांत घांसभर अन्न नाहीं ! फोमेन्ट करतां करतां हात कसे आंबून गेले होते अगदीं ! आम्हा सर्वांच्या सुदैवानें त्या प्रसंगांतून दोघेही सुखरूपपणें निभावले बाई ! पण, मी तुम्हाला खरंच सांगतें वहिनी ! खरी सती-साध्वी म्हणावें त्या अंबिकाबाबूंच्या पत्नीला ! म्हणावयाला ती एवढीशी अजाण पोर आहे, परंतु पती आजारी असतांना त्याच्याकरतां तिनें सोसलेले कष्ट आठवले, म्हणजे तिची कमाल वाटते अगदीं ! मला तर असें वाटतें, कीं, तिचें पुण्य आडवें आलें म्हणूनच या प्रसंगांतून तिच्या पतीची धडपणें सुटका झाली ! नाहीं तर डॉक्टरांची आणि वैद्यांची काय प्राज्ञा होती ! छे, छे, छे ! तो प्रसंग आठवला, म्हणजे अजूनसुद्धां अंगावर शहारे येतात अगदीं ! ”

“ हे अंबिकाबाबू कोण ? ”

“ कोणाला ठाऊक; तिकडे लांबच्या कोटल्या एका खेडेगांवांत त्यांची मूळ वस्ती आहे ! आजार जास्त वाढला, आणि तेथें औषधपाण्याची कांहींच व्यवस्था

नाहीं,—तेव्हां ते येथें येऊन राहिले ! त्या पलीकडच्या—आमच्याच घरीं ते भाड्यानें येऊन राहिले आहेत ! घरांत त्या बायकोखेरीज दुसरें कोणी नाहीं;—पैशाच्या दृष्टीनेंसुद्धां त्यांची स्थिति मोठीशी समाधानकारक नाहीं !—अशा स्थितींत—”

तिचें भाषण पूर्ण न होऊं देतां, इन्दूनें मध्येच प्रश्न केला, “ तुमच्या दादाची प्रकृती फारच अस्वस्थ झाली होती वाटतें ? ”

विमला ओष्टाधर आकुंचित करून म्हणाली, “ त्या रात्रीं तर बाई माझ्या तोंडचें अगदीं पाणीच पळालें होतें बघा ! दैवानेंच खैर केली, नाहींतर काय प्रसंग ओढवला असता देव जाणे ! हेंच पहा ना, या औषधाच्या वाटल्या किती जमल्या आहेत त्या, ह्या कपाटांत ! एक नाहीं, दोन नाहीं—तीन तीन डॉक्टर एका वेळीं औषध देत होते ! परमेश्वराचीच कृपा, म्हणून सर्व कांहीं यथास्थितपणें पार पडलें ! पण ह्या सर्व भानगडी तुम्हाला दादानें पत्रांतून कळविल्या असतीलच ! ”

इन्दूनें मान हालवून, अन्यमनस्क भावानें उत्तर दिलें, “ अं, हं ! पत्रांत या संबंधी कांहीं उल्लेख नव्हता ! ”

विमलनें प्रश्न केला, “ मग काय, आतां मी सांगितलें तेव्हांच कळलें वाटतें तुम्हाला ? ”

इन्दूनें पूर्ववत् उत्तर दिलें, “ हो. ”

विमलेनें पुन्हा नरेंद्राच्या आजाराबद्दल हकीगत सांगावयाला सुरवात केली. ती म्हणाली, “ मी सुरवातीलाच तुम्हाला तार करणार होतें. म्हटलें मेदिनीपूर कांहीं येथून फार लांब नाहीं ! फार फार झालें तर दोन अडीच तासांचा प्रवास ! तेव्हां म्हटलें, तुम्ही अगदीं सहज येऊं शकलां असतां ! त्याच्या प्रकृतीला थोडा आराम वाटल्यानंतर, वाटल्यास तुम्हाला पुन्हा परत जातां आलें असतें ! परंतु दादा कांहीं केल्या मला तार पाठवूं देईना ! त्यामुळें माझा अगदीं नाइलाज झाला बघा, वहिनी ! ” नंतर किंचित् हंसून ती पुढें म्हणाली, “ त्याला तुम्हीं कोणती मोहिनी घातली आहे, कांहीं कळत नाहीं बाई ! तुम्हाला अगदीं किंचित् सुद्धां त्रास झालेला त्याला पाहावत नाहीं ! त्याच्या आजाराबद्दल वार्ता ऐकून तुमच्या चित्तास अस्वस्थता वाटेल, या एका कारणाकरतांच त्यानें तुम्हाला तार पाठविण्याची मला मनाई केली !—पण जाऊं द्या त्या गोष्टी !—ईश्वरानें शेवट गोड केला, यांतच सारें कांहीं मिळविलें !—नाहीं तर—”

विमलेचें हें भाषण सुरु असतांना, इन्दूच्या हृदयांत कांहीं निराळीच खळबळ सुरु होती ! अगदीं जिवावरचा आजार गेला असतांना सुद्धां नरेन्द्राला तिला बोलावणें आवश्यक वाटलें नाहीं, हा आपला अपमान झाला असें तिला वाटलें ! अशा प्रसंगीं, पतीनें प्रत्यक्ष पत्नीला दूर ठेवणें, हें कशाचें निदर्शक आहे, तें न कळण्या-इतकी इन्दू मूर्ख नव्हती ! विमलेच्या भाषणाचा शेवटचा भाग कानीं येऊन ती रुक्ष स्वरांत म्हणाली, “ नाहीं तर काय झालें असतें वन्सं ? आजार बरा होण्याकरतां माझी आवश्यकता भासली नाहीं !-तो बरा झाला नसता, तरीसुद्धां माझी आवश्यकता वाटण्याचें काय कारण होतें ? ” इतकें बोलून ती उठली, व औषधाच्या कपाटाजवळ जाऊन त्यांत ठेवलेल्या संपूर्ण किंवा अर्धवट रिकाम्या बाटल्या एक एक उचलून, त्यांवर लिहिलेलीं औषधांचीं नांवां वाचूं लागली !

परंतु हें काय ? आजपर्यंत कधींही न घडलेली गोष्ट आज कां वरें घडून आली ? त्यामुळें हातांतील बाटलीवर लिहिलेलें औषधाचें नांव तिला दिसेना ! पुन्हां पुन्हां एकच विचार तिच्या अंतःकरणांत गोंधळ घालूं लागला ! तिच्या पतीच्या जिवावर एवढें मोठें संकट येऊन निघूनसुद्धां गेलें, तरी तिला त्याचा पत्ता लागूं नये, याचा काय अर्थ ? नरेन्द्रानें तिची अशी उपेक्षा कां केली ? ती त्याची कोणीच नाहीं का ? ती स्वतः आजारी असल्यामुळें, आपल्या आजाराबद्दल बातमी कळवून तिच्या चित्तांत व्यग्रता उत्पन्न करणें योग्य नाहीं, असा विचार करून, त्यानें तिला ही गोष्ट कळविली नसावी, असें म्हटलें, तरी तिचा ह्या गोष्टीवर विश्वास बसेना ! एवढ्या मोठ्या संकटाबद्दल वार्ता न कळविण्याइतकी ती आजारी नव्हती हें खास ! वरें, तसें म्हटलें तर ती वरी झाल्यानंतरसुद्धां तिला नरेन्द्राकडून कितीतरी पत्रें आलीं होतीं. त्यांपैकीं एकाही पत्रांत याबद्दल नामनिर्देश नाहीं, हें कसें ? विस्मृति म्हणावी, तर फारतर एकदोन वेळां ! प्रत्येक पत्र लिहितांना स्वतःच्या आजारासंबंधीं उल्लेख करण्याचें स्मरण राहिलें नाहीं, हें तिला संभवनीय वाटेना ! वरें, तें एक असो ! कांहीं कारणामुळें ही गोष्ट तिला तिच्या माहेरीं कळविण्यांत आली नसेल ! परंतु ती परत आल्यानंतर तरी तिला याबद्दल बातमी कळविणें आवश्यक होतें किंवा नाहीं ? तिला येंथें येऊन आज तीन दिवस झाले; या तीन दिवसांत केव्हां तरी नरेन्द्रानें हें तिला कळवावयास पाहिजे होतें !

इन्दूच्या तीव्र अभिमानाचा सूर विमलेच्या कानीं आल्याखेरीज राहिला नाहीं ! तरी तिच्याकडे मुद्दाम दुर्लक्ष केल्यासारखें करून ती म्हणाली, “ त्या बाटल्या उलटपालट करून काय पाहतां आहांत वहिनी ? मी सांगितलें त्यावर तुमचा

विश्वास बसत नाही वाटतं ! तसें असेल, तर खुशाल परीक्षा करून पहा; त्या वाटल्या माझ्या वतीनेच साक्ष देतील, याबद्दल मला तिळमात्र संशय नाही. बरें चला. राहूं या त्या वाटल्या आतां ! तो बघा चहा तयार झाला ! चला, या. ”

“ चला. ” असें म्हणून इन्दूनें हळूच अश्रुबिंदु पुसून टाकले व तिच्या शेजारीं येऊन उभी राहिली !

चहापान झाल्यानंतर कांहीं वेळानें, विमला मुद्दामच, इन्दूला टोमणा मारण्याच्या हेतूनें म्हणाली, “मी तुम्हाला सांगतें, ती आपली एक शुल्लकच गोष्ट आहे वहिनी ! दादाच्या त्या आजाराच्या वेळचीच गोष्ट ! ह्या एकाच घरांत दोन रोगी; परंतु दोघेही अगदीं दोन टोंकांला ! उभयतांच्या मनःस्थितींत एका काडीइतकें तरी साम्य असेल, तर शपथ ! दादा अगदीं मरायला टेकला, तरी त्याबद्दल गंधवार्तासुद्धां तुम्हाला कळूं नये, याबद्दल त्याची कोण खटपट !— कारण, त्यामुळे तुम्हाला उगाच काळजी उत्पन्न व्हायची. अगोदरच तुमची तब्येत नादुरुस्त ! आणि तिकडे पहावें, तों अंबिकाबाबू एक क्षणभरसुद्धां पत्नीला नजरेआड होऊं देत नव्हते ! त्यांची अगदीं अशी पूर्ण खात्री होती, कीं, एकदां त्यांची पत्नी दृष्टीसमोहन दिसेनाशी झाली, कीं मग त्याचे प्राण शरिरांत राहणें शक्य नाही ! अहो, इतर गोष्टी तर राहूं या बाजूला, परंतु तिनें स्वतःच्या हातानें पाजल्याखेरीज ते औषधच मुळीं घेत नव्हते !—असा प्रकार तुमच्या कानीं कधीं आला होता का वहिनी ? तिकडच्या स्वभावाबद्दल तुम्ही सर्वच माझी नेहमीं थट्टा करतां; परंतु या बाबतींत अंबिकाबाबू म्हणजे सर्वांचे मुकुटमणी शोभतील ! पतीची शुश्रूषा करतां करतां विचान्या पोरीचें हाड न हाड खिळखिळें होऊन, तोंडावर प्रेतकळा आली आहे अगदीं !”

“ हूं. ” म्हणून इन्दू उठून उभी राहिली. ती म्हणाली, “बरें आहे वन्सं, पुन्हा एखादे दिवशीं आलें, म्हणजे तुमच्या त्या सती-साध्वीला मुद्दाम भेटून पुष्कळ वेळपर्यंत गोष्टी बोलत बसूं, हवें तर ! पण आज आतां फार उशीर झाला !—ती बघा गाडीदेखील केव्हांची येऊन उभी आहे ! येतें मी आतां !”

“जरा थावा; कुंकू लावतें ! पण पुन्हा केव्हां तरी लवकरच यायला विसरूं नका हो ! माझी पूर्ण खात्री आहे, तिची भेट घेऊन तुम्हाला आनंद वाटल्याखेरीज कधींही राहणार नाही ! मग याल ना ?”

“ हो. हो. अगदीं अवश्य येईन ! ” कपाळाला कुंकू लावीत असतां इन्दू म्हणाली, “ पाहूं या, तिच्याजवळून मला कांहीं शिकतां येणें शक्य आहे का ? ”

इन्दू जाऊन गाडींत बसली ! तिच्या मुखावर गंभीरता पसरली होती. तिच्या पतीनें तिच्याबद्दल दाखविलेल्या प्रेमळ आस्थेपेक्षां, अंबिकाबाबूंचा छैण पागलपणाच आज तिला विशेष आवडत होता ! अंबिकाबाबूंच्या निरीह आतुरतेपुढें नरेन्द्राची सहानुभूति तिला कमी वाटूं लागली !

[५]

यानंतर दोन दिवसांनीं विमलेची व इन्दूची पुन्हा भेट झाली. त्या प्रसंगीं बोलतां बोलतां, अत्यंत विरक्त होऊन इन्दू म्हणाली, “ मी माझे खरें मत सांगूं का वन्सं ? तुमच्या दादानें लग्न करण्यांत चूक केली, असेंच मला वाटतें ! अंबिकाबाबूंनीं सुद्धां लग्न करण्यांत मोठासा शहाणपणा दाखविला असें मला वाटत नाहीं !”

विमला म्हणाली, “ कां बरें ? ”

“ कारण हेंच, कीं स्त्रीचें प्रतिपालन करण्याची क्षमता अंगीं असल्याखेरीज पुरुषानें लग्न करणें म्हणजे महत्पाप होय !”

हें उत्तर ऐकून विमलेच्या अंतःकरणावर अगदीं मर्मांतिक आघात झाला ! इन्दूवर तिचें खरोखरच अंतःकरणपूर्वक प्रेम होतें ! पति-पत्नीयोगासंबंधीं तिचीं आत्यंतिक तीव्र मते तिला आवडत नसत, व वेळ आली म्हणजे ती तिचा प्रतिवाद करण्यासही मार्गें पुढें पाहत नसे ! इतकेंच नव्हे, तर कित्येकदां तिला इन्दूचा अत्यंत रागसुद्धां येत असे. तरी पण या सर्वांच्या मुळाशीं तिच्या अंतःकरणांत वसत असलेलें इंदूबद्दलचें प्रेमच होतें ! त्याच इन्दूच्या मुखावाटे आज असे भलतेच शब्द निघालेले ऐकून तिला फार वाईट वाटलें. कांहीं वेळानंतर ती रुक्ष स्वरांत म्हणाली, “ नुसत्या वादाखातर, तुमचें म्हणणें अंबिकाबाबूंच्या बाबतींत खरें आहे, असें एकवार मी कबूल करीन ! परंतु तसें झालें तरी, त्यांच्या पत्नीनें कर्तव्यपालन करूं नये कीं काय ? आमरणपर्यंत पतीची सेवा करीत राहणें हाच तर पत्नीचा सत्य धर्म आहे ! त्याप्रमाणें वर्तन करण्यांत तिची चूक आहे असें तुम्हाला कां वाटतें ?”

“ पत्नीधर्माबद्दल तुमची व्याख्याच मुळीं मला योग्य वाटत नाहीं ! पुरुषानें अन्याय्य आचरण करावें, ज्या गोष्टी करण्याचा त्यांना कांहीं अधिकार नाही, त्या अगदीं खुशाल कराव्या,—आणि त्यांचे दुष्परिणाम भोगायला मात्र स्त्रियांनीं आपली मान पुढें द्यावी ? हा कोठला न्याय ? एकाच्या पापाबद्दल दुसऱ्याला काय म्हणून प्रायश्चित्त ? वन्सं, तुम्ही इंग्रजी शिकलां नाहीं—या बाबतींत तुम्ही निराळ्या

दृष्टीनें कधीं नीट विचार केलेला नाही, म्हणून तुम्हाला माझीं मते चमत्कारिक वाटतात ! परंतु तुम्ही थोडा विचार करून पहा, म्हणजे माझ्या बोलण्याची सत्यता तुम्हाला पटल्याखेरीज कधींही राहणार नाही ! अहो, कर्तव्यपालनाची जबाबदारी स्त्रीपुरुषांच्या जोडीपैकीं जेवढी एकावर तेवढीच दुसऱ्यावरही असते, हें नाकवूल करून चालायचें नाही ! कर्तव्यपालन होईल, तर दोन्ही बाजूनीं होईल; नाही तर अजीवात होणार नाही ! हें तत्व आपल्याला पटावें अशी इच्छा पुरुषांच्या मनांत केव्हांही उत्पन्न होत नाही, कारण तसें करतांना त्यांच्या स्वार्थाचा प्रश्न आडवा येतो ! आणि ही जाणीव आपल्या अंतःकरणांत उत्पन्न होत नाही, म्हणूनच अंबिकाबाबूंच्या पत्नीप्रमाणें, स्त्रिया स्वतःच्या जिवाकडे न पाहतां पतीची सेवा करतात ! ”

किंचित् कालपर्यंत तिच्या मुखाकडे पाहून विमला म्हणाली, “ वहिनी, दे वाण घे वाण करतांना बाजारांत लागू पडणारे रुक्ष कायदे, जिवाभावाच्या प्रेमसंसारंतही खरे ठरवूं पाहणें योग्य होणार नाही ! तसें करण्याचा प्रयत्न करणें, म्हणजे आपल्या हृदयाची अनुदारता व्यक्त करण्यासारखें आहे ! स्त्रीला पतीची सेवा करण्यांत कष्ट पडतात,—दुःख होतें, असें का तुम्हाला वाटतें ? वहिनी, अंबिकाबाबूंच्या पत्नीच्या शारीरिक क्लेशांचा तुम्ही विचार केला, परंतु त्यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या तिच्या हृदयांतील आनंदलहरींचा खळबळट तुम्हाला ऐकूं आला नाही ! ”

“ तो ऐकूं यावा अशी माझी इच्छाही नाही ! ”

“ पतिप्रेम म्हणजे काय, ह्या गोष्टीची ओळख पटावी, अशीदेखील तुमची इच्छा नाही वाटत ? ”

“ नाही ! —वन्सं, ती ओळख करून घ्यावी, अशी माझी खरोखरीच इच्छा नाही ! मला त्या गोष्टीचा अगदीं कंटाळा आला आहे ! आला तेवढा अनुभव पुरे, असें वाद्दं लागलें आहे ! आतां त्या प्रेमाची ओळखही नको, आणि तो संसारही नको ! कर्तव्याला बेमान न होतां, एकदांचा आयुष्याचा शेवट गांठला म्हणजे मिळविली ! ”

विमला उभी होती, ती हें वाक्य ऐकून हळूहळू खालीं वसली ! कांहीं वेळानें एक दीर्घ निश्वास टाकून ती म्हणाली, “ असेंच भाषण पूर्वीं एकदां तुम्ही माझ्याजवळ केलें होतें. परंतु त्या दिवशीं जसा त्याचा अर्थ मला कळला नाही, तसा आजदेखील तो माझ्या ध्यानांत येत नाही ! माझा दादा आपलें कर्तव्य योग्य

प्रकारें बजावीत नाहीं, हाच तुमचा आरोप ! पण ह्याचा अर्थ काय, तो तुमचा तुम्हालाच ठाऊक ! मला तर त्यापासून कांहींच बोध होत नाही ! तुमचें बरेंचसे शिक्षण झालें आहे; किती तरी इंग्रजी पुस्तकें तुमच्या वाचनांत आलीं असतील ! तुम्हासारख्या विदुषीवरोवर वादविवाद करावा, हें मला शोभत नाही ! तरी पण ज्या तत्त्वावर माझा अगदीं दृढविश्वास आहे, तें तत्त्व आज पुन्हां एकदां सांगावें असें मला वाटतें ! पतीचें आचरण न्याय्य असो, अगर अन्याय्य असो, त्याच्या प्रेमाचा अब्हेर करण्याइतकी स्पर्धा कोणत्याही देशांतील स्त्रीच्या अंगां असणें मला संभवनीय वाटत नाही ! माझे असें ठाम मत आहे, कीं स्त्रीनें आपल्यावर असलेलें पतीचें प्रेम नष्ट होऊं देण्यापूर्वीं जीव द्यावा हें फार बरें ! तिला त्या-खेरीज जगांत दुसरा तरणोपाय नाही ! एकदां पतिप्रेम नष्ट झाल्यानंतर स्त्रीनें जिवंत राहणें, म्हणजे तिची निव्वळ विडंबना आहे ! ”

“ मला मुळींच तसें वाटत नाहीं ! ”

“ असें असणें शक्य नाहीं ! ” इतकें बोलून विमला हसूं लागली ! एकाएकी तिच्या मनांत आलें, कीं हा वेळपर्यंत इन्दू आपली थट्टा करीत असून, तिच्या भाषणांत सत्याचा लवलेशही नव्हता ! तिनें प्रगट केल्याप्रमाणें एखाद्या स्त्रीचीं मतें असूं शकतील, ही कल्पना सुद्धां तिला शक्य वाटेना ! ही निव्वळ थट्टा आहे, ह्या विचारांनें तिच्या क्षुब्ध अंतःकरणाला वरीच शांतता प्राप्त झाली ! विनोदा-खेरीज इतर संभाषणांत कोणतीही स्त्री असे शब्द मुखावाटे उच्चारणार नाहीं, अशी खात्री पटून ती पुन्हां इन्दूकडे वळून हंसत हंसत म्हणाली, “ तुमच्या साऱ्याच गोष्टी मुलखावेगळ्या आहेत वाई, वहिनी ! बरं तर बरं; हें सारें माझ्या-जवळच बोललांत ! एखाद्या ति-हाइताजवळ असल्या गोष्टी सांगितल्या असत्या, तर त्यानें तुम्हाला काय म्हटलें असतें, देव जाणे ! दादापुढें तरी तुमच्या ह्या विनोदाच्या प्रकाराला आळा घाला. नाहीं तर त्याला हें सारें खरें वाटून, एखादे वेळीं भलताच प्रसंग ओढवायचा ! कारण पुरुषांची जात, वाटेल तशी बुद्धिवान असली तरी पण एखादे वेळीं.....! ”

“ काय ?—एखादे वेळीं काय ? ”

“ दुसरें माणूस थट्टेनें बोलतें आहे कीं काय, हें त्यांना ओळखतां येत नाहीं ! ”

“ तें त्यांचें त्यांनीं आपलें पहावें ! दुसऱ्यानें काय करावें, आणि काय करूं नये, ह्या गोष्टीची उठाठेव मी कशाला करूं ? ”

“ तुम्हाला ती उठाठेव करण्याचें कांहीं कारण दिसत नसेल कदाचित; पण मला तें दिसतें आहे. तुम्हाप्रमाणें मला या गोष्टीपासून अलिप्त राहतां येत नाही ! ”

“ कां बरें ? ”

“ तुम्ही रागावूं नका वहिनी, पण मला जें वाटतें, तें मी मोकळ्या मनानें तुम्हाला सांगतें ! दादाच्या ह्या आजारापूर्वीं—आणि तो आजारी असतांना सुद्धां—तुमच्यासाठीं तो अगदीं वेडा झाला होता ! तो स्वभावतःच अगदीं शांत आणि गंभीर वृत्तीचा असल्याकारणानें, आपल्या हृदयांतील चंचल मनोविकार सहसा प्रगट होऊं देत नाही ! परंतु मी त्याला अगदीं लहानपणापासून ओळखतें आहे ! त्याच्या हृदयांतील भावना माझ्यापासून फार दिवस लपून राहणें शक्य नाही ! पूर्वीं म्हणजे, तुम्ही एक घटकाभर जरी त्याच्या दृष्टीआड झालां, तरी त्याच्या हृदयाला अगदीं तळमळ लागून राहत असे;—पण काय झालें असेल तें त्यालाच ठाऊक, तुमच्या ठायीं त्याचें तसें पूर्वींसारखें प्रेम आतां राहिलें नसावें असें मला वाटतें ! ”

इन्दूच्या मुखावर मलिनतेची कृष्णवर्ण छाया पसरली ! तिचें हृदय अगदीं शुष्क झाल्यासारखें होऊन आपला कांहीं तरी अत्यंत मौल्यवान् जिन्नस हरपला, असें तिला वाटूं लागलें ! तरीपण आपल्या हृदयावरील उदासीनतेचें पटल जोरानें दूर सारण्याचा मुद्दाम प्रयत्न करीत, बळेंच हंसत हंसत ती म्हणाली, “ वन्सं, एवढा जंगी शोध तुम्ही लावला, याबद्दल तुम्हाला खरोखर धन्यवाद द्यायला हवेत ! तुमच्या दादांना सांगा, म्हणावं त्यांच्या वृत्तींत असा बदल झाला असला तरी मला त्याबद्दल कांहींसुद्धां वाईट वाटत नाही ! आणि माझे तुम्हालाही एक सांगणें आहे. तें म्हणजे हेंच कीं, माझे बरेंवाईट मला स्वतःला चांगलें कळतें. त्याबद्दल दुसऱ्यानें नसती उठाठेव करून स्वतःला शीण करून घेण्याचें कांही प्रयोजन आहे, असें मला वाटत नाही ! ”

×

×

×

×

घरीं परत येऊन इन्दूनें पतीच्या खोलींत प्रवेश केला. नेहमींप्रमाणें आजसुद्धां नरेन्द्र आपल्या लेखन-व्यवसायांत गुंग होऊन गेला होता. इन्दूकडे लक्ष जातांच त्यानें लेखन थांबवून तिच्याकडे आपली जिज्ञासापूर्ण दृष्टि वळविली. इन्दूनें विचारलें, “ मी मेदिनीपुरास असतां तुम्ही फार आजारी होतां म्हणे ? ”

समोर असलेले कागद इकडे तिकडे चाळवीत नरेन्द्र म्हणाला, “नाहीं; आजारी नव्हता तसा !—तें माझें नेहमींचें दुखणें पुन्हां उसळलें होतें. एवढेंच !”

“ मग काय, डॉक्टरचा खर्च वांचविण्याच्या हेतूनें वन्संच्या घरीं जाऊन राहिलां होतां वाटतें ? ”

पत्नीच्या मुखावाटे निघालेलें हें अत्यंत कटु वाक्य श्रवणीं पडतांच नरेन्द्राच्या हृदयावर कठोर प्रहार झाल्याप्रमाणें त्याला तीव्र वेदना होऊं लागल्या. एक क्षणभर, काय बोलावें तें न सुचून त्यानें आपली दृष्टि समोर पडलेल्या कागदाकडे वळविली. कांहीं वेळानें मोठ्या प्रयासानें आत्मसंयमन करून तो शांत स्वरांत म्हणाला, “ मी आपण होऊन तेथें गेलों नाहीं. विमल स्वतः येऊन, मी नको नको म्हणत असतां, मला येथून घेऊन गेली ! ”

नरेन्द्रानें केलेल्या या खुलाशामुळें इन्दूचें समाधान झाल्यासारखें दिसलें नाहीं ! तरीपण, तो प्रश्न तेथेंच टाकून देऊन ती पुढें म्हणाली, “ तें कांहीं का असेना ? मला सांगावयाचें तें एवढेंच, कीं, सरकारनें धर्मार्थ दवाखाने गोरगरिवांच्या उपयोगाकरितांच उघडले आहेत. ज्यांच्या अंगांत पैसे खर्च करण्याची शक्ति नाहीं, त्यांनीं त्या दवाखान्यांत जाऊन रहावें, हें वरें. उगाच दुसऱ्यांवर भार टाकण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. ”

बराच वेळ झाला, तरी नरेन्द्र टेवलावरून आपली दृष्टीही उचलीना, किंवा मुखावाटे एक शब्दही बाहेर काढीना ! इन्दूही यापुढें कांहीं बोलली नाहीं. दारावरील पडद्याला एक जोराचा हिसका मारून ती बाहेर निघून गेली. त्या गडबडीत जवळच्या टेवलाला धक्का लागून, त्यावर ठेवलेलें पुष्पपात्र खालीं गडगडलें ! इन्दूला त्याकडे लक्ष देण्याचें कांहीं कारण वाटलें नाहीं ! मागे परतूनसुद्धां न पाहतां, ती तशीच तडक निघून गेली !

सरासरी पांच मिनिटांनंतर पूर्वाप्रमाणें पुन्हां एका हिसक्यासरशीं पडदा एकीकडे सारून इन्दूनें आंत प्रवेश केला ! या वेळीं, तिचें आगमन लक्षांत येऊन सुद्धां नरेन्द्रानें तिच्याकडे दृष्टि वळविली नाहीं ! इन्दू तीक्ष्ण स्वरांत म्हणाली, “ तुमच्या आजारासंबंधीं वन्सं मला कळविणार होत्या; त्या वेळीं तुम्हींच त्यांना तसें करूं दिलें नाहीं. याचें कारण काय ? तुम्ही आजारी असतांना, मी तुमच्या जवळ असूं नये अशी तुमची इच्छा असण्याचें काय कारण ? मी येऊन, औषधाबरोबर विष मिश्रण करून तुम्हाला पाजीन, असा संशय आला म्हणून कीं काय ? ”

मुख वर न उचलतां, अगदीं शांतपणें नरेन्द्र म्हणाला, “ नाही. असा विचार माझ्या मनांत आला नाही ! तुझी प्रकृति बरी नव्हती, म्हणून—”

त्याला मध्येच थांबवून इन्दू म्हणाली, “ काय झालें होतें माझ्या प्रकृतीला ? येथील बातमी कळल्यानंतर सुद्धां मी आलें नसतें, असें निश्चयपूर्वक वाटण्यासारखें मीं काय कळविलें होतें माझ्या प्रकृतीबद्दल ? मी कांहीं मरायला टेंकलें नव्हतें तेथें अगदीं ! मला बोलावण्यापासून वन्संना परावृत्त करण्याकरितां तुम्हीं त्यांना खोंटेच कांहीं तरी सांगितलें असलें पाहिजे ! आणि म्हणे मोठे—” असें बोलत बोलत, ती ज्याप्रमाणें आली, त्याप्रमाणेंच चालती झाली !

नरेन्द्रानें पुन्हां समोरच्या लिखाणाकडे आपली दृष्टि वळविली. परंतु त्याच्या दृष्टीसमोर काय दिसत होतें कोणाला ठाऊक ?

* * * *

बाहेर येऊन इन्दू डॉक्टरास म्हणाली, “ गगनबाबूंच्या घरीं असतांना आपलाच औषधोपचार सुरू होता वाटतें ! ” तिची मुद्रा अगदीं म्लान दिसत असून तिच्या नेत्रांत उद्वेगाची छाया वास करीत असलेली स्पष्टपणें दिसत होती. तिच्या सुंदर मुखावर पसरलेली औदासीन्याची ही अवकळा पाहून कोणालाही तिची कींवच वाटली असती ! डॉक्टरसाहेबांनीं तिच्याकडे एकवार दृष्टिनिक्षेप करून, मस्तक-परिचालनाच्या द्वारेंच तिच्या प्रश्नाला “ होय. ” असें उत्तर दिलें !

इन्दू पुन्हां म्हणाली, “ परंतु अजूनसुद्धां त्यांची प्रकृति अगदीं साफ बरी झाली आहे, असें मला वाटत नाही. सध्यां ते बाहेर गेले आहेत; दोन प्रहरीं घरींच राहतील. त्या वेळीं एकदां येऊन त्यांची प्रकृति पुन्हां एकदां तपासून पहाल, तर फार उपकार होतील ! ही आपली फी,—अगाऊच देऊन ठेवतें ! दोन प्रहरीं आल्याखेरीज राहूं नका ! ”

डॉक्टरसाहेबांना किंचित् आश्चर्य वाटलें ! त्यांना जास्त विचार करण्यास सवलत न देतां, इन्दू पुढें म्हणाली, “ त्यांचा स्वभाव कांहींसा निराळाच आहे ! औषध उपचार, वैद्य डॉक्टर, वगैरेंचा त्यांना अगदीं मनापासून कंटाळा आहे. म्हणून, अगदीं नाइलाज होई तोंपर्यंत ते कधींही डॉक्टरकडे जात नाहींत ! म्हणून म्हणतें, आपण आपलें प्रिस्क्रिप्शन् (Prescription) मजबूतच पाठवून द्या, म्हणजे बरें पडेल. औषध घेण्याबद्दल त्यांनाही दोन उपदेशाच्या गोष्टी सांगितल्या, म्हणजे मग कदाचित् ते त्या गोष्टीला कबूल होतील ! ”

“ठीक आहे.” असं म्हणून डॉक्टरसाहेब निघून गेले.

इतक्यांत गडी आंत येऊन म्हणाला, “वल्लभ सोनारं आला आहे.”

“आला का तो ? ठीक आहे. घेऊन ये त्याला येथें.” रामा गेला, आणि थोड्याच वेळानंतर वल्लभ सोनारानें आंत प्रवेश केला. इन्दु म्हणाली, “वल्लभ, कांहीं कामाकरतां तुला आज मीं मुद्दाम बोलावणें पाठविलें. तूं माझ्या विश्वासांतला, म्हणून मी तुला हें काम सांगत आहे. हें बघ, ह्या माझ्या बांगड्या आहेत ना ? ह्या आहेत अगदीं जुन्या घडणीच्या ! मला मुळींसुद्धां आवडत नाहीत त्या ! तेव्हां ह्या विकून, त्याच किंमतींत दुसऱ्या नवीन घडणीच्या बांगड्या घ्याव्या, अशी माझी इच्छा आहे. मग होईल का तुझ्या हातून माझे एवढें काम ? ”

“हो हो, अगदीं खात्रीनें ! न व्हायला काय झालें ? ”

“मग हें वजन करण्याकरितां तूं आपला कांटा आणला आहेस ना येतांना ? मोजून पहा बरें, काय वजन भरतें तें ?—पण हें बघ, ह्या बांगड्यांचे पैसे मला उद्यांच्या उद्यां मिळाले पाहिजेत, बरें का ? जास्त उशीर करून चालायचें नाही ! ”

“कांहीं हरकत नाही. उद्यांच देतो आणून यांची किंमत आपल्याकडे ! ”

बांगड्या हातांत घेऊन त्यांकडे पहात पहात वल्लभ म्हणाला, ह्या तर नुकत्याच तयार करविलेल्या दिसतात ! आतांच विकल्यास, पूर्ण किंमत येणार नाही; थोड्या नुकसानींतच सौदा करावा लागेल ! ”

“कांहीं हरकत नाही, थोडी किंमत कमी आली तरी. ही घडणच मुळीं मला आवडत नाही. कसेही करून तूं त्या विकून टाकच उद्यां; आणि हें बघ, ह्या-बद्दल एक अवाक्षरसुद्धां त्यांच्या कानीं जाऊं देऊं नकोस, समजलास ना ? ”

“ठीक आहे ! ”

वल्लभ पिढीजाद सोनार होता. त्याच्या धंद्यांतील चोरटें कसब वाडवडिलां-पासून त्याच्या आंगीं अवतरलें होतें. घरांतील पुरुषांना कांहीं पत्ता लागूं न देतां घरांतील दागिन्यांची देवघेव करणें, हें त्याला नवीन नव्हतें. हंसत-हंसत, हातांतील बांगड्या काळजीपूर्वक उपरण्यांत गुंडाळीत गुंडाळीत तो निघून गेला !

“ डॉक्टरसाहेब, आज इतके दिवस झाले, आपलें औषध सुरू आहे. परंतु अजूनसुद्धां छातींत दुखणें होतें तसें आहेच ! त्यांत कांहीं सुद्धां फरक पडलेला नाही !”

“ म्हणजे ? नरेन्द्रबाबू तर तसें कांहींच म्हणाले नाहीत.”

“ तो त्यांचा स्वभावच आहे ! मी तुम्हाला सांगत नव्हतें का त्या दिवशीं ? माझी पूर्ण खात्री आहे, त्यांच्या छातीतील, व्यथा अजूनसुद्धां सुरू आहेच !— नाही तर इतके दिवस औषध चालू असूनसुद्धां प्रकृतींत कांहींच फरक वाटत नाही, हें कसें ?”

कांहीं वेळपर्यंत विचार करून, चष्मा साफसूफ करून पुन्हां डोळ्यांवर चढवीत डॉक्टरसाहेब म्हणाले, “ हें पहा, मला असें वाटतें, नुसत्या औषधाचा त्यांच्यावर कांहीं परिणाम होणार नाही ! त्यांना कोठेंतरी दुसरीकडे जाऊन हवा-पालट केल्याखेरीज गत्यंतर नाही !”

“ मग तसें त्यांना कां सांगितलें नाही आपण ?”

एके दिवशीं मागेच मी ह्याबद्दल त्यांच्याजवळ गोष्ट काढली होती. परंतु हवा-पालटाची कांहीं आवश्यकता आहे, असें त्यांना वाटलें नाही !”

इन्दू रुष्ट होऊन म्हणाली, “ त्यांना आवश्यकता वाटली नाही, म्हणून काय झालें ? ह्या बाबतींत त्यांना काय समजणार ? आपण डॉक्टर; आपल्या सल्ल्या-प्रमाणेंच प्रत्येक गोष्ट व्हायला पाहिजे !”

इन्दूचें हें आवेशयुक्त भाषण श्रवण करून वृद्ध डॉक्टरसाहेब किंचित् हंसत हंसत तिच्या मुखाकडे पाहूं लागले ! अवेळीं दाखविलेल्या तीव्रतेची स्वतःलाच लाज वाटून इन्दू म्हणाली, “ हें बघा डॉक्टरसाहेब, ह्यांच्या आजारामुळें माझे चित्त फारच व्याकुळ झालें आहे. त्यामुळें एखादे वेळीं मी भलतेंच बोलून जातें ! त्याबद्दल आपण मला क्षमा करावी ! आणखी, डॉक्टरसाहेब, मला असें वाटतें. आपण त्यांना खूब भय दाखवावें, म्हणजे ते आपल्या म्हणण्याप्रमाणें वागायला तयार होतील !”

मुद्रा गंभीर करून मस्तक परिचालन करीत करीत डॉक्टरसाहेब म्हणाले, “ अशा रोगांमध्ये भयाचें कारण तर नेहमींच असतें ! ”

इन्दूचें मुख पांढरें फटफटीत पडलें ! भयभीत स्वरांत ती म्हणाली, “ खरेंच का डॉक्टरसाहेब, भिण्यासारखें कांहीं आहे ? ”

तिच्या मुखाकडे पाहून, तिच्या प्रश्नाला उत्तर देण्याचें साहस डॉक्टरसाहेबां-
कडून करवळें गेलें नाहीं. इन्दूचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले. अत्यंत कातर स्वरांत
ती म्हणाली, “ डॉक्टरसाहेब, मला आपण माझ्या वडिलांप्रमाणें आहांत.
माझ्यापासून कांहीं सुद्धां लपवून ठेवूं नका. मी तुमच्यासमोर पदर पसरतें,
काय प्रकार आहे, तो सर्व सविस्तरपणें मला कळूं द्या ! ”

नरेन्द्राच्या विकाराचें खरें स्वरूप काय तें डॉक्टरसाहेबांना सुद्धां नीटपणें
समजलें नव्हतें. छातींतील दुखण्यापेक्षां कांहीं तरी निरळी व्यथा त्याला दुःख
देत असावी, असें त्यांना वारंवार वाटे; परंतु त्या व्यथेचें स्वरूप काय, हें त्यांना
समजेना ! भिण्यासारखें विशेष असें कांहीं नाहीं, ही गोष्ट त्यांनीं नानाप्रकारें
इन्दूला समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला; परंतु तिचें कांहीं केल्या समाधान
होईना ! भयानें तिच्या हृदयांत जें ठाणें दिलें, तें कायमचेंच. डॉक्टरसाहेब
निघून गेले; इन्दूही आपल्या खोलींत परत येऊन रडूं लागली.

तिसऱ्या प्रहरीं वराच वेळपर्यंत लेखनव्यवसाय केल्यानंतर, लेखणी खालीं
ठेवून, नरेन्द्र खिडकीजवळ उभा राहून समोरील दृश्याकडे शून्य दृष्टीनें पहात
उभा होता. समोर पसरलेल्या विस्तीर्ण आकाशाच्या अफाट पोकळींत, लहान
लहानसे मेघखंड वायुलहरींवर इतस्ततः विहार करीत होते. त्यांना पाहून नरे-
न्द्राच्या हृदयांतही नाना विचारांचे मेघ उत्पन्न होऊन तेथें वास करणाऱ्या शांत-
तेवर आपली मलिन छाया पसरूं लागले. इतक्यांत एकाएकीं समोरच्या मेघा-
वलींत, अगदीं अनपेक्षितपणें एक वीज चमकली. इन्दूनें खोलींत प्रवेश केला,
व नरेन्द्र बसला होता त्याच्या शेजारींच एका खुर्चीवर ती येऊन बसली. नरे-
न्द्रानें एकवार तिच्याकडे पाहिलें; आणि लगेच मान वळवून पुन्हां मेघांच्या
लीलेकडे दृष्टि लावली. एक क्षणभरच तो मेघखंड क्षतविक्षत करून चपला पुन्हां
त्यामध्येच अंतर्धान पावली होती.

बरेच दिवस झाले, इन्दूनें नरेन्द्राजवळ पैशाबद्दल मागणी केली नव्हती !
आजचें तिचें आगमन ह्याच हेतूनें झालें असावें असें निश्चयपूर्वक वाटून त्याच्या
अंतःकरणांत भयानें धडकी भरली ! तिची मागणी कशी पुरवावी हा विचार
भयप्रद स्वरूप धारण करून त्याच्या हृदयांत वावरूं लागला.

परंतु इन्दूनें त्याच्याजवळ द्रव्याची मागणी केली नाहीं. ती कोमल स्वरांत
म्हणाली, “ डॉक्टरसाहेब म्हणतात, औषधानें ज्या अर्थी फरक वाटत नाहीं, त्या
अर्थी कांहीं दिवसपर्यंत दुसरीकडे एखाद्या चांगल्या हवेच्या ठिकाणीं जाऊन

राहिल्याखेरीज प्रकृति बरी होणार नाही ! मग एकदां हा उपाय करून पहावा म्हणतें मी ! ”

नरेन्द्र खरोखरच दचकला ! त्याचे नेत्र निराशेच्या दारुण आशंकेनें अनिश्चित दिसणाऱ्या आनंदानें नाचूं लागले ! किती तरी दिवसांपूर्वी अज्ञानाच्या गाढ अंधकारांत गडप झालेलें त्याच्या जीवनांतील अमूल्य भांडार कोठून तरी त्याला हांक मारीत आहे असें त्याला वाटूं लागलें ! त्याच्या हृदयांतील मृतप्राय आशा, पुन्हां टवटवीत दिसूं लागली ! इन्दूच्या ह्या कंठस्वराचें तर त्याला अगदीं विस्मरणच पडलें होतें ! त्यानें मान वळवून, हतबुद्ध झाल्याप्रमाणें एकवार तिच्यां मुखाकडे पाहिलें, आणि मनांतल्या मनांत कोणाला ठाऊक कशाचा शोध करूं लागला !

कांहीं वेळपर्यंत उत्तराची अपेक्षा केल्यानंतर, नरेन्द्र कांहींच बोलत नाही असें पाहून इन्दू पुन्हां म्हणाली, “ ऐकलें का ? मला वाटतें, उद्यांचे उद्यां सर्व तयारी करून बाहेर पडावें ! अशा बाबतींत उगाच जास्त उशीर करण्यांत अर्थ नसतो ! एखादे प्रसंगीं वाईट परिणाम व्हायचा ! फार लांब जाण्याचें कांहीं कारण नाही. जवळपास एखादें उत्तम हवेचें ठिकाण पाहून डॉक्टरच्या सांगण्याप्रमाणें तेथें जाऊन राहूं, झालें ! बरोबर मी, कमल, आणखी एक मोलकरीण ! जास्त नोकरचाकर बरोबर घेऊन खर्च वाढविण्यांत अर्थ नाही ! रामा आपला जुना विश्वासू नोकर आहे, त्याच्या स्वाधीन इकडचें हें घरदार करून घायला मला कांहीं हरकत दिसत नाही ! जेथें जाऊं, तेथें एक अगदीं लहानसें घर असलें, तरी आपलें काम भागेल ! मग आजच सामानसुमान बांधायला कांहीं हरकत नाही ना ? ”

कोणत्याही स्वरूपांत का होईना, परंतु खर्चाचा प्रश्न पुढें उभा राहतांच नरेन्द्राच्या उरांत धडकी भरत असे ! पैसे आणायचे कोठून ? हा प्रश्न त्याच्या आजपर्यंतच्या आयुष्यांत त्याला समाधानकारक रीतीनें सोडवितां आला नाही ! आज एकाएकीं ह्या स्वरूपांत पैसे खर्च करण्याचा प्रश्न त्याच्यासमोर उभा राहतांच तो किंचित् विरक्त झाला ! कांहींशा रुष्ट स्वरांत त्यानें प्रश्न केला, “ येथें येऊन हा सारा उपद्व्याप करण्याकरितां या डॉक्टरला सांगितलें होतें कोणीं ? कोणाच्या बोलावण्यावरून येत असतो तो येथें ? ”

यावर इन्दू कांहीं उत्तर देणार, इतक्यांत तिला अवसर न देतां नरेन्द्रच पुन्हां म्हणाला, “ विमलला सांग, म्हणावें, माझ्यामागे डॉक्टरचा हा त्रास लावण्याची कांहीं आवश्यकता नाही ! मी आतां चांगला बरा झालों आहे ! ”

असें ! प्रच्छन्न स्वरूपांत राहून विमलाच डॉक्टरला पाठवीत आहे ! तिलाच काय ती नरेन्द्रावद्दल काळजी !—तीच सर्वस्व !—इन्दूचा कांहीं संबंध नाही ! इन्दूला वाईट वाटलें. परंतु तसें बाहेर न दाखवितां, ती पूर्ववत् कोमल स्वरांतच म्हणाली, “ परंतु अजून तरी प्रकृति पूर्णपणें दुरुस्त कोठें झाली आहे ? अजून-सुद्धां छातींतील दुखणें थांबलें नाही तें नाहीच ! ”

नरेन्द्र म्हणाला, “ कोण म्हणतें नाही म्हणून ? माझे दुखणें आतां अजीबात बंद झालें आहे ! ”

“ मग अजूनपर्यंत त्याचें कांहींच चिन्ह शरीरावर दिसत नाही, हें कसें ! देहाची ही दुर्दशा मला चांगली दिसते आहे. एकदां बाहेरगांवीं जाऊन कांहीं दिवस हवा-पालट करून आल्यानें, दुसरें कांहीं झालें नाही तरी वाईट परिणाम तर होणार नाही ना ? ”

आजारामुळें नरेन्द्राचा स्वभाव अगोदरच थोडासा चिडखोर बनला होता. त्याची मनस्थिति एका अशा विवक्षित स्थळीं येऊन पोहोंचली कीं, त्या ठिकाणीं त्याची सहनशीलता निःशेष झाली; तरी देखील, महा प्रयासानें एकदां आत्म-संयमन करून तो होईल तेवढ्या शांत स्वरांत म्हणाला, “ बाहेर जाण्याचें माझ्या अंगीं सामर्थ्य नाही. ”

त्याची क्षुब्ध मनस्थिती न ओळखून, इन्दू हद्दीपणानें पुन्हां म्हणाली, “ तें कांहीं नाही ! आपला जीव तर वांचवायला पाहिजे ना ? ”

अशा प्रकारचा हद्दीपणा इन्दूच्या बाबतींत अगदींच नवीन होता ! ह्यापूर्वी नरेन्द्राला त्याचा कधींही अनुभव आला नसल्याकारणानें, आज त्यानें त्या गोष्टीचा अगदीं भलताच अर्थ केला ! आपल्या मनाला त्रास देण्याच्या हेतूनें तिनें शोधून काढलेला हा एक नवीन मार्ग आहे, असें त्याला खात्रीपूर्वक वाटूं लागलें ! हा विचार मनांत येतांच त्याचा क्रोध भडकला ! मोठ्या प्रयासानें बांधून ठेवलेलें धैर्याचें धरण एका क्षणांत छिन्नभिन्न होऊन गेलें ! तिच्याकडे पाहून उत्तेजित स्वरांत तो म्हणाला, “ कोण म्हणतो माझा जीव वांचला पाहिजे असें ? मी जिवंत रहावें अशी माझी इच्छा नाही—नाहीं—नाहीं ! शंभरदां नाही ! मी तुला साष्टांग नमस्कार घालतो हवा तर. परंतु माझी तुझ्याजवळ एवढीच प्रार्थना आहे कीं, आतां यापुढें तूं मला जास्त छळू नकोस. झालें तेवढें पुरे झालें, असें अजूनसुद्धां तुला वाटत नाही का ? तुझे समाधान होणार

तरी केव्हां ? माझ्या आयुष्यांतले जे थोडेसे दिवस उरले असतील, तेवढे तरी मला आतां निवांतपणें घालवूं देशील, तर माझ्यावर तुझे फार—फार उपकार होतील. ”

आपल्या पतीच्या मुखांतून कटु शब्द बाहेर निघूं शकतात, हें इन्दूला कधीं स्वप्नांत सुद्धां वाटलें नव्हतें. आज त्याच्याचकडून तीव्र शब्दांचा हा कठोर वर्षाव एकाएकीं झालेला पाहून इन्दू अगदीं हतबुद्धच झाली. काय बोलावें हेंच तिला सुचेना. परंतु तिची ही अवस्था नरेन्द्राच्या ध्यानांतच आली नाही. त्याचें भाषण पुन्हां सुरू झालें. “ माझी पूर्ण खात्री आहे कीं, मी कोणत्या संकटग्रस्त परिस्थितींत दिवस काढीत आहे तें तुला चांगलें ठाऊक आहे. तरी सुद्धां, तूं मुद्दाम माझ्या मनाला त्रास देण्याच्या हेतूनेंच असे निरनिराळे उपाय अमलांत आणीत असतेस, हें सारें मला कळत नाही असें का तुला वाटतें ? कां वरें तूं अशी हात धुवून माझ्या पाठीस लागली आहेस ? मी तुला अपराध तरी कोणता केला आहे असा ? तुला काय पाहिजे, तें तरी एकदां कळूं दे मला ? ”

इन्दू भयानें विवर्ण होऊन त्याच्या मुखाकडे नुसती पहात राहिली ! तिच्या मुखावाटे एक शब्दही निघेना !

आरडाओरड, रागावणें, इत्यादि गोष्टी नरेन्द्राच्या बाबतींत सुद्धां अगदींच अस्वाभाविक होत्या ! हृदयांतील खळबळ अशा प्रकारें ओकून टाकल्यानंतर, झालेल्या प्रकाराबद्दल त्याचें त्यालाच कसेसे वाटूं लागलें ! तो किंचित् शांत होऊन खालच्या स्वरांत म्हणाला, “ ठीक आहे; हवापालट करण्याकरितां बाहेर गांवीं जाणें आवश्यक आहे, हें मला कबूल आहे ! परंतु जायचें कसें ? खर्चाचे पैसे आणायचे कोठून ? ह्या संसाराचा अवाढव्य गाडा रेटतां रेटतांच तर माझे प्राण कंठाशीं आले आहेत; आतां आणखी पैसे मी आणूं तरी कोठून ? ”

आत्मसंयमन म्हणजे काय, हें इन्दूला ठाऊक नव्हतें ! कोणाच्याही समोर मस्तक नम्र करणें तिच्या अगदीं जिवावर येत असे ! त्यापेक्षां मस्तक कापलें तरी वरें, असें तिला वाटे ! परंतु आज नरेन्द्राच्या मुखांतून निघालेले एवढे तीव्र वाग्वाणसुद्धां तिनें मुकाट्यानें सहन केले ! कारण त्याचा क्रोधावेश पाहून तिचें अंतःकरण भीतीनें थरारलें होतें ! तीव्र शब्दांतच उत्तराला प्रत्युत्तर देण्याचें धैर्य तिला झालें नाही ! नम्र कंठस्वरांत ती म्हणाली, “ द्रव्य जवळ नसलें म्हणून काय झालें ? बऱ्याच किंमतीचे दागिने तर आहेत ना आपल्याजवळ ? तेच—!”

“ होय. दागिने आहेत ! पण ते कोणाचे ? तुझे ! ते तुझ्या वडिलांनी दिले आहेत तुला ! त्यावर माझा काय हक्क ? तुझ्या दागिन्यांवर माझा काडीमात्रसुद्धा अधिकार नाही. ही गोष्ट माझ्यापेक्षां तुलाच जास्त चांगली समजते ! मग कां बरें हा प्रश्न माझ्यासमोर काढतेस ? ”

“ ठीक, आहे, नको असतील, तर माझे दागिने घेऊं नयेत ! माझी हरकत नाही ! माझ्याजवळ रुपये आहेत, ते घ्यायला तर मागें पुढें पाहण्याचें कांहीं कारण नाही ना ? ”

“ कोठून आले रुपये तुझ्याजवळ ? घरखर्चाकरितां दिलेल्या रकमेंतूनच वांचवून ठेवलेस का ? ” नरेन्द्रानें प्रश्न केला.

इन्दूनें आपल्या बांगळ्या विकल्या, त्याचे हे रुपये ! इन्दू कधींही मिथ्या भाषण करीत नसे ! असत्य बोलणें म्हणजे स्वतःचा अपमान करून घेणें आहे, असें तिचें मत होतें ! तरीसुद्धां, खरी गोष्ट स्वीकार केल्यास, नरेन्द्र ह्या द्रव्याचा उपयोग करण्याचें सुद्धां नाकारील, असा विचार मनांत येऊन, आज तिनें मिथ्या भाषण करण्याचा मनाशीं निश्चय केला ! दृष्टि खालीं वळवून खोल स्वरांत तिनें नरेन्द्राच्या प्रश्नाला उत्तर दिलें, “ हो. ”

हें उत्तर ऐकून नरेन्द्राची चर्या कठोर दिसूं लागली. तो भयानक स्वरांत हळू हळू म्हणाला, “ तसें असल्यास, आणखी दागिने तयार करण्याकरितां ते तुझ्याजवळच असूं देत. माझ्या काळजांतील रक्ताचें पाणी करून मिळविलेलें द्रव्य अशा प्रकारें नष्ट करूं देणार नाहीं मी ! इन्दू, इहजन्मांत मीं कधीं तुला एकसुद्धां कटु शब्द बोललों नाहीं—उलट तुझेच वाग्बाण मी निमूटपणें सहन करीत आलों आहे !—परंतु त्या दिवशीं तूंच ना मला सांगत होतीस, कीं तूं कधींही मिथ्या भाषण करीत नाहीस म्हणून ? छिः—”

कमला दाराजवळून आईला हांक मारून म्हणाली, “ आई, आत्याबाई आल्या आहेत. ”

“ काय चाललें आहे वहिनी ? ” असें म्हणत म्हणत विमलेनें आंत प्रवेश केला. तिच्या आगमनाकडे किंवा प्रश्नाकडे मुळींच लक्ष न देतां इन्दू उठली; आणि कमलेला नरेन्द्रासमोर ओणून उभी करून, तिच्या गळ्यांतील पदकांची माळ एका झटक्यासरशीं तोडून त्याच्यासमोर धरीत ती क्रोधभरानें म्हणाली, “ मिथ्या भाषण करणें मला माहीत नव्हतें. आपल्याजवळूनच मला त्याचा

पहिला धडा शिकण्याचा प्रसंग आला ! तरी सुद्धां, अजूनपर्यंत पितळेला सोनें म्हणून खपविण्याची माझी पाळी आलेली नाही, याबद्दल मला अभिमान वाटतो. जो मनुष्य प्रत्यक्ष आपल्या पत्नीला—आपल्या कन्येला अशा प्रकारें फसवूं शकतो, त्यानें आणखी काय करायचें बाकी ठेवलें आहे ? दुसऱ्यावर मिथ्या-वादित्वाचा आरोप करण्याचा त्याला काय अधिकार ? दुसऱ्याला उपदेशाच्या गोष्टी सांगण्याचा आव आणण्यापूर्वी, थोडेंसें स्वतःकडे पाहिलें तर जास्त बरें होईल. ”

ती तुटलेली माळ उचलून घेऊन नरेन्द्र म्हणाला, “ कसें कळलें तुला, ही माळा खोटी आहे, हें ? सोनाराकडून परीक्षा करवून पाहिलीस का ? ”

“ ह्या आपल्या बहिणीलाच सांगा परीक्षा करून पहायला ! ” असें म्हणून इन्दूनें आपले आरक्त नेत्र विमलेकडे वळविले.

विमला मागे सरून म्हणाली, “ तें कार्य माझ्या कडून होणें शक्य नाही बहिनी. दादानें दिलेला दागिना खरा आहे किंवा खोटा आहे, ह्या गोष्टीची शाहानिशा सोनाराला बोलावून करून घ्यावी, इतक्या नीच थराला माझी बुद्धि अजूनपर्यंत येऊन पोहोंचलेली नाही. ”

नरेन्द्र इन्दूकडे वळून म्हणाला, “ इन्दू, तुलासुद्धां मीं एक दोन दागिने दिले आहेत. ते परीक्षा करून पाहिलेस का खरे आहेत किंवा खोटे तें ? ”

“ पाहिले नाहीत; बाकी आतां पहायला पाहिजेत. ”

“ पहा. ते खात्रीनें पितळेचे नाहीत. ” नंतर भगिनीकडे मुख वळवून, ती तुटकी माळ तिला दाखवून नरेन्द्र पुढें म्हणाला, “ ताई खरोखरच हें सोनें नाही, पितळच आहे. कमलच्या जन्मदिवशीं तिची फसवणूक करून हा खोटा हार तिला देतांना माझ्या पितृहृदयाला कोण वेदना झाल्या असतील, ह्याची कल्पना आणखी कोणाला जरी झाली नाही, तरी, ताई, ती तुला खास करतां येईल ! ताई, माझ्या मुलीला मी फसवूं शकलों; परंतु पत्नीला फसविण्याचें साहस माझ्याच्यानें करवलें नाही ! तिला दिलेले दागिने खोटे नाहीत ! ”

[७]

“ बहिनी, तुम्हाला माझी शपथ आहे, तुम्ही माझे एवढें सांगणें ऐकाच ! एकदां जाऊन दादांची क्षमा मागा ! ”

“कां बरें ? मीं कोणता अपराध केला आहे, म्हणून मी आपण होऊन त्यांच्या-जवळ जाऊन क्षमा—प्रार्थना करूं ? तुम्ही सांगतां तसें माझ्या हातून घडणें अशक्य आहे ! ”

“कां बरें ? अशक्य आहे असें कां म्हणतां ? पतीच्या चरणीं मस्तक नम्र करण्यांत लाज वाटण्याचें काय कारण आहे ? त्यांत कदाचित्, तुमचा अपराध नसेल, ही गोष्ट मला मान्य आहे ! परंतु पतीची मर्जा सुप्रसन्न ठेवणें हें तर स्त्रीचें सर्वांत श्रेष्ठ कर्तव्य आहे असें तुम्हाला वाटतें ना ? ”

इन्दू म्हणाली, “नाहीं. मला तसेंही वाटत नाही ! परमेश्वराच्या न्यायासना-समोर उभें राहण्याचा प्रसंग आला, म्हणजे त्या वेळेस खालीं मान घालण्याचा प्रसंग येऊं नये, अशा प्रकारचें वर्तन ठेवण्याचा प्रत्येकानें प्रयत्न केला, म्हणजे पुरे आहे ! परमेश्वराखेरीज दुसऱ्या कोणालाही भिण्याचें, किंवा प्रसन्न करण्याचें कांहीं कारण आहे, असें मला वाटत नाही ! ”

विमला रागावून म्हणाली, “वहिनी, गोष्टी बोलणें सोपें आहे; परंतु पुढें प्रसंग येऊन ठेपला, म्हणजे मग खरें सुख काय आहे तें कळेल ! एकदां वेळ गेली, म्हणजे मग कशाचाही उपयोग होणार नाही, हें पकें लक्षांत ठेवा ! डोळे मिटून ठेवून भावी विपत्ति टाळतां येत नसते ! दादा खरोखरच तुम्हांवर फार रागावला आहे ! ”

उदासभावानें, परंतु दृढपणें इन्दूनें उत्तर दिलें, “त्यांची मर्जा; त्याला मी काय करणार ? ”

हें उत्तर ऐकून विमलेच्या अंतःकरणाचा चांगलाच भडका उडाला ! ती पूर्वी-प्रमाणेंच रुष्ट स्वरांत म्हणाली, “ज्या दिवशीं तुमचा सर्वनाश उपस्थित होईल, त्या दिवशींच तुमचे डोळे उघडतील, वहिनी ! तुम्हाला दादाचा स्वभाव अजून-पर्यंत नीट कळला नाही, म्हणून तुमच्या ह्या साऱ्या गोष्टी आहेत ! पण मी तुम्हाला सांगून ठेवतें, त्याचें हृदय जसें निरीह, तसेंच कठिणही आहे ! त्याच्या स्वभावाची एक वाजू तुम्हीं पाहिली आहे; बाकी दुसऱ्या वाजूचा अनुभव अजून तुम्हाला आलेला नाही ! माझे ऐकायचें असेल, तर वेळींच सावध होऊन मी सांगतें तसें करा. त्यांतच तुमचें हित आहे ! स्त्रीजातीला एवढा अभिमान शोभत नाही ! ”

“कांहीं हरकत नाही ! ती दुसरी वाजू कशी आहे, त्याचा एकवार अनुभव घेतें; मग येईन वाटल्यास पुन्हां तुम्हाला विचारायला. ”

इन्दूचें हें कठोर उत्तर ऐकून विमलला फार वाईट वाटलें. आपण अगदीं कळ-
वळ्यानें उपदेश करीत असतां, तिनें आपल्याला असें उपहासात्मक उत्तर द्यावें,
याबद्दल तिला तिचा रागही आला नाही असें नाही ! तरी पण नरेन्द्राच्या भावी
सुखाकडे लक्ष देऊन तिनें इन्दूच्या कठोर उत्तराचा आपल्या अंतःकरणावर कांहीं
विपरीत परिणाम होऊं दिला नाही. ती कांहीं वेळपर्यंत स्तब्ध बसली; नंतर एक
दीर्घ निश्वास टाकून म्हणाली, “ ईश्वर करो आणि त्याचा वाईट अनुभव तुम्हाला
केव्हांही न येवो ! पतीच्या प्रेमाचें कृपाछत्र असेंच तुमच्या मस्तकावर अखंड
राहो, अशीच माझी इच्छा आहे. कारण त्यांतच स्त्रीचें खरें सौभाग्य वास करीत
असतें. परंतु मनुष्याच्या इच्छेप्रमाणेंच सर्व गोष्टी घडत आल्या असत्या, तर
संसारांत दुःखाचें नांवसुद्धां ऐकूं आलें नसतें. वहिनी, तुम्हाला माझ्या बोल-
ण्याचा राग येतो; बाकी मला पुन्हां पुन्हां तुम्हाला सांगावेंसें वाटतें कीं, तुम्ही
अजूनपर्यंत दादाला नीट ओळखलें नाही. त्याच्या स्वभावाची ओळख तो आजारी
असतांना मला चांगली पटली आहे. एकदां त्याच्या हृदयाचें द्वार बंद झालें,
म्हणजे मग तें पुन्हा उघडतां येणें संभवनीय नाही.”

ह्या वेळीं इन्दूनेंही आपलें मुख गंभीर केलें. दृढ स्वरांत ती म्हणाली, “ नाही
उघडतां आलें—आंत प्रवेश मिळाला नाही, तर बाहेरच राहीन ! त्यांत काय
हरकत आहे ? बंद असलेलें दार उघडण्याकरितां त्यांच्या पायांकडेही धांव घेणार
नाहीं, किंवा तुम्हालाही माझ्या वतीनें दोन शब्द सांगण्याकरितां हांक मारणार
नाहीं, पण हें काय—रागावून जायला निघालांत वाटतें ? ”

विमला उभी राहून म्हणाली, “ रागाऊन नव्हे—वाईट वाटल्यामुळें जातें आहे.
वहिनी, सख्ख्या वहिणीपेक्षां सुद्धां माझें तुमच्यावर प्रेम जास्त. म्हणून तुमच्या-
करितां माझें हृदय कसें पिळवटून निघतें आहे ! दादाच्या मुखावाटे असें भाषण
निघणें शक्य आहे, असें मी प्रत्यक्ष हजर नसतें, तर मला स्वप्नांतसुद्धां वाटलें
नसतें.”

इन्दू रक्षपणें किंचित् हंसून म्हणाली, “ त्यांच्या मुखावाटे असें वक्तृत्व या-
पुढेंही केव्हां तुम्हाला ऐकण्याचा प्रसंग येणार नाही.”

“ वक्तृत्व करण्यांत तुम्ही देखील कमी समर्थ आहां असें नाही ! पण, तुमच्या-
प्रमाणें मलासुद्धां असा प्रसंग पुन्हां केव्हांही येणार नाही असें वाटतें ! एकच
गोष्ट पुन्हां पुन्हां सांगण्याचा त्याचा स्वभाव नाही ! ”

इन्दू पुन्हां हंसून म्हणाली, “ तेंही खरेंच आहे ! तरी पण एक आणखी फार मोठें कारण आहे, ज्यामुळें पुन्हां लाल डोळे करून माझ्याकडे पाहण्याचें साहस त्यांच्याकडून करवणार नाही. सांगूं का तें कारण कोणतें तें ? बाबांनीं आपल्या मृत्युपत्रांत माझ्या नांवानें दहाहजार रुपये लिहून ठेवले आहेत. हेंच तें कारण ! कसें काय वन्स ? पायधरणी करण्याचें मला कांहीं कारण आहे, असें अजूनसुद्धां तुम्हाला वाटतें का ? ”

विमलेचें मुख अगदींच म्लान झालें. तिच्या हृदयांतील अंधुक आशाही इन्दूच्या वरील भाषणामुळें नष्ट झाली. ती अत्यंत उदासभावानें म्हणाली, “ वहिनी, उगाच लाल डोळे करून पाहण्याच्या गोष्टी कशाला हव्या ? यापूर्वीं कधीं तरी तो तुमच्यावर रागावला होता काय ?—पण जाऊं या त्या गोष्टी. त्याला ज्या स्थितींत एकटें टाकून तुम्ही मेदिनीपूरला निघून गेलां होतां, तें मला ठाऊक आहे. तरी देखील तुमच्याबद्दल निंदाव्यंजक असा एकसुद्धां शब्द कधीं त्यानें उच्चारला नाही. उलट, साऱ्या गोष्टी हंसतमुखाखालीं, माझ्या जवळूनसुद्धां तो लपवून ठेवीत होता. तुम्ही त्याच्याशीं एवढ्या निष्ठुरपणें वागत असून सुद्धां, तो तुमच्यावर जिवापाड प्रेम करीत होता.—हें सर्व तुमच्या दहाहजार रुपयांच्या मोहांत गुंतूनच का ? वहिनी, श्रद्धेच्या अभावीं प्रेम टिकून राहणें शक्य नाही. वहिनी, जी वस्तु आज तुम्ही मोठ्या दिमाखानें लाथाडून देत आहांत, तिची खरी किंमत ती हरवल्यानंतरच तुम्हाला कळेल; तोंपर्यंत कळणार नाही. मग मात्र फार उशिरां झालेला पश्चात्ताप कांहींच उपयोगी पडणार नाही. माझी एवढी एक गोष्ट चांगली लक्षांत असूं या वहिनी,—माझा दादा, तुम्हाला वाटतो तसा नीच नाही !—जातें मी आतां. ही पहा संध्याकाळ होत आली. उद्यां परवांकडे वेळ मिळाला म्हणजे या तिकडे. ”

“ वरें आहे. ” असें म्हणून इन्दू विमलला पोंचविण्याकरितां तिच्या मागोमाग दारापर्यंत आली. विमला पुढेंच चालत होती. मागून इन्दू येत आहे हें, तिच्या लक्षांत येऊनसुद्धां तिनें तसें दाखविलें नाही. ही गोष्ट इन्दूच्या लक्षांतही आल्याखेरीज राहिली नाही. गाडींत वसल्यानंतर, या उभयतां बालमैत्रिणी एकमेकांचा हंसतमुखानें वारंवार निरोप घेऊन परस्परांना पुन्हां येण्याबद्दल सप्रेम निमंत्रण करीत असत. आज गाडींत वसल्याबरोबर विमलेनें गाडीचें दार लावून घेतलें. गाडी चालू झाली.

घरांत परत येऊन, इन्दूनें कमलला पोटाशीं घेतलें, व कोणारी कांहीं न बोलतां, ती आपल्या खोलींत जाऊन निजून राहिली !

विमला निघून गेली; परंतु ती आपल्या खरतप्त गोष्टी मार्गे ठेवून गेली ! तिच्या शब्दांचा ताप किती प्रखर होता, ह्याचा अनुभव इन्दूला आतां जाणवूं लागला ! त्याच्या प्रचंड उष्णतेपुढें इन्दूच्या अहंकाराचा गगन-भेदी तुषार-स्तूप वितळूं लागला ! अहंकाराचें पटल नेत्रांवरून दूर होतांच, एक एक नवी गोष्ट तिच्या दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागली ! त्या अहंकाराच्या धनीभूत जलस्तंभाखालीं इतके चिखल, माती, आणि कठिण शिलाखंड दडलेले असतील, असें तिला वाटलें नव्हतें !

एकाएकीं तिला वाटलें, तिच्या हृदयाच्या खोल प्रदेशांतून तिला कोणीतरी जिज्ञासा केली, “ इन्दू, जर नरेन्द्रानें तुझा त्याग केला, तर कसें होईल ? त्याच्या जवळ जाण्याचा प्रयत्न केला असतां, तो तिरस्कारानें तुझ्याकडे पाठ फिरवून बसला, तर मग तुझी स्थिति कशी होईल ? ”

इन्दूच्या सर्वांगावर थरारून कांटा उभा राहिला !

तिच्या अंतःकरणांतील खळबळीचा पत्ता लागला नाहीं, तरी शारीरिक हालचाल ध्यानांत येऊन कमलनें प्रश्न केला, “ काय झालें आई ! ”

इन्दूनें तिला गच्च पोटाशीं धरलें ! कमलचा एक पापा घेऊन ती म्हणाली, “ कांहीं नाहीं बाळ ! तुझ्या आत्याबाईंच्या अंगीं दुसऱ्याला भय घालण्याचें एवढें विलक्षण सामर्थ्य असेल, असें मला वाटलें नव्हतें ! ”

“ कशावद्दल भय, आई ? ” कमलनें विचारलें.

इन्दू पुन्हां तिचें चुंबन घेऊन म्हणाली, “ कांहीं नाहीं ग; उगाच आपलें कांहीं तरी खोटें नाटें सांगून दुसऱ्याच्या उरांत धडकी भरविण्याचा प्रयत्न करायचा, एवढेंच ! तें असूं दे ! तूं पाहून ये पाहूं, तुझे बाबा काय करताहेत तें ? अगदीं गुपचुप जा हं ! ”

कमल आईची आज्ञा पालन करण्याकरितां निघून गेली ! आज दोन दिवस झाले, पतिपत्नींमध्ये संभाषण झालें नव्हतें ! थोड्याच वेळानंतर कमल परत येऊन म्हणाली, “ बाबा निजले आहेत. ”

“ निजले आहेत ? वरें तर. तूं येथेंच पडून रहा. मी जाऊन पाहून येतें एकदां. ” असें बोलून इन्दू वाहेर निघून गेली.

पतीच्या खोलीच्या दारावरील पडदा एकीकडे साहून तिनें हळूच आंत डोकावून पाहिलें, तों खरेंच. कमलनें सांगितलेली बातमीच खरी होती. नरेन्द्र एका

कोचावर वर तोंड करून पडला होता. पांच मिनिटेपर्यंत त्याच्याकडे पहात इन्डू उभी राहिली. नंतर पुन्हां हळूच आपल्या खोलीकडे जावयास परत निघाली. पतीच्या खोलीत प्रवेश करण्याचें साहस आज तिला झालें नाहीं, याबद्दल तिला स्वतःबद्दल आश्चर्य वाटूं लागलें !

“कमल ?”

“काय आई ?”

“तुझ्या बावांचें कीं नाहीं, कपाळ फार दुखतें आहे. जा बाळ, त्यांच्या-जवळ जाऊन बैस. आणखी हळू हळू कपाळ चेप हं ? जा.”

कमलला आंत पाठवून, इन्डू स्वतः आडून आंत पिता-पुत्रीमध्ये चाललेल्या गोष्टी उत्कंठित चित्तानें ऐकूं लागली.

कमलेनें विचारलें, “बावा, तुमचें कपाळ का दुखतें आहे ?”

नरेन्द्रानें उत्तर दिलें, “नाहीं. तुला कोणीं असें सांगितलें बाळ ?”

कमल पुन्हां म्हणाली, “आईनें तर मला सांगितलें, तुमचें कपाळ फारच दुखतें आहे म्हणून !”

नरेन्द्र कांहीं कालपर्यंत कांहीं न बोलतां कन्येच्या मुखाकडे पाहूं लागला. नंतर तो म्हणाला, “तुझ्या आईला ठाऊक नाहीं.”

पडदा एकीकडे सारून इन्डूनें सहजभावानें आंत प्रवेश केला. टेबलावर असलेल्या दिव्याची वात किंचित् कमी करून ती म्हणाली, “अगोदरच शरीर असें क्षीण झालेलें. अशा स्थितींत एवढे श्रम कसे सहन होणार ? जा वरं बाळ कमल, माझ्या खोलीतील कपाटांतून अमृतांजनाची बाटली आहे, तेवढी घेऊन ये पाहूं ? आणखी हें बघ, परत येतांना रामाला सांग, म्हणावं बाजारांतून थोडासा बर्फ घेऊन ये लवकर. जा.”

कमलला पाठवून देऊन इन्डू नरेन्द्राच्या उशाशीं जाऊन बसली. त्याच्या कपाळावरून हात फिरवीत ती म्हणाली. “कपाळ काय तापलें आहे हें ! हाताला चटके वसतात अगदीं !

नरेन्द्र डोळे मिटून पडूनच होता. त्यानें मुखावाटे एक शब्दमुद्धां उच्चारला नाहीं. पूर्ववत् त्याच्या कपाळावरून हात फिरवीत फिरवीत इन्डू किंचित् खालीं चांक्रून मन्त्रेः स्वरांत म्हणाली, “आज छातीतील दुखणें कसें आहे ?”

“पूर्वीसारखेंच !”

“ मग ? रागारागानें, दोन दिवस झाले, कांहीं औषध घेतलें नाही. यानें रोग पुन्हां वाढला म्हणजे मग कसें बरें होईल ? ”

नरेन्द्रानें डोळे उघडून तिच्याकडे पहात श्रान्तकंठांत उत्तर दिलें, “ इन्दू, माझी प्रकृति बरी नाही; या वेळीं अगदीं निवांतपणें पडून रहावें अशी माझी इच्छा आहे. ”

इन्दूच्या प्रेमळ प्रश्नाचें हें उत्तर !

इन्दू तडिद्वेगानें उठून उभी राहून म्हणाली, “ ठीक आहे. माझीच चूक झाली मी आपण होऊन या खोलींत पाय दिला ही ! ”

परत जातां जातां दाराशीं एकदम थबकून ती नरेन्द्राला म्हणाली, “ आपले प्राण नष्ट करून मला शिक्षा करण्याची इच्छा असेल, तर ती आपली चूक आहे ! हें पत्र पाचून पहा—म्हणजे कळेल कीं, बाबा माझ्या नांवानें दहा हजार रुपये ठेवून गेले आहेत ! ” असें बोलून तिनें एक पत्र नरेन्द्राच्या अंगावर फेंकलें, व ती स्वतः खोलीबाहेर निघून आली. पदरानें डोळ्यांतील अश्रू पुशीत पुशीत ती कशी तरी आपल्या खोलींत आली, व आंतून दार लावून घेऊन जमिनीवर पडून राहिली !

कोणाचेंही कठोर भाषण सहन करण्याची तिला संवय नव्हती ! अपमान झाल्यानंतर आपला क्रोध आंवरणें तिला अशक्य होत असे ! पुष्कळ व्रियांच्या बाबतींत असंच होतें ! तिच्या स्वभावांतील ह्या एका दुर्बलतेमुळेच आजचा तिचा सर्व साधुसंकल्प वृथा ठरला ! थोडें तरी आत्मसंयमन केलें असतें, तरी सुद्धां कदाचित् ही गोष्ट याच ठिकाणीं संपवावी लागली असती. परंतु परमेश्वराची म्हणा, इंदूची म्हणा किंवा लेखकाची म्हणा पाहिजे तर—तशी इच्छा नव्हती. इन्दूनें केवढ्या आशेनें नरेन्द्राच्या खोलींत प्रवेश केला होता; परंतु तिच्या स्वभावामुळे तिचा सर्व उद्देश निष्फळ झाला ! ती करायला गेली काय, आणि करून आली काय ?

रामानें आणलेल्या बर्फाचें काय झालें ?

[८]

“ कसें काय वन्स ? कशाचें वाचन चाललें आहे एवढें मन लावून ?—अग बाई, तुम्ही रडत होतां कीं ? डोळे कसे लालभडक झालेले दिसत आहेत ? ”

अंबिकाबाबूंची पत्नी जवळ वसून ऐकत होती, आणि विमला पुस्तक समोर ठेवून वाचीत होती. [इन्दूचा शब्द कानीं येतांच विमला पुस्तक बाजूला सारून हंसत हंसत म्हणाली, “कोण, वहिनी ? या, वसा. दुर्गामणीच्या दुर्दैवानें तिला अनुभवाव्या लागणाऱ्या दुःखाबद्दल हृदय कसें विदीर्ण होतें वघा वहिनी ! आः !”

इन्दूनें जिज्ञासा केली, “ही दुर्गामणि कोण ?”

“म्हणजे ? ही दुर्गामणि कोण म्हणून मलाच उलट तुम्ही प्रश्न विचारतां म्हणजे नवल नाही का ? थडा करतां वाटतें आमची ! खरेंच, ज्या त्या वर्तमानपत्रांतून आणि मासिकांतून पुस्तकाबद्दल जीं प्रशंसेचीं पानेंच्या पानें लिहिलीं जात आहेत, तें अगदीं योग्य आहे, असें पुस्तक वाचल्यानंतर वाटल्याखेरीज राहात नाहीं बाई !”

दुर्गामणी हें एखाद्या व्यक्तीचें नांव नसून तें एका कादंबरीतील एका पात्राचें नांव आहे, व या पुस्तकाबद्दलच गोष्टी चालल्या आहेत, हें पाहून इन्दूची उत्कंठा बरीचशी शांत झाली. हात पुढें करून ती विमलला म्हणाली, “पाहूं बरें, कोणतें पुस्तक आहे तें ?”

पुस्तक हातांत घेऊन, ती पहिलें पान उलटून पाहते, तों ग्रंथकार—तिच्या पतीचेंच नांव छापलेलें !—तें पान उलटून पुढील पानाकडे दृष्टि वळवून पाहते, तों तें पुस्तक विमलेला समर्पण केलेलें दिसून आलें ! पुस्तकाचीं पानें इकडे तिकडे थोडा वेळ चाळून इन्दूनें पुस्तक खालीं ठेवले. तिची मुद्रा गंभीर दिसत असून, ती अंतःकरणांतील विषण्णता झांकण्याचा प्रयत्न करीत असावी, असा पाहणारास भास होत होता. पुस्तक लिहिलें, छापलें, प्रसिद्ध सुद्धां झालें तरी तिला त्याबद्दल एक अवाक्षर सुद्धां कळूं नये ना ! तिच्या मुखाकडे पाहतांच तिला एक सुद्धां प्रश्न विचारण्याचें साहस विमलला झालें नाही ! कांहीं वेळानंतर इन्दू स्वतःच म्हणाली, “हें नाटकें आणि कादंबऱ्या वाचणें मला आवडतही नाही, आणि त्याकडे माझी प्रवृत्तिही नाही ! पण तें कांहीं का असेना, पुस्तक चांगलें झालें आहे, हें ऐकून समाधान वाटतें.”

इतक्यांत अंबिकाबाबूंच्या घरचा नोकर आला, व तो आपल्या धनिणीला उद्देशून म्हणाला, “मालक विचारताहेत, आज त्यांचें म्यूझियम पाहण्याकरतां जायचें ठरलें होतें; तर जाऊं का, म्हणून.” हा निरोप विमला आणि इन्दू समोर कळतांच तिला साहजिकपणें थोडी लाज वाटली. ती नोकरास म्हणाली, “नको. आज म्हणावें बाहेर थोडी थंडी पडली आहे, आणि प्रकृती सुद्धां अजून व्हावी तशी बरी झालेली नाही. तेव्हां आज कुठें बाहेर जाऊं नये म्हणावें. जा.”

नोकर निघून गेला. इन्दू आश्चर्यचकित दृष्टीने अंबिकाबाबूंच्या पत्नीकडे पाहून लागली. अशी विलक्षण गोष्ट तिने साऱ्या जन्मांतसुद्धा कधी ऐकली नव्हती !

अंबिकाबाबूंचा नोकर परत जातो न जातो, इतक्यांत विमलचा नोकर भोला आंत आला, व विमलला उद्देशून म्हणाला, “ ऑफिसमधून निरोप आला आहे, कीं आज तेथें एक सुरेख मोठें कपाट लिलावांत विकलें जाणार आहे; तेव्हां आपल्या दिवाणखान्यांत ठेवण्याकरितां तें घ्यायचें कीं काय ! ”

विमला म्हणाली, “ नको, विकृत घेण्याचें कारण नाही, असा निरोप कळवायला सांग जा त्याला. म्हणावें दुसरें एखादें लहान कपाट घेतलें, तरी चालेल ! ”

भोला निघून गेला. इन्दू जास्तच आश्चर्यचकित होऊन बसून राहिली. ह्या उभयतां स्त्रियांच्या पतींनीं त्यांना विचारलेल्या प्रश्नांवरून त्यांच्या प्रभुत्वाबद्दल विशेष बोध होण्यासारखा नव्हता. ह्या स्त्रियांनीं जे निरोप आपापल्या पतीकडे रवाना केले, त्यावरून त्यांच्या दासीपणाचीही तिला कल्पना होईना ! उलट, तिच्या अंतःकरणांत स्वतःबद्दल विचार उत्पन्न होऊन तें एका दारुण निराशेनें परिपूर्ण झालें ! त्यांच्याशीं आपलो तुलना करून पाहतांच, ती त्यांच्यासमोर अगदीं तुच्छ भासू लागली. व्यथेनें तिचें सारें हृदय भरून गेलें. पतीच्या सेवेत आपलें सर्वस्व अर्पण करून स्वतःला त्यांची दासी म्हणवून घेण्यांत भूषण मानणाऱ्या ह्या दोन्ही स्त्रिया, वास्तविक पाहतां आपल्यापेक्षां फार श्रेष्ठ आहेत हें तिला दिसून आलें.

याच वेळेस विमलेनें तिला हळूच विचारलें, “ वहिनी, खरंच का तुम्हाला दादाच्या या पुस्तकाबद्दल कांहीं ठाऊक नव्हतें ? मला नाही वाई हें खरें वाटत ! ”

आपल्याला त्याबद्दल विशेष कांहींच वाटत नाही असें दाखवून इन्दू निष्काळजीपणें म्हणाली, “ मला खरोखरीच त्याबद्दल कांहीं एक माहिती नव्हती ! त्याबद्दल मला हें आतांच तुमच्या येथें आल्यानंतरच समजलें; आणि तुम्हाला खरें सांगायचें म्हणजे, ह्या बाबतींत मी विशेष पर्वाही करीत नाहीं. जेव्हां पाहावें तेव्हां सारखें लिहिणेंच तर चाललेलें असतें. काय काय लिहिलें त्याचा रोजच्या-रोज कोण शोध करीत बसतो ! मला वाई आहे ह्या गोष्टीचा कंटाळा ! बरें, पण जाऊं द्या त्या गोष्टी ! मी उद्यां जाणार आहे माहेरीं; तेव्हां म्हटलें जाऊन भेटून यावें एकदां तुम्हाला ! ”

विमला उद्विग्न होऊन एकाएकीं म्हणाली, “ नका, वहिनी तुम्ही माहेरीं जाऊं नका . ”

“ कां बरें ? ”

“अजूनसुद्धां ह्या गोष्टी तुम्हाला समजावून सांगायला का हव्या, वहिनी ? दुःखांत नाही तर नाही, पण सुखांत सुद्धां दादा तुम्हाला वांटेकरी करीत नाही, ही गोष्ट अजूनसुद्धां तुमच्या ध्यानांत येत नाही का ? काय वरें तुम्हाला म्हणावें वहिनी ! अहो तुमच्या पतीचें तुम्हावर असलेलें प्रेम जवळ जवळ नाहीसें होण्याच्या मार्गाला लागलें आहे, हें दिसून येत नाही का तुम्हाला ?”

इन्दू एकाएकीं रुष्ट होऊन म्हणाली, “वन्सं, एकदां नाही, मी तुम्हाला शंभरदां सांगितलें असेल, कीं मला तें प्रेम नको-नको-नको ! मी आपली मेदिनीपुरास दादाजवळ जाऊन सुखांत दिवस कंठीन. ह्यापुढें माझी येथें येण्याची इच्छा नाही. मला पुन्हां आणण्याकरितां कोणी येण्याची तसदी घेण्याचें कारण नाही.”

हें ऐकून विमलेलाही क्रोध चढला. ती क्रुद्ध स्वरांत म्हणाली, “ह्या असल्या गोष्टी, वाटल्यास पुरुषांच्या जवळ जाऊन सांगा; त्यांना त्या खऱ्या वाटतील ! माझ्यासारख्या स्त्रीजवळ ह्या गोष्टी सांगण्यांत कांहीं हांशील नाही. तुमच्या माहेरचीं माणसें फार श्रीमंत आहेत; तुमच्या वडिलांनीं तुमच्या नांवानें संपत्ति ठेवल्याकारणानें तुमचा योगक्षेम सुखानें चालायला कांहीं हरकत नाही--हाच अभिमान वाटतो ना तुम्हाला ? पण हें पूर्णपणें लक्षांत असूं द्या कीं, परमेश्वर गर्वाचें घर खाली केल्याखेरीज सोडणार नाही. तुमचा हा वृथा अभिमान चिरकाळपर्यंत टिकून राहणें शक्य नाही. असा एक दिवस खात्रीनें उगवेल, कीं तुम्ही आज करीत असलेल्या चुकीबद्दल तुम्हाला पश्चात्ताप वाटेल. तुमचे डोळे उघडल्यानंतर मग तुम्हाला दिसून येईल, कीं तुम्हीं आज करीत असलेली चूक किती भयंकर आहे तें, वहिनी ! तुमचें नशीब चांगलें, म्हणून देवाच्या दयेनें तुम्हाला प्रत्यक्ष कुबेराची संपत्ति लाभली होती; परंतु दैवाला कोण हात देणार ? तुमच्यासारख्या उधळ्या स्वभावाच्या स्त्रीच्या हातीं कुबेराची संपत्तिसुद्धां किती दिवस टिकून राहिल ?—आणि मला वाटतें, आतां तुमच्या त्या संपत्तीपैकीं कांहीं उरलेलें नाही; तुम्ही सारेंच गमावून बसलां आहां.”

नरेन्द्रानें लिहिलेलें पुस्तक अजूनसुद्धां विमलेच्या हातांतच होतें. त्याकडे इन्दूची दृष्टि जातांच तिच्या अंतःकरणांत पुन्हा क्रोधाचा संचार झाला. विमलेला उत्तर देण्याकरितां ती म्हणाली, “अभिमान वाटत असल्यास तो लोकांना; आणि तसें पाहूं गेलें, तर वन्सं, अभिमान वाटण्यास योग्य कारण मिळालें, तर तो कोणाला वाटणार नाही ? पण तें जाऊं द्या. माझ्या दैवांत, माझा सर्वनाश व्हावा असेंच जर लिहिलें असेल, तर खुशाल होवो. त्याला कोण काय कर-

णार ? आणि त्याबद्दल तुम्हीही विचार करून स्वतःला शीण करून घेण्यांत काय हांशील ? वन्सं, या जगांत प्रत्येक जण आपापल्या नशिबानें येतो; त्याला तुम्ही काय करणार ? पण तुमच्या ह्या सान्या गोष्टी मी मुकाट्यानें ऐकून घेतें ही माझीच चूक आहे ! जाऊं द्या वन्सं. माझी आतां येथें राहण्याची इच्छा नाही—याउपर मी येथें थांबणार नाहीं. याचा काय परिणाम होणार असेल तो भोगण्यास मी तयार आहे. त्याबद्दल मला कोणाचा उपदेशही नको; किंवा कोणाशीं भांडत बसण्याचीही माझी इच्छा नाही ! ”

यावर विमला कांहीं बोलली नाही. तिच्या हृदयाला होणाऱ्या दारुण वेदना तिच्या तिलाच ठाऊक ! तरी पण, असा अपमान सोसूनही तिच्याशीं जास्त तर्कवितर्क करणें विमलला वरें वाटलें नाहीं.

इन्दू घरीं जाण्यास निघाली. त्याबरोबर विमला पुढें होऊन म्हणाली, “थांबा थोडें वहिनी. मानानें तुम्ही माझ्यापेक्षां वडील आहांत—तेव्हां एकदां नमस्कार करतें. ”

*

*

*

*

त्या दिवशीं सूर्य अस्तास जावयाला वराच अवकाश असूनही सायंकाल झाल्याप्रमाणें चोहोंकडे अंधकार दिसूं लागला होता. आकाश मेघाच्छन्न झालें असून गडगडाटामुळें आणि विद्युल्लतेच्या चकचकाटामुळें अंतरिक्षांत बरीच गडबड उडून गेलेली दिसत होती. “जो गर्जेल तो वर्षेल काय ?” या पूर्वापार चालत आलेल्या म्हणीला हरताळ फांसून, विलक्षण गर्जना करीत असलेल्या त्या काळ्या कुट्ट मेघांनीं मेदिनीपुरावर आपले जलधारारूपी शर वर्षून आक्रमण करण्यास सुरुवात केली ! यदृच्छेनें अंतरिक्षांत गिरक्या मारणारी विवारी सौदामिनी, अंतरिक्षांतूनच आलेल्या ह्या हल्ल्यांचा प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य कोठून आणणार ? शरवर्षावानें जर्जर होऊन ती लवकरच मेघराजाला शरण गेली ! विजयोत्सवानें मत्त झालेल्या मेघांचें साम्राज्य मेदिनीपुरावर अविरतपणें सुरू झालें !

भावाच्या घरीं येऊन आपल्या चित्ताला समाधान वाटेल, असें इन्दूला वाटलें होतें; परंतु तिची आशा प्रत्यक्ष अनुभवानंतर विफल ठरली ! आपलें कांहीं तरी हरपलें आहे—इतरांपेक्षां आपण कोणत्या तरी बाबतींत क्षुद्र आहों, ह्या जाणिवेनें तिच्या अंतःकरणांत दिवसेंदिवस असमाधानाची वृद्धि जास्त जास्त होऊं लागली !

आज तिच्या धाकट्या वहिणीचे पति कांहीं दिवसपर्यंत श्वशुरगृहनिवासार्थे स्वर्गसुख अनुभवण्याच्या हेतूने मेदिनीपुरास आले होते. अर्थातच, घरांतील एकूणएक मंडळी त्यांच्या स्वागताची झडून तयारी करण्यांत गुंग झाली होती ! जांवाईबुवा दिवाणखान्यांत बसले असून सर्वांबरोबर गप्पागोष्टी, हास्यविनोद करीत होते. इन्दूही कांहीं वेळपर्यंत तेथे बसली होती; परंतु हा आनंदाचा कलकलध्वनि तिच्या दुःखी मनाला तापदायक वादळ लागला. आपल्याकडे कोणाचे लक्ष नाही असे पाहून ती कमलला घेऊन हळूच दिवाणखान्यांतून निसटली व आपल्या खोलींत येऊन पडून राहिली ! येथेसुद्धां, दिवाणखान्यांतील आनंद आमोदाचा हास्यध्वनि मधून मधून तिच्या कानांवर येऊन आदळत होताच. नाना विचारांचे काहूर उठून तिचे अंतःकरण कोठल्या तरी अव्यक्त लजेने भरून गेले !

इन्दूला मेदिनीपुरला येऊन आज तीन महिने झाले. तिची धाकटी वहीणही आपल्या पतिगृहाहून त्याच सुमारास मेदिनीपुरास आली होती ! या अडीच तीन महिन्यांच्या अवधींत तिचा पति शांतीपुगहून (इन्दूच्या धाकट्या वहिणीचे सासर शांतीपुरास होते) कर्मांतकमी चार वेळां तरी येऊन गेला होता. परंतु नरेन्द्र एकदांसुद्धां आला नाही. एवढेच नाही, परंतु एक पत्र पाठवून तिची विचारपूस करण्याचेसुद्धां त्याला कांहीं प्रयोजन वाटले नाही !

हा प्रकार इन्दूच्या माहेरच्या मंडळीच्या ध्यानांत आला नव्हता, असे नाही. पुष्कळ वेळां त्यांच्या भाषणांत ह्या विषयावद्दल चर्चा निघत असून, त्याची चांगली वाटाघाटीही होत असे. आज कदाचित् पुन्हां ह्या विषयाची चर्चा निघेल तें टाळण्यासाठीं म्हणून इन्दूने एवढ्या घाईघाईने दिवाणखान्यांतून बाहेर पाय काढला होता !

नरेन्द्र कधीं मेदिनापुरास आला नाही. त्याच्या अवहेलनेमुळे तिला काय दुःख होत होतें तें इन्दूलाच ठाऊक. परंतु ह्या अवहेलनेचा परिणाम नुसत्या इन्दूच्या अंतःकरणाला व्यथा देण्यापुरताच झाला असता, तर तिला त्याचे कांहींच वाटले नसतें. कदाचित् तिने त्यावद्दल पर्वाही केली नसती ! परंतु ही स्थिति स्त्रीजातीला अत्यंत लज्जास्पद असून त्यामुळे तिची दिवाभीताप्रमाणें स्थिति होते, हें तिला ठाऊक नव्हतें ! भ्रूणहत्या, नरहत्या इत्यादि पापांप्रमाणें हें पापही स्त्रीला एकलकोंडेपणानें समाजांतून बाहेर रहावयाला लावतें ! परंतु असे हें पातक तरी काय आहे, हेंच तिला समजत नव्हतें. तिच्या ह्या अज्ञानामुळेच विमलेच्या उप-

देशाची तिनें अशी उपेक्षा केली होती. परंतु आतां, प्रत्यक्ष अनुभवानें एक एक गोष्ट पट्टं लागल्यानंतर तिला तिची भ्रामक समजूत कळून आली ! तिला आतां चांगलें समजून चुकलें कीं, माझ्यावर माझ्या पतीचें प्रेम नाहीं, ही गोष्ट प्राण गेला तरी स्वीकार करणें स्त्रीला अशक्य आहे !

हा वेळपर्यंत ती आपल्या पतीच्या घरांत त्याच्याच सहवासांत राहत असे. त्या वेळीं, त्याच्याशीं वाटेल तसा बेवनाव झाला, तरी बाहेरच्या समाजांत ती वर डोकें करून खुशाल वावरत असे ! पतीच्या छायेचें छत्र मस्तकावर धारण केलें असतां, कोणत्याही अपवादाचा ताप स्त्रीच्या देहाला स्पर्श करूं शकत नाहीं. परंतु आतां ती राहत होती तें घर तिचें नव्हतें ! जगाच्या भेदक दृष्टीपासून रक्षण करण्याकरितां आज तिच्या अंगावर पतीच्या कृपेचें कवच नव्हतें ! आज ती एकाकी,—अगदीं असहाय अवस्थेंत होती ! आणि ही करुणाजनक परिस्थिति तिनें आपल्या हातानेंच आपल्याभोंवतीं निर्माण करून घेतली होती ! आतां तिनें स्वतःचें रक्षण तरी कसें करायचें ? आपल्या दुर्दैवाबद्दल दोष तरी कोणाला द्यायचा ?

आज तिच्या बहिणीचा पति घरीं आल्यानंतर तर तिची स्थिति फारच केविलवाणी झाली होती ! तिच्याकडे पाहणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीची दृष्टि तिच्याबद्दलच्या करुणेनें भरून गेली आहे, असें तिला वाटूं लागलें ! दुःखदग्ध हृदयावर करुण-दृष्टि अमृताचा वर्षाव करते म्हणतात; परंतु इन्दूचें दुःखी हृदय या करुण-दृष्टिपातांमुळें जास्तच दग्ध होऊं लागलें. कमलला कोणीही तिच्या पित्यासंबंधी जिज्ञासा केली, म्हणजे इकडे इन्दूचें हृदय लजेनें म्लान होई ! घरीं जाण्यासंबंधीं कोणी तिच्याजवळ प्रश्न काढला, म्हणजे धरणी दुभंग होऊन आपल्याला आंत घेईल तर बरें असें तिला वाटूं लागे. हाय ! हाय ! तिच्यासारखी दुर्दैवी स्त्री जगांत दुसरी कोणी असेल काय ? तिचा दुरभिमान एवढ्या उच्च,—नव्हे, नीच थराला जाऊन पोहोंचला होता कीं, पतिगृह सोडतांना नरेन्द्राला अत्यंत कटु शब्दांचा प्रहार करून, शेवटीं ती त्याला बजावून आली होती, कीं, “ स्त्रीचें प्रतिपालन करण्याची क्षमता अंगीं येण्याच्या पूर्वीं त्यानें तिला पुन्हा आणण्याकरितां येऊं नये ! ”

इन्दूच्या नेत्रावरून मोहाचें भ्रमपटल दूर झालें !

× × × ×

“ कमल, कां बरें बाळ, रडायला काय झालें तुला ? ”

कमला रुद्धस्वरांत म्हणाली, “आई, आपण बाबांकडे केव्हां वरं जाणार ? त्यांना पहावें असें मला फार वाटतें !” इन्दूच्या जखमी हृदयावर जणू काय आणखी एक जबरदस्त प्रहार झाला. कांहीं न बोलतां तिनें कमलला आपल्या पोटाशीं धरलें, आणि स्वतः हुंदके देऊन रडूं लागली ! बाहेर चाललेल्या जल-वृष्टीनें तिची लाज राखली ! तिचें रोदन कमलखेरीज कोणाच्याही लक्षांत आलें नाहीं !

दुसरे दिवशीं प्रातःकाळींच,—इन्दूनें शिकवून ठेवल्यावरून कीं काय कोणाला ठाऊक—कमला, “मला बाबांच्याकडे जायचें” असा हट्ट धरून बसली ! इन्दूनें तिला आंजारून गोंजारून, धाक दाखवून समजावण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु ती आपला हट्ट कांहीं केल्या सोडीना ! बालहट्ट आणि स्त्रीहट्ट हे दोन्ही एकवटल्यावर त्यापुढें इन्दूला हात टेंकावे लागले यांत काय नवल ? नाइलाज होऊन, ती दादाकडे जाऊन म्हणाली, “कमल कांहीं केल्या उगी रहात नाहीं. कलकत्यास जायचें असा हट्ट धरून बसली आहे !”

दादा म्हणाले, “मग काय हरकत आहे, उद्यां सकाळच्या गाडीनेंच तूं तिला घेऊन जा ! नरेन्द्रबाबू कसे काय आहेत ? त्यांचें मला तर कधींच पत्र येत नाहीं. तुला येतें ना ?”

खालीं मान घालून इन्दू म्हणाली, “हो !”

“प्रकृति बरी आहे ना त्यांची ?”

पूर्ववत् इन्दूनें उत्तर दिलें, “हो !”

* * * * *

आश्चर्यानें स्तंभित होऊन विमलेनें विचारलें, “कोण, वहिनी ? आणि आलां केव्हां तुम्ही ?”

“ही नुकतीच येतें आहें !”

इन्दूच्या मागोमाग एक नोकर टांग्यांतून टूंक घेऊन येत असलेला विमलच्या दृष्टीस पडला. इन्दूबद्दल आपली दारुण विरक्ति कशी तरी आंतल्या आंत दावून ठेवून ती म्हणाली, “म्हणजे ? स्टेशनवरून सरळ इकडेच आलां वाटतें ! घरीं गेलां नाहीं का ?”

“अहं ! टांगा घरासमोरून येत असतां, कमलला तेथें उतरवून मी येथें निघून आलें. मी आलें, तें फक्त तिच्या हट्टाकरतांच. एरव्हीं आलें नसतें !”

विमला एक दीर्घ निश्वास सोडून म्हणाली, “ तुम्ही आलां नसतां, तर तेंच फार बरें झालें असतें. वहिनी, तेथें आतां तुम्ही जाऊनसुद्धां कांहीं उपयोग नाही ! ”

इन्दूच्या हृदयांत धस्स झालें ! तिनें हृदयाची आतुरता लपविण्याचा विफल प्रयत्न करीत शुष्कमुखानें विचारलें, “ कां बरें, वन्सं ? ”

विमला सहज गंभीरभावानें म्हणाली, “ ती सारी हकीगत मग सांगेन. अगोदर लुगडें बदलून, हात पाय धुऊन, फराळ आटोपून घ्या ! Go on ! व्हावयाचें तें तर झालेंच—आतां तें कांहीं परत येऊं शकत नाही—मग त्याबद्दलची वार्ता आज कळली काय, किंवा उद्यां कळली काय, सारखेंच ! हं, चला ! ”

इन्दू उभी होती, ती मट्कन खालीं बसली. तिचें मुख प्रेताप्रमाणें विवर्ण दिसूं लागलें !—अत्यंत क्षीण स्वरांत ती म्हणाली, “ नाही वन्सं, सारी हकीगत अगोदर ऐकल्याशिवाय मी एक घोंटभर पाणीसुद्धां घेणार नाहीं. मी येतांना पाहिलें, टांगा उभा राहिलेला पाहतांच स्वारी दारांत येऊन उभी राहिली होती. प्रकृतीही आतां पूर्वापेक्षां किंचित् सुधारली असावी, असा भास होत होता. माझे सौभाग्य अखंड असतां—मी तिकडे जाऊन कांहीं उपयोग नाही, असें तुम्ही कां बरें म्हणतां ? ”

किंचित् कालपर्यंत थांबून विमलेनें पुन्हां एक दीर्घ निश्वास सोडला. नंतर ती हळू हळू म्हणाली, “ खरोखरच वहिनी, आतां त्या घरांत तुम्हाला स्थान उरलें नाहीं. आतां तुम्ही माझ्या घरीं राहिलां काय, किंवा आपल्या दादाच्या घरीं राहिलां काय, सारखेंच ! माझ्या दादाच्या घरीं आतां तुम्ही वास्तव्य करूं शकाल असें मला वाटत नाही ! ”

प्रबल वेगानें आलेले अश्रु आंवरण्याचा प्रयत्न करून रुद्ध स्वरांत इन्दू म्हणाली, “ वन्सं, असा माझा अंत कां बरें पाहतां ? आतां माझ्याच्यानें जास्त धीर धरवत नाहीं; माझ्या नशिबी काय आहे तें लवकर स्पष्टपणें कळवा ! काय झालें आहे—दुसरें लग्न का केले आहे त्यांनीं ? ”

“ तुम्हाला तसें वाटतें का ? ”

“ नाही, मला तसें कधींही वाटलें नाही. माझा अपराध वाटेल तेवढा भयंकर असो; त्यांच्या हातून असें अन्याय्य आचरण कधींही होणार नाही ह्याबद्दल माझी पूर्ण खात्री आहे. मग कां बरें तुम्ही म्हणतां मला त्या घरांत स्थान मिळणार नाही असें ? ”

विमलेच्या नेत्रांच्या पापण्या ओल्या झाल्या; परंतु तिच्या नेत्रांतून अश्रुबिंदु बाहेर आलेला दिसला नाही. ती इन्दूच्या मुखाकडे पाहून म्हणाली, “वहिनी, ही गोष्ट मी तुम्हाला कोणत्या उपायाने समजावून सांगू तेंच मला कळत नाही. शंभूबाबूने दादाला कैदेत टाकले होते !”

इन्दूच्या सर्वांगावर कांटा उभा राहिला. ती म्हणाली, “म्हणजे ?”

विमला म्हणाली, “आम्ही सारींजण तेव्हां गेलो होतो काशीला ! येथे एकटा दादाच काय तो होता. अशा वेळीं एके दिवशीं शंभूबाबूने दादाला नोटीस दिली, त्याचे सारे रुपये पटवून देण्यांत द्या ! रुपयांची व्यवस्था करण्याकरितां दोन दिवसांची सवलत देण्यांत आली होती ! एवढ्या थोड्या अवधीत चार हजार रुपयांची व्यवस्था दादाला करतां न आल्याकारणाने त्याच्यावर तुरुंगांत जाण्याची पाळी आली ! हें वर्तमान कळविण्याकरितां त्यानें भोलाला काशीस माझ्याकडे पाठविलें; परंतु दुर्दैवाने आम्ही त्या वेळेस बनारस सोडून अलाहाबादेस निघून आलो होतो. भोला आमच्या तपासांत भटकत होता, तरी त्याची आमची भेट झाली नाही. अलाहाबादेहून आम्ही घरीं आलो एवढ्यांत दहा दिवस निघून गेले. दादा तुरुंगांतच होता ! येथे आमच्याजवळ तरी एवढी मोठी रक्कम कोठून असणार ? मी आपले दागिने गहाण ठेवून शंभूबाबूचे कर्ज फेडून टाकले, आणि अकराव्या दिवशींच दादाला तुरुंगांतून सोडवून आणले ! आतां तुम्हीच विचार करून पहा वरें वहिनी, तुमच्या अंगावरसुद्धां पांच सात हजारांचे दागिने आहेत. त्याखेरीज तुमचे स्वतःचे दहा हजार रुपये रोख व्यांकेंत तुमच्या नांवाने जमा केलेले आहेत ! हें सर्व दादाला ठाऊक असूनसुद्धां, दादाने दहा दिवसपर्यंत तुरुंगांत राहणे पत्रकरले, परंतु त्यानें तुम्हापुढें हात पसरला नाही ! त्यानें तुमच्याकडे एक बोटभर चिड्डी पाठविली असती, तरीसुद्धां हा सर्व प्रसंग टकून, सारे कांहीं सुरळीतपणे पार पडले असते ! पण तसें करणे त्याला आवडले नाही ! त्यावरून तुम्ही पहा. आतां तुम्ही तिकडे जाऊन काय करणार ? जाऊं वा वहिनी, त्याला तुमच्याकडून मिळाले तेवढे सौख्य पुरे झाले ! आतां कां त्याच्या पाठीस लागतां ? जाऊं वा त्याला, म्हणजे त्यालाही शांति मिळेल व तुम्हालाही वरें वाटेल !”

इन्दू खालीं मान घालून सर्व हकीगत ऐकत होती ! विमलेच्या कठोर भाषणाचा तिच्यावर आज कांहीं परिणाम झालेला दिसला नाही ! कांहीं वेळानंतर, आपल्या अंगावरील एक एक दागिना काढून विमलेसमोर ठेवीत ती गंभीरपणे म्हणाली,

“ हे दागिने विकून, गहाण पडलेले तुमचे दागिने तुम्ही सोडवून घ्या ! वन्सं, मी जातें त्यांच्याकडे ! तुम्ही म्हणतां मला तेथें स्थान मिळणार नाहीं म्हणून—परंतु मी म्हणतें, ह्या वेळेस मला तेथें खात्रीनेंच स्थान मिळेल ! जी एक वस्तु आजपर्यंत मला माझ्या हक्काच्या स्थानापासून वंचित करून दूर ठेवीत आली, तीच वस्तु आज मी तुम्हासमोर टाकून देऊन माझ्या आश्रयस्थानीं जात आहे ! उद्यां एकदां या तिकडे वन्सं—आपल्या दादाला आणि वहिनीला भेटून या !—येतें मी !” असें म्हणून टांग्याची वाट न पाहतां, इन्दू वाट चालूं लागली.

“ अरे भोला, वहिनींना त्यांच्या घरीं पोचवून ये. ” असें म्हणत म्हणत, डोळ्यांतील अश्रु पदरानें पुशीत विमला इन्दूला पोचविण्याकरितां दारापर्यंत आली !

विमलेच्या नेत्रांच्या पापण्या ओल्या झाल्या; परंतु तिच्या नेत्रांतून अश्रुबिंदु बाहेर आलेला दिसला नाही. ती इन्दूच्या मुखाकडे पाहून म्हणाली, “वहिनी, ही गोष्ट मी तुम्हाला कोणत्या उपायाने समजावून सांगू तेंच मला कळत नाही. शंभूबाबूने दादाला कैदेत टाकले होते !”

इन्दूच्या सर्वांगावर कांटा उभा राहिला. ती म्हणाली, “म्हणजे ?”

विमला म्हणाली, “आम्ही सारींजण तेव्हां गेलो होतो काशीला ! येथे एकटा दादाच काय तो होता. अशा वेळीं एके दिवशीं शंभूबाबूने दादाला नोटीस दिली, त्याचे सारे रुपये पटवून देण्यांबद्दल ! रुपयांची व्यवस्था करण्याकरितां दोन दिवसांची सबलत देण्यांत आली होती ! एवढ्या थोड्या अवधीत चार हजार रुपयांची व्यवस्था दादाला करतां न आल्याकारणाने त्याच्यावर तुरुंगांत जाण्याची पाळी आली ! हे वर्तमान कळविण्याकरितां त्यानें भोलाला काशीस माझ्याकडे पाठविलें; परंतु दुदैवाने आम्ही त्या वेळेस बनारस सोडून अलाहाबादेस निघून आलो होतो. भोला आमच्या तपासांत भटकत होता, तरी त्याची आमची भेट झाली नाही. अलाहाबादेहून आम्ही घरीं आलो एवढ्यांत दहा दिवस निघून गेले. दादा तुरुंगांतच होता ! येथे आमच्याजवळ तरी एवढी मोठी रक्कम कोठून असणार ? मी आपले दागिने गहाण ठेवून शंभूबाबूंचे कर्ज फेडून टाकले, आणि अकराव्या दिवशींच दादाला तुरुंगांतून सोडवून आणले ! आतां तुम्हीच विचार करून पहा बरे वहिनी, तुमच्या अंगावरसुद्धां पांच सात हजारांचे दागिने आहेत. त्याखेरीज तुमचे स्वतःचे दहा हजार रुपये रोख व्यांकेंत तुमच्या नांवाने जमा केलेले आहेत ! हे सर्व दादाला ठाऊक असूनसुद्धां, दादाने दहा दिवसपर्यंत तुरुंगांत राहणें पत्तकरले; परंतु त्यानें तुम्हापुढे हात पसरला नाही ! त्यानें तुमच्याकडे एक बोटभर चिड्डी पाठविली असती, तरीसुद्धां हा सर्व प्रसंग टळून, सारे कांहीं सुरळीतपणें पार पडले असतें ! पण तसें करणें त्याला आवडले नाही ! ह्यावरून तुम्ही पहा. आतां तुम्ही तिकडे जाऊन काय करणार ? जाऊं द्या वहिनी, त्याला तुमच्याकडून मिळाले, तेवढे सौख्य पुरे झाले ! आतां कां त्याच्या पाठीस लागतां ? जाऊं द्या त्याला, म्हणजे त्यालाही शांति मिळेल व तुम्हालाही बरे वाटेल !”

इन्दू खालीं मान घालून सर्व हकीगत ऐकत होती ! विमलेच्या कठोर भाषणाचा तिच्यावर आज कांहीं परिणाम झालेला दिसला नाही ! कांहीं वेळानंतर, आपल्या अंगावरील एक एक दागिना काढून विमलेसमोर ठेवीत ती गंभीरपणें म्हणाली,

“ हे दागिने विकून, गहाण पडलेले तुमचे दागिने तुम्ही सोडवून घ्या ! वन्सं, मी जातें त्यांच्याकडे ! तुम्ही म्हणतां मला तेथें स्थान मिळणार नाहीं म्हणून—परंतु मी म्हणतें, ह्या वेळेस मला तेथें खात्रीनेंच स्थान मिळेल ! जी एक वस्तु आज-पर्यंत मला माझ्या हक्काच्या स्थानापासून वंचित करून दूर ठेवीत आली, तीच वस्तु आज मी तुम्हासमोर टाकून देऊन माझ्या आश्रयस्थानीं जात आहे ! उद्यां एकदां या तिकडे वन्सं—आपल्या दादाला आणि वहिनीला भेटून या !—येतें मी !” असें म्हणून टांग्याची वाट न पाहतां, इन्दू वाट चालूं लागली.

“ अरे भोला, वहिनींना त्यांच्या घरीं पोंचवून ये. ” असें म्हणत म्हणत, डोळ्यांतील अश्रु पदरानें पुशीत विमला इन्दूला पोंचविण्याकरितां दारापर्यंत आली !

पांडुरंग जयराम टिंकेळ.

३० मे १९२७ दादर-मुंबई

[३]

बिजली.

प्रपंचकथा

(द्वितीय खंड.)

बिजली.

बरेच दिवसांपूर्वीची गोष्ट. सत्येन्द्रनाथ चौधरी, हा एका मोठ्या श्रीमंत जमीनदाराचा एकुलता एक मुलगा. जुन्या काळच्या श्रीमंताचा मुलगा म्हटला, म्हणजे शिक्षणाच्या नांवानें आंढ्याएवढें असावयाचेंच ! परंतु सत्येन्द्राचे वडील आपल्या कालधर्माच्या मानानें फार प्रौढ विचारांचे होते. लहानपणापासून त्यांनीं आपल्या मुलाच्या शिक्षणाबद्दल किंचितही हयगय होऊं दिली नाहीं. त्यांच्या सुदैवानें त्यांना सर्व दृष्टींनीं योग्य अशी पत्नी लाभली असल्याकारणानें, मुलाच्या शिक्षणाच्या बाबतींत त्या दिशेनें कांहींच भय बाळगण्याचें कारण नव्हतें !

सत्येन्द्र हायस्कुलांत शिकत असतांच त्याचे वडील मरण पावले ! हा त्याच्या शिक्षणक्रमावर मोठाच घाला पडला होता ! परंतु त्याचें देव चांगलें, म्हणून त्याच्या मातेनें इस्टेटीचा सर्व कारभार आपल्या शिरावर घेऊन त्याला आपला शिक्षणक्रम पुढें चालविण्यास पूर्ण मोकळीक दिली ! तो मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर पुढील उच्च शिक्षण घेण्याकरितां त्याला कलकत्यास पाठविण्यांत आलें. तेथें यशस्वी रीतीनें चार वर्षेपर्यंत शिक्षण घेतल्यानंतर, यंदां सत्येन्द्र बी. ए. ची परीक्षा पास होऊन आपल्या गांवीं परत आला होता.

कांहीं वेळपर्यंत इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यानंतर, सत्येन्द्राच्या लग्ना-संबंधीं विषय काढून त्याची आई म्हणाली, “ वाळ, आतां माझे वय झालें. ही संसाराची यातायात आतां माझ्याच्यानें सोसवत नाहीं ! तुझे एकदां दोन हातांचे चार हात झालेले पाहिले, म्हणजे माझ्या नेत्रांचें पारणें फिटेल ! हा सारा पसारा एकदां तुझ्या बायकोच्या स्वाधीन केला, कीं गंगेंत घोडे न्हाले, असें मला वाटेल ! ह्या वर्षाच्या तुझ्या परीक्षेचीच मी वाट पहात होतें. ईश्वरकृपेनें तूं पासही झालास ! बाकी तूं पास होणार ह्याबद्दल माझी पूर्वीपासूनच खात्री होती म्हणा; म्हणूनच मी मुलगी पाहूनसुद्धां ठेवली आहे ! मुलगी पण मुलगी आहे-आका-

शांतोल नक्षत्र जसें ! वाळ, माझे म्हातारीचें ऐक; एकदां तूं स्वतः जाऊन त्या मुलीला पाहून ये ! ”

सत्येन्द्र मानेनें नकार दर्शवीत म्हणाला, “ नको, आई, लग्न करण्यावद्दल इतक्यांत तूं मला आग्रह करूं नकोस. यंदां बी. ए. झालों, तरी पुढें शिक्षण चालू ठेवावें अशी माझी फार इच्छा आहे. तेव्हां, इतक्यांतच हें लग्नाचें विघ्न उपस्थित न झालेलें वरें ! ”

“ कां वरें ? लग्न झालें म्हणजे तुझ्या शिक्षणक्रमांत विघ्न उत्पन्न होईल, अशी शंका तूं कां बाळगतोस ? सूनवाई राहिल येंथें माझ्याजवळ आणि तूं राहशील लांब—कलकत्याला ! येंथें राहून ती तुझ्या तेथील शिक्षणाच्या आड कशी येणार, हें मला समजत नाही ! ”

“ तूं म्हणतेस तें सारें मला मान्य आहे. तरी पण ही भानगड इतक्यांत उपस्थित न झालेलीच वरी ! सध्यां..... ” असें बोलत बोलत सत्येन्द्र आईच्या तडाख्यांतून सुटण्याच्या हेतूनें बाहेर जाऊं लागला. त्याचा उद्देश ओळखून त्याला मध्येच थांबवीत ती म्हणाली, “ थांब, तुला आणखी कांहीं सांगायचें आहे; इतक्यांत बाहेर जाऊं नकोस. ” थोडा वेळ विचार करून ती पुन्हा म्हणाली, “ त्या मुलीच्या आईला मीं वचन देऊन ठेवलें आहे. अर्थातच, तूं माझ्या सांगण्याच्या बाहेर जाणार नाहीस असा माझा पूर्ण विश्वास आहे, म्हणूनच मीं तसें केलें. आतां दिलेला शब्द खाली पडूं न देणें सर्वस्वी तुझ्या हातीं आहे. बोल, तूं मीं दिलेला शब्द खरा करून माझा मान राखशील ना ? ”

आतां सत्येन्द्र विलक्षण पेचांत सांपडला ! आपल्या इच्छेविरुद्ध आपल्या पायांत विवाहाची श्रृंखला अडकविण्याचा प्रयत्न करीत असलेल्या मातेचा त्याला थोडासा रागही आल्याखेरीज राहिला नाही ! तो किंचित् रुष्ट होऊन म्हणाला, “ मला विचारण्यापूर्वीच वचन दिलेंस काय म्हणून तूं ? ”

त्याचें हें उत्तर ऐकून त्याच्या मातेला साहजिकच वाईट वाटलें. ती व्यथित अन्तःकरणानें म्हणाली, “ ती माझी चूक झाली हें मी कबूल करतें. परंतु दिलेला शब्द आतां परत घेण्याची तर सोय नाही ! आपल्या मातेचा अपमान होऊं न देणें हें आतां तुझ्या हातांत आहे ! तुला वाटेल तसें कर ! शिवाय लग्न करण्यांत तूं माझी इच्छाच पुरविणार आहेस असें नाही ! तर दुसऱ्या एका गरीब दुःखी कष्टी जीवाला कायमच्या चितेंतून मुक्तता दिल्याचें श्रेय तुझ्या पदरीं पडणार

आहे. त्या मुलीला एकट्या आईखेरीज दुसरें कोणीही नाही ! पहा, तुला वाटेल तसें करण्यास तूं मोकळा आहेस; परंतु माझ्या म्हातारीच्या पांढऱ्या केंसांची कांहीं लाज ठेवायची असेल, तर...”

आपण आपल्या उर्मट उत्तरानें मातेच्या मनाला दुःख दिलें हें पाहून सत्येंद्रालाही आतां वाईट वाटलें ! तो जात्याच कोमल मनोवृत्तीचा होता ! शिवाय त्याचें मातेवरही फार प्रेम होतें. तो सहसा तिच्या इच्छेच्या विरुद्ध वर्तन करीत नसे. परंतु ह्या लग्नाच्या बाबतींत, त्याचें मत आईच्या इच्छेच्या अगदींच विरुद्ध होतें. इतक्यांत लग्न करावें असें त्याला खरोखरच वाटत नव्हतें. तरी पण आईच्या अंतःकरणाला रोखठोक उत्तर देऊन इतक्यांत जास्त दुखविण्यांत अर्थ नाही असा विचार करून, “ठीक आहे. विचार करून काय तें कळवितों,” असें गुळमुळीत उत्तर देऊन तो तेथून बाहेर निसटला !

आई वराच वेळपर्यंत सत्येन्द्र गेला त्या दिशेकडे शून्य दृष्टीनें पहात उभी राहिली ! सत्येन्द्राचे वडील वारले, तेव्हांपासूनची एक एक गोष्ट तिच्या अंतःकरणांत उभी राहूं लागली ! पतीचा मृत्यू झाल्यानंतर तिनें सारा कारभार स्वतःच पाहण्याचें ठरविण्याचीं मुख्य कारणें दोन. एक तर सत्येन्द्राचें वय लहान असून, तो इस्टेटीचा कारभार पाहण्यास योग्य नव्हता हें; व दुसरें म्हणजे, मुलानें शिक्षण मध्येंच सोडूं नये अशी तिची मनापासून इच्छा होती, हें ! सत्येन्द्राला शक्य तेवढें शिक्षण द्यावयाचें असें त्याच्या वडिलानें ठरवून ठेवलें होतें ! त्याला पुढें शिकविण्यांत आपल्या मृत पतीची एक इच्छा आपण पूर्ण करीत आहों ह्या जाणिवेचें समाधान तिच्या चित्ताला आनंद देत असे ! सत्येन्द्र वकिलीची परिक्षा पास होण्यापूर्वीं त्याचें लग्न करायचें नाही, असा तिनेंही निश्चय केला होता. परंतु मध्येंच एक गोष्ट घडून आली, त्यामुळें मुलाचें यंदांच लग्न करावयाचा तिनें बेत केला.

ती गोष्ट अशी !—सत्येन्द्राची आई सोमवारचा उपवास करीत असे. तिच्या ह्या व्रताला बारा वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर तिनें त्याचें उद्यापन करण्याच्या वेळीं ग्रामभोजन करण्याचें निश्चित केलें ! तिच्या गांवांत अतुलचंद्र मुखोपाध्याय या नांवाचा एक गरीब ब्राह्मण रहात असे. ह्याला मरून वरींच वर्षे झालीं असून त्याच्यामागे त्याच्या कुटुंबांत त्याची स्त्री आणि एक अकरा वर्षे वयाची मुलगी, अशीं दोन माणसे होती ! भोजनाच्या दिवशीं जमीनदारीणबाईच्या निमंत्रणावरून ह्या उभयतां आईलेंकी जमीनदाराच्या घरीं जेवावयाला आल्या होत्या ! तेव्हांच ती मुलगी

सत्येन्द्राच्या आईच्या प्रथम दृष्टीस पडली. मुलगी तिच्या मनांत भरावयाला ती दिसण्यांत अत्यंत सुस्वरूप होती, एवढें एकच कारण नसून ती पुढें गुणानेही हजारांत एक होईल अशी तिची खात्री झाली होती. त्याच वेळेस अतुलबाबूच्या पत्नीशीं सत्येन्द्राच्या आईच्या ह्या लग्नाबद्दल गोष्टी झाल्या होत्या.

सत्येन्द्र लग्न करण्याच्या विचारास अनुकूल नाहीं असें पाहून आतां पुढें काय करावें असा विचार तिच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झाला. वराच वेळपर्यंत विचार केल्यानंतर ती मनांतल्या मनांत म्हणाली, “ हरकत नाहीं. ए कदां मुलगी तर पहा म्हणावें; मग लग्नाला कसा कबूल होत नाहीं, तें मी पहातें ? ”

दुसरे दिवशीं तीन वाजण्याचे सुमारास रोजच्या क्रमास अनुसरून सत्येन्द्र फराळ करण्याकरितां आईच्या खोलीकडे निघाला. त्या खोलीच्या दारांत पाऊल ठेवतांच सत्येन्द्र आश्चर्यानें दिड्मूढ होऊन दारांतच थवकला. समोरच त्याच्या फराळाचें ताट व चहाची कपवशी ठेवली असून, त्याच्या पाटाच्या अगदीं समोर वैकुंठांतील लक्ष्मी हिच्यामोत्यांच्या दागिन्यानें नटून थटून वसली होती !

हंसत मुखानें मुलाकडे पहात सत्येन्द्राची आई म्हणाली, “ बैस पाटावर ! असा दारांतच काय उभा राहिलास ? ”

सत्येन्द्राचें ध्यान भंग पावले. तो दचकून म्हणाला, “ येथें नको; आणखी दुसरीकडे कुठें तरी माझा पाट मांडायला सांग ! ”

आई मंद मंद हास्य करीत म्हणाली, “ लग्न करण्याची तुझी खरोखरच इच्छा नाहीं ना ? मग या एवढ्याशा टीचभर पोरीची लाज वाटण्याचें तुला काय कारण ? ”

सत्येन्द्राच्या धीटपणावर त्याच्या मातेनें केलेलें हें आक्रमण त्याला सहन झालें नाहीं. आपली लग्न करण्याची मुळींच इच्छा नाहीं, हें आपल्या आईला अप्रत्यक्षपणें सुचविण्याला ही संधि फार छान आली आहे, असाही विचार त्याच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झाला. त्याबरोबर “ मला कोणाचीही लाज वाटण्याचें कांहीं कारण नाहीं, ” असें म्हणून तो लांब तोंड काढून पाटावर जाऊन बसला ! आई निघून गेली. दोन मिनिटांच्या आंतच फराळाचें कसें तरी पोटांत कोंबून सत्येन्द्र कांहीं न बोलतां बाहेर निघून गेला !

तो आपल्या खोलींत जाऊन पाहतो, तों तेथें त्याची मित्रमंडळी जमली असून चौसरीचा आणि पत्त्याचा डोव रंगांत आला होता. विज म्हणजे सत्येन्द्राचा अत्यंत

आवडता खेळ ! तो खेळ खेळत असतां सत्येन्द्र आपलें देहभानसुद्धां विसरून जात असे. आज तो खोलींत प्रवेश करतांच त्याच्या मित्रमंडळीनें त्याचें स्वागत करून त्रिज खेळण्याकरितां त्याला आव्हान केलें; परंतु आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, आज त्यानें खेळण्याचें साफ नाकारलें, “ माझे कपाळ दुखतें आहे. ” अशी थाप मारून, तो एका कोपऱ्यांत जाऊन तक्क्याशीं डोळे मिटून पडून राहिला. मित्रमंडळीनें फार आग्रह केला, तरी त्यानें खेळांत भाग घेतला नाही. न खेळण्याचा त्याचा दृढनिश्चय पाहून शेवटीं नाइलाज होऊन मित्रांनीं त्याचा नाद सोडला व त्याच्याशिवायच खेळ सुरू झाला ! संध्याकाळ होईपर्यंत पुष्कळ खेळ झाला; किती तरी आरडा-ओरड, हंसणें खिदळणें चाललें होतें. परंतु सत्येन्द्राचें कशाकडेही लक्ष नव्हतें. शेवटीं कोण हरलें, कोण जिंकलें, त्याला कशाचाही पत्ता नव्हता ! आज कशाकडेही त्याचें मनच लागेना !

हळू हळू मित्र मंडळी त्याचा निरोप घेऊन आपापल्या घराकडे निघून गेली, तरीसुद्धां सत्येन्द्र खोलींतच पडून होता. हळू हळू अंधार पडला, नोकर येऊन दिवा ठेवून गेला, तरीसुद्धां सत्येन्द्र तसाच पडलेला. त्याच्या अंतःकरणांत कोणते विचार चालले होते, कोणाला ठाऊक ! होतां होतां घड्याळांत आठाचे ठोके पडलेले त्याला ऐकूं आले. त्याबरोबर तो उठला आणि निजण्याच्या तयारीनें आपल्या शयनगृहाकडे निघाला. मार्गांत त्याची आई त्याला भेटली. त्याला शयनगृहाकडे जातांना पाहतांच ती म्हणाली, “ इतक्यांत चाललास का निजायला ? ”

“ निजायला नाहीं, अभ्यास करण्याकरितां जातो ! एम्. ए. चा अभ्यास सोपा नाही ! दिवस घालवून उपयोग नाही ! ” असें बोलून एक गूढ इंगितानें आपल्या मनांतील भाव मातेला कळवून, दुम्दुम् पाय वाजवीत सत्येन्द्र जिण्याची एक एक पांथरी चढूं लागला !

खोलींत येऊन अर्धा तास झाला—साडे आठ वाजले, तरी सत्येन्द्रानें एक ओळ तरी वाचली असेल, तर शपथ ! टेवलावर दिवा जळत होता; त्याच्याकडे पाठ करून नरेन्द्र आरामखुर्चीवर पडला होता. त्याच्या हातांत एक उघडें पुस्तक होतें; परंतु दृष्टि पुस्तकाकडे नसून वर सीलिंगकडे पाहून एम्. ए. चा अभ्यास करण्यांत गुंतली होती ! एकाएकी त्याचें ध्यान भंग पावलें ! अभ्यासांत पुन्हां विघ्न उपस्थित झालें; व ह्याचें पातक कोणाच्या तरी पायांतील पायजिव्यांच्या मंजुल झणत्काराकडे होतें ! खुर्चीवर उठून बसून सत्येन्द्र पुन्हां लक्षपूर्वक

ऐकूं लागला—झुम्-झुम्! तो ध्वनि थोडा वेळ थांबला आणि पुन्हां सत्येन्द्राला ऐकूं आला—झुम्! सत्येन्द्रानें दाराकडे दृष्टि वळवून पाहिलें तों तीन वाजतां आईच्या खोलींत त्याच्या दृष्टीस पडलेली तीच वैकुंठांतील लक्ष्मी! सत्येन्द्र टक लावून तिच्या मुखाकडे पाहूं लागला. मुलीनें मृदु कंठानें पृच्छा केली, “आईनें आपलें मत विचारलें आहे!”

कांहीं वेळपर्यंत स्तब्ध राहून सत्य म्हणाला, “कोणाच्या आईनें?” त्याचा आवाज किंचित् कंपित होत होता!

मुलगी म्हणाली, “माझ्या आईनें!”

काय उत्तर द्यावें तें नरेन्द्राला सुचेना. कांहीं वेळपर्यंत थांबून तो म्हणाला, “माझ्या आईला विचारलें, म्हणजे माझे मत काय आहे तें कळेल!”

हें उत्तर ऐकून मुलगी परत जाऊं लागली. सत्येन्द्रानें तिला एकाएकीं प्रश्न केला, “तुमचें नांव काय?”

“माझे नांव राधारानी.” असें म्हणून ती निघून गेली.

[२]

अकरा वर्षे वयाच्या टीचभर राधारानीला आपल्या मार्गातून एकीकडे सारून सत्येन्द्र एम्. ए. चा अभ्यास करण्याकरितां कलकत्यास निघून आला. विश्व-विद्यालयाची एकूणएक परीक्षा उत्तीर्ण होईपर्यंत—आणि जमल्यास त्यानंतर संबंध आयुष्यांत सुद्धां लग्न करायचें नाही, असा त्याचा दृढनिश्चय ठरला होता. कारण बायकोची वेडी पायांत पडून मनुष्य एकदां संसारबंधनांत अडकला, म्हणजे त्याच्या कर्तृत्वशक्तीला वाव सांपडत नाही! मनुष्याचीं उच्च उच्च ध्येयें साध्य होण्याच्या मार्गांत स्त्री पर्वतरूपानें आडवी येते—इत्यादि, इत्यादि.

तरी पण सत्येन्द्राच्या मनःस्थितींत कांहीं तरी विलक्षण कांति घडून आली होती खास! मधून मधून कांहीं कारण नसतां, उगाच त्याच्या हृदयाला कशाची तरी हुरहुर लागून रहात असे. कोठेंही एखादी स्त्रीमूर्ति त्याला दिसली, कीं लगेच त्याच्या अंतश्चक्षुंपुढें एका लहान मुलीचें मनोहर मुख उभें रहात असे. त्या मुखापुढें, तो पहात असलेला स्त्रीदेह अगदींच लपून जाऊन, त्याच्या हृदयांत ती एकच प्रतिमा एकरूपानें वास करूं लागे. पुष्कळ प्रयत्न करूनही सत्येन्द्र राधारानीला विसरूं शकला नाही! आपल्या बाल्यकालापासूनच तो स्त्री-

संबंधीं उदासीन होता. कधींही त्यानें आपल्या मातेखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही स्त्रीसंबंधीं उत्सुकता किंवा अगत्य प्रगट केलें नव्हतें. परंतु आतां त्याची ती वृत्ति राहिली नाही ! नदीच्या घांटावर, मार्गांत, कोठेंही त्याच्या दृष्टीस एखादी स्त्री पडली, कीं अगोदर ती किती वयाची असावी, हा विचार त्याच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होत असे. त्याच्या अंतःकरणांत वास करीत असलेल्या मूर्तीशीं ह्या स्त्रीच्या वयःपरिमाणाची तुलना होणें शक्य आहे, असें दिसतांच तो तिचें स्वरूप निरीक्षण करण्याचा यत्न करी. ह्या प्रयत्नाचा उद्देशही, हें स्वरूप त्यानें पाहिलेल्या राधाराणीच्या स्वरूपाशीं तुलना करावी, हाच होता कीं काय, तें आम्हाला सांगतां येत नाही. परंतु पुष्कळ वेळां, मार्गांतच तो एखाद्या तरुणीकडे आपली निर्लज्ज परंतु निष्पाप दृष्टि लावून पहात असलेला आढळे ! पुष्कळ प्रयत्न करूनही त्याची ती दृष्टि त्याला मार्गे वळवितां येत नसे ! पाहतां पाहतां एकाएकीं आपल्या मूर्खपणाबद्दल त्यालाच लाज वाटूं लागे. आपण करीत असलेल्या हलकटपणाच्या वर्तनाबद्दल आजूबाजूचे लोक काय म्हणत असतील, असा विचार उत्पन्न होऊन त्याच्या शरीरावर थरारून रोमांच उभे रहात असत. लज्जारक्त मुखानें दृष्टि खालीं करून तो द्रुतगतीनें तेथून पाय काढीत असे !

सत्येन्द्राला पोहण्याचा विलक्षण नाद होता. चोरवागानांतील त्याच्या घरापासून गंगा फार लांब नव्हती. रोज अगदीं प्रातःकाळीं उठून तो जगन्नाथाच्या घांटावर जाऊन मनसोक्त स्नान करी. पोहण्याचें जवळजवळ व्यसनच त्याला जडलें होतें, असें म्हटलें तरी चालेल ! श्रीमंत लोकांच्या ह्या पोहण्याच्या नादाचा फायदा घेऊन त्यावर उपजीविका करणारे ब्राम्हण कलकत्यांत थोडेथोडेके नाहींत ! कोणीही गृहस्थ गंगास्नानाच्या हेतूनें आला, म्हणजे तो पाण्यांतून वाहेर येईपर्यंत त्याचीं वस्त्रें सांभाळायचीं, हा त्यांचा धंदा ! कांहीं धर्मभीरु यजमान किंवा यजमानिणी असल्या, तर स्नानानंतर त्यांना गंध, फूल, अक्षता वगैरे पूजेचें साहित्य पुरवावें, हाही त्यांचा दुसरा पोटधंदा आहे ! नुसत्या ह्या धंद्यावरच रोजचे तीन चार रुपये मिळविणारे ब्राम्हण कलकत्यास किती तरी पहावयाला सांपडतात ! जगन्नाथाच्या घांटावर रोज प्रातःकालपासून आसन मांडून बसलेला एक असाच ब्राम्हण होता ! सत्येन्द्र हा त्याचा नेहमींचा यजमान ठरलेला होता ! त्याला बक्षिस देण्याच्या बाबतींत सत्येन्द्र आपल्या स्वभावाप्रमाणें सडळ असल्या कारणानें, दुसऱ्या गिऱ्हाइकाला सोडून तो सत्येन्द्राचें काम अगोदर करीत असे !

आज पौर्णिमा ! त्यामुळे गंगेवर स्नान करण्याकरितां येणाऱ्या स्त्रीपुरुषांची विशेष गर्दी दिसत होती ! तिकडे लक्ष न देतां सत्येन्द्र तांतडीनें आपल्या नेहमींच्या ब्राह्मणाच्या शोधार्थ इकडे तिकडे भटकत होता. गंगेचें पात्र दृष्टीस पडतांच, केव्हां एकदां जाऊन आंत उडी घेतों, असें त्याला झालें होतें ! घाईघाईनें ब्राह्मणाला शोधत असतां मार्गांत लोकांच्या गर्दीमुळे त्याला अपली द्रुत गति थांबविणें भाग पडलें. पाहतो, तों त्याच्या आजूबाजूचे पांच सात लोक मोठ्या आग्रहपूर्वक एका विविक्षित दिशेकडे पाहात होते. त्यांच्या दृष्टीमार्गे आपली दृष्टि फेंकून, त्यांचें एवढें लक्ष वेधण्याचें कारण काय तें पहावयाला जातो तोंच तो आश्चर्यानें स्तंभित होऊन 'आ' वासून पाहात उभाच राहिला !

एकाच स्त्रीदेहांत एवढें सौंदर्य एकवटलेलें कोणी कधीही पाहिलें नसेल ! वय फार नाही—सतरा अठरा वर्षांचें असेल ! अंगावर परिधान केलेलीं वस्त्रेही अगदीं सार्धी—एक स्वच्छ शुभ्रवर्ण तलम पातळ ! शरीरावर अलंकारही फारसे नव्हते ! त्याच्या परिचित ब्राह्मणाजवळून गंधाक्षता इत्यादि पूजेचें साहित्य घेऊन त्याच्याच समोर ठेवलेल्या गंगेच्या मूर्तीची ती पूजा करीत होती. ब्राह्मणही फार काळजीपूर्वक तिला सर्व साहित्य पुरवीत होता.

सत्येन्द्र ब्राह्मणाच्या जवळ जाऊन उभा राहिला ! त्याच्याकडे दृष्टि जातांच द्रव्याच्या लोभी ब्राह्मणाचें लक्ष त्या युवतीवरून सत्येन्द्राकडे वळलें ! हातांतील फुलें हातांतच राहूं देऊन, सत्येन्द्राचे कपडे घेण्याकरितां तो हात पुढें करून उभा राहिला !

आपलें कार्य अर्धेच टाकून देऊन स्वतःकडे ब्राह्मणाचें लक्ष वेधून घेणारी ही व्यक्ति कोण, तें पाहण्याकरितां युवतीनें आपले कुतूहलपूर्ण नेत्र सत्येन्द्राकडे वळविले ! उभयतांची दृष्टादृष्ट झाली ! सत्येन्द्राला काय वाटलें कोणाला ठाऊक ! त्यानें मोठ्या गडबडीनें आपलीं वस्त्रे ब्राह्मणाच्या अंगावर फेंकलीं, व जाऊन गंगेंत उडी मारली ! त्या दृष्टीपासून स्वतःचें रक्षण करण्याकरितां त्यानें असें केलें कीं काय कोणाला ठाऊक !

काय असेल तें त्याचें त्यालाच ठाऊक; परंतु आज सत्येन्द्राच्यानें फार वेळ पाण्यांत राहवले नाही ! रोज तो तास तास, दीड दीड तासपर्यंत पाण्यांत डुंबत रहात असे. परंतु आज पांच मिनिटांच्या आंतच तो बाहेर आला ! कपडे बदलण्याकरितां ब्राह्मणाजवळ येऊन पहातो, तों ती तक्षणी केव्हांच अदृश्य झाली होती !

त्या संबंध दिवसभर त्याच्या नेत्रांसमोर तेंच जगन्नाथाच्या घाटावरचें दृश्य नाचत होतें ! दुसरा विचारही आज त्याच्या अंतःकरणांत प्रवेश करूं शकला नाही. जेव्हां पहावें तेव्हां, तीच तोक्षण दृष्टि त्याच्या हृदयाचा भेद काढीत आहे, असा त्याला भास होई ! रात्रीही त्याला चांगलीशी झोंप लागली नाही ! त्या दृष्टीच्या जखमेनें व्याकुळ होऊन तो कितीदां तरी स्वप्नसृष्टींतून जागा झाला ! शेवटीं सरासरी पांच वाजण्याचे सुमारास त्यानें एकदांचें अंधरूण सोडलें ! प्रातर्विधि कसे तरी उरकून घेऊन, त्यानें आपलें धोतर आणि टॉवेल बगलेंत मारला, व द्रुत गतीनें जगन्नाथाच्या घाटाकडे जाण्यास निघाला.

घाटावर येऊन पाहतो, तों ती असामान्य रूपवती सुंदरी नुकतीच स्नान आटोपून घाटाच्या पायऱ्या चढत आहे. तांतडीनें आपलें स्नान आटोपून सत्येन्द्र आपलीं वस्त्रे घेण्याकरितां ब्राह्मणाजवळ येऊन पाहतो, तों कालप्रमाणें आजही ती मोठ्या भक्तिभावानें गंगेचें पूजन करण्यांत गुंतली होती ! पुन्हा उभयतांची दृष्टि एक झाली ! पुन्हा त्याच्या सर्वांगांतून विद्युत्प्रवाह खेळूं लागला !

कसे तरी आपले कपडे परिधान करून सत्येन्द्र प्राण वांचविण्याकरितां तेथून निसटला !

[३]

रमणी रोज प्रातःकाळीं स्नान करण्यास जगन्नाथाच्या घाटावर येते, ही गोष्ट सत्येन्द्राच्या चांगली ध्यानांत आली होती. इतके दिवसपर्यंत तिच्याशीं भेट झाली नाही, ह्याचें कारण हेंच होतें कीं, आतां पश्चेतो तो बऱ्याच उशीरां स्नान करण्यास येत असे. त्यामुळें, तो येण्याच्या पूर्वीच ती रमणी परत निघूनसुद्धां जात असे. पौर्णिमेच्या दिवशीं आपल्या सुदैवानेंच लवकर येण्याची बुद्धि आपल्याला झाली, असें सत्येन्द्राला वाटल्याखेरीज राहिलें नाही !

आज सात दिवस झाले, दररोज जान्हवी तीरावर या दोघांची भेट होऊन दृष्टीस दृष्टि भिडत असे; परंतु आजपर्यंत कोणीही दुसऱ्याशीं एक शब्दही बोललें नव्हतें ! आणि वास्तविक पाहिलें असतां शब्दाचें प्रयोजन तरी काय होतें ? कारण ज्या ठिकाणीं नुसत्या दृष्टींत साऱ्या भाषेचें सार एकवटलेलें असतें, त्या ठिकाणीं मुखांतून निघणारे शब्द मूक बनणारच ! ही अपरिचित सुंदरी कोणीही कां असेना, एवढें मात्र खास, कीं तिला ही नेत्रांची भाषा उत्तम प्रकारें अवगत असून त्या शास्त्रांत ती अगदीं पारंगत झाली होती, ही गोष्ट सत्येन्द्राच्या अंतःकरणालाही पटल्यावांचून राहिली नाही !

नेहमीप्रमाणें आजही स्नान आटोपून अन्यमनस्कभावानें तो घरीं परत जाण्या-
केंहितां निघाला. मन भलतीकडेच भटकत असून शरीर मात्र कांहीं दूरपर्यंत
गेलें. इतक्यांत मागून कोणी तरी मंजुळ स्वरांत उच्चारलेले शब्द त्याच्या कर्ण-
रंध्रांत शिरले. सत्य दचकला ! एवढा मधुर शब्दस्वर दुसऱ्या कोणाचा असूं शक-
णार ? त्यानें मागें वळून पाहिलें; तों-तों-तीच सुंदरी रेलवेलाइनीच्या पलीकडून
सत्येन्द्राला हांक मारीत आहे, “ थोडें थांबावें ! ”

तिच्या कंबरेवर पाण्यानें भरलेली एक लहानशी कळशी असून, खांद्यावर
ओल्या लुगड्यांचा पिळा होता ! सत्येन्द्रानें तिच्याकडे पाहतांच तिनें खूण करून
त्याला आपल्याजवळ येण्यास सुचविलें. सत्येन्द्राच्या सर्वांगांतून पुन्हा विद्युत्-
प्रवाह सुरू झाला ! इकडे तिकडे दृष्टिपात करून, धडधडणाऱ्या उरानें तो तिच्या
जवळ जाऊन उभा राहिला !

त्याच्या प्रश्नोत्सुक दृष्टीशीं आपली दृष्टि भिडवून ती तरुणी पूर्ववत् मृदु
कंठांत म्हणाली, “ माझी मोलकरीण आज माझ्याबरोबर आली नाही ! मला
माझ्या घरापर्यंत पोचवून दिलें तर फार उपकार होतील ! ”

खरेंच ! रोज तिच्याबरोबर असणारी तिची वृद्ध मोलकरीण आज तिच्या
बरोबर नदीकांठीं दिसली नाही, ही गोष्ट आतां सत्येन्द्रालाही आठवली. परंतु
त्या तरुणीची विनंति श्रवण करून त्याच्या अंतःकरणांत द्विधाभाव उत्पन्न झाला.
अशा अपरिचित तरुण स्त्रीला बरोबर घेऊन आपण रस्त्यांतून हिंडणें हें निरनि-
राळ्या दृष्टीनें किती धोक्याचें आहे तें त्याला चांगलें कळत होतें ! उलटपक्षीं
अशी कामगिरी शिरावर पडली असतांना तिचा अब्हेर करणें ही गोष्टही त्याला
कशीशीच वाटूं लागली ! तिला “ नाही ” म्हणावयाचें कसे ? कांहीं वेळपर्यंत विचार
करून मनाचा मोठा हिड्या करून त्यानें तिच्याबरोबर जायचें नाही असें ठर-
विलें, व त्याप्रमाणें तिला तो कळविणारही होता ! परंतु कांहीं केल्या असे
कठोर शब्द त्याच्या मुखावाटे बाहेर निघत ना

त्याच्या अंतःकरणाची ही स्थिति रमणीच्या तेव्हांच ध्यानांत येऊन तिनें
थोडेंसें हास्य केलें ! हें हास्य ज्या स्त्रीच्या मुखमंडलावर विलसूं शकतें, तिला
अप्राप्य असें या जगांत कांहीं नाही ! एका क्षणांत सत्येन्द्राचा द्विधाभाव नष्ट
होऊन त्याचा एक निश्चय कायम ठरला ! “ चलावें ” असें म्हणून त्या क्षणींच
तो तिच्यासहित मार्गक्रमण करूं लागला !

दोन चार पावलें पुढें जाऊन रमणी पुन्हां म्हणाली, “माझी मेलकरी आजारी पडल्यामुळे तिला बरोबर येतां आलें नाहीं ! परंतु गंगास्नान केला-
खेरीज मलाही बरें वाटेना !—तेव्हां आज एकटेंच येणें भाग पडलें ! माझ्या-
प्रमाणें आपल्याला देखील हें व्यसन जडलेलें दिसतें !”

सत्य हळू हळू म्हणाला, “होय. मी बहुतेक रोजच गंगास्नान करीत असतो !”

“आपलें घर कोणत्या वाजूस आहे ?”

“मी चोरबागानांत रहात असतो !”

“अरे वा ! मग माझ्या घरापासून आपलें घर फारसें लांब नाहीं म्हणायचें !
ह्या जवळच्या घाटापासून जो मोठा आडवा रस्ता जातो, तेथेंच माझें घर ! त्या
वळणापर्यंत मला पांचवून देऊन मग वाटल्यास आपण सरळ आपल्या घरीं
निघून जावें !”

“होय, तसेंच करणें बरें !”

यानंतर बराच वेळपर्यंत कोणी कांहींच बोललें नाहीं ! बाहेरून शांत दिस-
णाऱ्या सत्येन्द्राच्या हृदयांत परस्परविरोधी मनोविकारांची कोण भयंकर
खळबळ चालली होती ! चितपूर रोडवर आल्यानंतर ती रमणी सत्येन्द्राकडे
मुख वळवून उभी राहिली. पुन्हा एकवार तिचें तें भुवन-विजयी हास्य हंसून
ती म्हणाली, “माझें घर आतां फार लांब नाहीं.—आतां आपल्याला मी जास्त
त्रास देऊं इच्छित नाहीं. मी आतां एकटी घरीं जाऊं शकेन; आपण आणखी
श्रम घेण्याचें कारण नाहीं !”

“ठीक आहे.” असें म्हणून, सत्येन्द्र मुख वळवून आपल्या घराच्या दिशेनें
चालूं लागला.

त्या दिवशीं संबंध दिवसभर सत्येन्द्राच्या हृदयांत काय चाललें होतें, त्याचें
वर्णन करणें अशक्य आहे. ही गोष्ट फक्त कल्पनेनेंच जाणतां येणें शक्य आहे;—
आणि तेंसुद्धां, आपल्या यौवनकालीं, पंचशराच्या पुष्पवाणांचा आघात ज्यांना
सहन करावा लागला आहे, अशा भाग्यशाली लोकांनाच ! कांहीं विलक्षण उन्मा-
दाच्या निशेंत मस्त असलेल्या जीवाला, जल-स्थल, आकाश-पाताल, दाही
दिशा, सर्व एकाच विविक्षित रंगानें रंगविलेल्या दिसूं लागतात ! चैतन्याच्या अंगीं
वास करीत असलेली सर्व चेतनाशक्ति हरपून जाऊन, त्याची अवस्था एका प्राण-
हीन चुंबक-शलाकेप्रमाणें होते. जेव्हां पाहावें तेव्हां एका विविक्षित वस्तूकडे

धांव घेण्याकरितां तो उन्मुख असलेला दृष्टीस पडतो ! त्या एका व्यक्तीला सोडून जगांत दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूचें अस्तित्व आहे असें त्याला वाटतच नाही !— परंतु, असें होणें म्हणजे काय, हें सर्वांनाच कळण्यासारखें नाही !

दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं सत्य शय्यात्याग करून उठला. पाहतो तो दिवस बराच वर आला असून चोहींकडे चांगलें ऊन पडलें होतें ! त्याबरोबर त्याच्या अंतःकरणांत धस्स झालें ! कांहीं चमत्कारिक व्यथेच्या तरंगानें त्याच्या हृदय-समुद्रांत भयंकर खळबळ उडून गेली !—आजचा संबंध दिवस व्यर्थ गेला, अशी त्याची खात्री झाली ! काय करावें, हें त्याला सुचेना ! आज निजून उठावयाला आपल्याला एवढा उशीर कां लागला, याचें त्याला सखेदाश्चर्य वाटूं लागलें ! प्रियदर्शनाला आंचवल्यासुळें त्याच्या खेदयुक्त अंतःकरणांत नैराश्यजन्य क्रोधाचा उमाळा उत्पन्न होऊन, तो स्वतःवरच खूब संतापला ! कांहीं कामाकरितां त्याचा नोकर खोलींत आला, त्याच्याकडे दृष्टि जातांच सत्येन्द्र संतापानें त्याच्या अंगावर ओरडून म्हणाला, “ हरामखोर, पाजी, गद्धा ! आज एवढा उशीर होई तो पर्यंत तूं मला निजूं कसें दिलेंस ? रोजच्या वेळेवर उठविलें कां नाहीस ? तुझ्या मूर्खपणाबद्दल तुला एक रुपया दंड केला आहे, जा ! ”

नोकर विचारा हतबुद्ध होऊन त्याच्याकडे टकमकां पाहतच राहिला ! नरेन्द्रानें घाईत दुसरे कपडेसुद्धां घेतले नाहीत ! दड् दड् दड् दड् जिना उतरून तो खालीं आला ! रस्त्यावर समोरच एक भाड्याची विहकटोरिआ उभी होती, तीमध्ये उडी मारून त्यानें गाडीवाल्याला चितपूर रोडवरून जगन्नाथाच्या घाटाकडे जोरानें गाडी हांकण्यास फर्माविलें !

गाडी चालली होती आणि सत्येन्द्र रस्त्याच्या दोन्ही बाजूनीं सारखें पहात होता. गाडी जगन्नाथाच्या घाटाच्या जशी जशी अधिकाधिक जवळ येऊं लागली, तशी तशी त्याची उत्कंठा जास्तच वृद्धिंगत होऊं लागली. त्याला जें पाहिजे होतें तें रस्त्यावर त्याला कोठेंच दिसेना ! शेवटीं एकदांची गाडी थांबली ! नरेन्द्रानें पटकन बाहेर उडी मारली, आणि आपली आतुर दृष्टि घाटावरील जनसमूहांतून कोणी तरी एक विविक्षित व्यक्ति हुडकून काढण्याकरितां तिकडे वळविली ! एका-एकीं तें चिरवांचित मुख दृष्टीस पडतांच, त्याचा समस्त क्षोभ एका क्षणांत शांत झाला ! त्याच्या नेत्रांतील दारुण आशंका नष्ट होऊन, त्या ठिकाणीं आनंदाचें

सलिल हास्य विलसूं लागलें ! रस्त्यावर हरपलेलें अमूल्य रत्न भाग्यवशात् पुन्हा सांपडलें, असें त्याला वाटूं लागलें !

तो गाडींतून खालीं उतरतांच ती हास्यमुखानें त्याच्या जवळ आली, आणि अगदीं परिचिताप्रमाणें म्हणाली, “काय हें ! केवढा उशीर केला हा आपण ! बरें जा, लवकर स्नान आटोपून घ्या ! आजदेखील माझी मोलकरीण आलेली नाही. केव्हांची मी वाट पाहतें आहे आपली !”

“एक मिनिट थांबा; हा मी आलोंच पहा !” असें म्हणून सत्येन्द्र द्रुत गतीनें नदीकडे चालता झाला ! आज पोहणेंविहिणें कुठचें ? कशातरी एक दोन बुचकळ्या मारून तो लगेच बाहेर आला. पाहतो, तों त्यानें आणलेली गाडी कोठेंच दिसेना; रमणी मात्र त्याच ठिकाणीं त्याची मार्गप्रतीक्षा करीत उभी होती !

सत्येन्द्र तिच्याजवळ येऊन म्हणाला, “गाडी कुठें गेली ?”

रमणी म्हणाली, “ती गेली निघून !”

“काय, निघून गेली ?” आश्चर्य वाटून सत्येन्द्रानें प्रश्न केला.

“भाडें घेतल्यावांचूनच तो कसा निघून गेला बुवा ?”

रमणी म्हणाली, “त्याला भाडें मिळालें.”

जास्तच आश्चर्यचकित होऊन सत्येन्द्र म्हणाला, “कोणीं दिलें भाडें ?”

हंसून त्याच्याकडे पहात रमणी म्हणाली, “मीं दिलें !”

सत्येन्द्र स्तंभित होऊन म्हणाला, “काय, तुम्हीं ?”

रमणी पुन्हा पूर्ववत् हंसून म्हणाली, “त्यांत काय आहे एवढें आश्चर्य वाटण्यासारखें ? मीं त्याचे पैसे चुकते केले, म्हणून काय बिघडलें ? बरें, पण मला वाटतें आतां आपण चालूं लागावें हें चांगलें ? अगोदरच आज उशीर झाला आहे !” असें बोलून ती पुन्हा एकवार आपलें तें भुवनमोहन हास्य हांसून चालूं लागली.

सत्येन्द्राची सारी बुद्धि नष्ट झाली असावी यांत संशय नाही ! नाही तर तो कितीही अनभिज्ञ असला, तरी ह्या सर्व प्रकाराचा अर्थ काय, असा प्रश्न त्याच्या चित्तांत एकदां तरी उद्भवल्याखेरीज खास राहिला नसता !

मार्गानें चालतां चालतां रमणीनें प्रश्न विचारला, “काल आपण आपलें घर चोरवागानांत आहे, असें सांगितलें होतें, नाही का ?”

सत्य म्हणाला, “हो.”

“तेथें काय फक्त चोरच वास करीत असतात कीं काय ?”

आश्चर्यचकित होऊन सत्येन्द्र म्हणाला, “ कां वरें ? ”

“ मला वाटते आपण तर चोरांचे राजे आहांत ! ” असें बोलून, किंचित् मस्तक वक्र करून सलील कटाक्षपातानें सत्येन्द्राचें हृदय विदारण करीत ती पुन्हा मराल-गतीनें चालूं लागली ! सत्येन्द्राच्या हृदयांतील धाड् धाड् ध्वनि त्याला स्पष्टपणें ऐकूं येऊं लागला !

रमणीच्या कटिस्थलावर विराजमान झालेली कळशी आज नेहमींपेक्षां किंचित् जास्त मोठी होती. त्यांतील गंगाजलाचा ध्वनि होत होता—“ छलात्-छल ! छलात्-छल ! ” त्याचा अर्थ असा होता, कीं, “ हे मुग्ध-अंध युवका ! सावधान राहा ! ही सर्व छलना—तुझ्या नेत्रांत फेंकली जाणारी धूळ आहे ! सांभाळ !! ” असें बोलत बोलत कळशींतील पाणी, एकदां तिरस्कारानें, एकदां व्यंग दर्शविण्याच्या हेतूनें आंतल्या आंत उसळूं लागलें !

चितपूररोडचें तें वळण आलें ! येथूनच सत्येन्द्राला तिचा निरोप घ्यावयाचा होता. अत्यंत संकुचित होऊन अस्फुट स्वरांत तो म्हणाला, “ गाडीभाव्याचे पैसे.....!”

रमणी मार्गे परतून उभी रहात अस्फुट मृदुकंठांत म्हणाली, “ ते तर आपण दिलेच आहेत; आतां त्यावद्दल पुन्हा प्रश्न कशाचा ? ”

तिच्या शब्दांतील गर्भित अर्थ न कळून सत्येन्द्र म्हणाला, “ मीं केव्हां दिले पैसे ? ते तर—”

त्याला मध्येच थांबवून रमणी म्हणाली, “ माझ्याजवळ माझे असें आतां काय राहिलें आहे ? मी माझे पैसे देणार कोटून ? माझ्या सर्वस्वाची चोरी करून, आपण केव्हांच त्याचा अपहार केला आहे;—आतां ‘माझ्या तुझ्याचा’ प्रश्न कोठें उरला ? ” असें म्हणून तिनें आपलें मुख सत्येन्द्राच्या दृष्टीस पडणार नाहीं असें वळविलें ! आम्हाला असें वाटते कीं, ती आपलें उच्छ्वसित हास्य महाप्रयासानें दावण्याच्या प्रयत्नांत असावी !

तिचा हा अभिनय सत्येन्द्राच्या दृष्टीस पडला नाहीं. म्हणूनच त्याच्यावर करण्यांत आलेल्या चोरीच्या आरोपांतील गोड इंगित ध्यानांत येऊन, एकदम त्याचा सर्व संशय दूर झाला ! तिच्या शब्दांची वीज त्याच्या हृदयावरील शंकापटल जाळीत पोळीत त्याच्या हृदयप्रदेशांत खोल जाऊन बसली ! सारें विश्व समोर दिसणाऱ्या मोहक मूर्तींत सांठविलेलें असून, त्यामुळें त्याला निराळाच मोहकपणा

प्राप्त झाला आहे असे त्याला वाटू लागले ! आपले दैव कधी काळी असे उघडेल असे त्याला स्वप्नांतसुद्धा वाटले नव्हते !—

“ प्रसन्न होतां कमलावराने
देतां किती घेशिल दों कराने ? ”

ह्या कव्युक्तीप्रमाणे आज आपले नशीब कल्पनेच्या पलीकडे उदयाला आले आहे, असे त्याला वाटू लागले ! फरक एवढाच की त्याच्या बाबतीत “ कमला-वर ” प्रसन्न झाला नसून, प्रत्यक्ष “ कमला ” च प्रसन्न झाली होती ! आपल्या-वर तिने केलेल्या असीम उपकारांबद्दल, भर रस्त्यांत तिच्या त्या रक्तवर्ण कोमल मृदुचरणांवर मस्तक नम्र करावे अशीही इच्छा क्षणभर त्याच्या हृदयांत उदय पावली ! परंतु दुसऱ्या क्षणीच, असीम लजेने त्याच्या हृदयावर ताबा जमविला ! मान वर उचलून आपल्या प्रियतमेकडे एकवार डोळे उघडून पाहण्याचे धैर्यसुद्धा त्याच्या अंगी उरले नाही ! कांहीं न बोलतां, खाली मान घालून, तो हळूहळू चालता झाला !

वळणाच्या पलीकडे, कांहीं अंतरावर, हुकुमाप्रमाणे फूटपाथवर दासी उभी होतीच ! तरुणी येत असलेली पाहून ती पुढे आली, व आपल्या धनिणीकडे पाहून हंसत हंसत म्हणाली, “ बाईसाहेब, त्या गृहस्थाच्या नाकांत वेंसण घालून त्याला रस्तोरस्ती अशा नाचवीत कां हिंडतां तुम्ही ? घरचा बरा आहे, की आहे आपला असाच भुकेबंगाल ? कांहीं प्राप्तीची आशा असल्यास बरे; नाही तर उगाच त्रास करून घेण्यांत काय अर्थ आहे ? ”

रमणी हंसून म्हणाली, “ तो घरचा श्रीमंत आहे किंवा नाही, तें कांहीं मला ठाऊक नाही ! परंतु त्याच्या श्रीमंतीशीं मला काय करायचें आहे ? अशा भोळ-सटाच्या नाकांत वेंसण घालून रस्तोरस्ती हिंडविण्यांत मला मोठी मौज वाटते ! निव्वळ करमणुकीपेक्षां ह्या बाबतींत माझा दुसरा कांहीं उद्देश आहे, असे का तुला वाटते ? ”

दासीचे हास्य तिच्या पोटांत मावेना ! हास्याचा भर ओसरल्यानंतर कांहीं बेळाने ती म्हणाली, “ बाई, बाई, बाई ! तुमची देखील अगदीं कमालच आहे म्हणायची ! करमणुकीचा हा प्रकार अगदीं नवीन वाटतो मला ! पण तें मेलं एक असो; बाकी माणूस दिसायला कसा राजबिंडा आहे अगदीं ! त्याचे डोळे, नाक, कान, सारे कसे अगदीं रेंखीव ! वर्ण तरी किती सुरेख आहे ! मला वाटते, तो

खात्रीनें कोणा तरी उच्च कुलांतला असावा ! तुम्हा उभयतांची जोडी कशी पण शोभत होती ! तुम्ही उभयतां बोलत उभीं असतांना मी पहात होतें-जणूं काय एका फांदीवर फुललेलीं दोन गुलाबाचीं फुलेंच !”

पुन्हा किंचित् हंसून रमणी म्हणाली, “ वरें, चल आतां ! तुझ्या तो इतका मनांत भरला असेल, तर थोड्याच दिवसांत मी तुला वक्षीस म्हणून देऊन टाकीन तो ! चल !”

दासीदेखील सहजासहजीं हार जाणारी नव्हती ! रमणीच्या भाषणाला हंसत हंसत उत्तर देत ती म्हणाली, “ नाही. बाईसाहेब, एक वेळ अशी वस्तु प्राप्त झाली असतांना, जिवांत जीव असे तोंपर्यंत, दुसऱ्याला देणें तर दूरच राहूं या, परंतु स्वतःच्या दृष्टीआड देखील होऊं देणें अशक्य होईल, हें सांगून ठेवतें !”

[४]

ज्ञानी पुरुषांचें असें वचन आहे कीं, असंभवनीय गोष्टी प्रत्यक्ष पाहूनसुद्धां दुसऱ्याला सांगूं नयेत. कारण जे अज्ञानी आहेत, त्यांचा त्यांवर विश्वास वसणें शक्य नाही ! कोणाला विश्वास वाटो किंवा अविश्वास वाटो, एवढी गोष्ट मात्र खरी, कीं त्या दिवशीं सत्य घरीं परत येऊन टेनिसनूच्या “ डॉन जॉन ” नामक काव्याचें भाषांतर करण्याकरितां बसला ! सत्येन्द्राचें एवढें वय झालेलें ! एम्. ए. च्या वर्गांत शिक्षण घेत असलेला ज्ञानविदग्ध पुरुष तो; परंतु त्याच्या अंतःकरणांत एकदांही असा प्रश्न उपस्थित झाला नाही कीं, भररस्त्यांत, दिवसाचा उज्ज्वल प्रकाश शांत जगाच्या दृष्टीपासून अलिप्त नसतांना, घडलेल्या प्रेमप्रदानाच्या ह्या अद्भुत प्रसंगांत कांहीं सत्याचा लवलेश असणें शक्य आहे किंवा नाही ! अशा प्रकारें वाहणाऱ्या प्रेमप्रवाहांत अगदीं निःशंक चित्तानें वाहून जाणें निरापद आहे किंवा काय, ह्याबद्दल एक क्षणभरसुद्धां विचार करण्याची त्याला आवश्यकता वाटली नाही ! आपली प्रेमसृष्टिसुद्धां सत्यच आहे असें सत्य समजत होता !

दोन दिवस झाले. तिसऱ्या दिवशीं सकाळीं रोजच्याप्रमाणें स्नान आटोपून परत येत असतां, अपरिचित रमणी सत्येन्द्राला म्हणाली, “ काल रात्रीं मी नाटक पाहण्याकरितां गेलें होतें ! सरलेनें अनुभविलेले कष्ट पाहून हृदय अगदीं फाटून जातें-नाहीं ?”

सत्येन्द्रानें “ सरला ” नाटक पाहिलें किंवा वाचलें नव्हतें; परंतु ज्या मूळ कादंबरीवरून तें नाटक लिहिलें आहे, ती “ स्वर्णलता ” नामक कादंबरी त्यानें

वाचली होती! तो हक्क हक्क म्हणाला, “ होय. फारच दुःखांत तिचा विचारीचा शेवट झाला !”

रमणी एक दीर्घ निश्वास टाकून नाटकासंबंधी चर्चा पुढे चालवीत म्हणाली, “आः! फारच भयानक कष्ट सोसावे लागले तिला! वरें, सरलेचेंच आपल्या पतीवर एवढें जिवापाड प्रेम कां होतें, आणि तिच्या वडील जावेचें आपल्या पतीवर तसें प्रेम कां नव्हतें? उभयतांमधील ह्या भेदाचें कारण काय असावें असें तुम्हाला वाटतें?”

सत्येन्द्रानें संक्षिप्त उत्तर दिलें, “ एकेकीचा स्वभाव तो !”

रमणी म्हणाली, “ स्वभाव हेंच त्याचें खरें कारण असावें, असें मलाही वाटतें! तसें पाहिलें, तर बहुतेक सारींच माणसें विवाह करतात. परंतु प्रेम मुळाशीं असून झालेले विवाह कितीसे असतील वरें? एवढेंच नाही, तर विवाह झाल्यानंतर सुद्धां एकमेकांवर सारख्या प्रमाणांत प्रेम करणारीं जोडपीं कितीशीं सांपडतील? फारच थोडीं! कित्येक माणसें तर अशीं असतात, कीं आयुष्य संपेपर्यंत सुद्धां, प्रेम म्हणजे काय ह्या गोष्टीची त्यांना ओळख नसते! तें ओळखण्याची क्षमताच त्यांच्या हृदयांच्या ठिकाणीं वसत नाही! आपण पाहत नाहीं का? समाजांत असे किती तरी लोक आहेत, ज्यांना गाण्याविण्याचा मुळींसुद्धां नाद नसतो! अशांच्या पुढें प्रत्यक्ष गंधर्व-किन्नर येऊन जरी आलाप काढूं लागले, तरी ह्यांच्या मस्तकांत तिडिक उठायची! तो औरंगझेब बादशहा असाच होता म्हणतात! गाण्याचा त्याला अगदीं मनापासून तिडकारा! तशींच दुसरीं कांहीं माणसें असतात; त्यांना म्हणे कधीं रागच येत नाहीं! लोक अशा माणसांची फार स्तुति करतात; पण मला नाहीं वाई असला स्वभाव आवडत! स्तुति करण्याऐवजीं मला त्यांची निंदाच करावीशी वाटते !”

किंचित हंसून सत्येन्द्र म्हणाला, “कां वरें?”

रमणीनें उद्दीपित स्वरांत उत्तर दिलें, “ कारण असे लोक हृदयाचे दरिद्री असतात म्हणून! क्रोध येण्याची क्षमता सुद्धां मनुष्याच्या अंगां असावयाला पाहिजेच! अक्षमतेच्या अंगां कांहीं गुण असतील हें मला मान्य आहे; परंतु त्या गुणांपेक्षां दोषच जास्त असतात असे मला वाटतें. उदाहरणार्थ, हाच सरलेचा वडील दीर पहा! त्याच्या स्त्रीच्या हस्तें एवढा अत्याचार घडूनसुद्धां, त्याला तिचा मुळींच राग आला नाही. ”

सत्येन्द्रानें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं !

रमणी पुन्हां म्हणाली, “ आणि त्याची पत्नी ती-प्रमदा कीं काय तिचें नांव ? ती तरी काय भयंकर बाई ! स्त्री असूनही असा कठोर स्वभाव असणें शक्य असतें असें मला वाटलें नव्हतें. मी तेथें असतें, तर त्या मेल्या राक्षसीणीचा गळा दाबून तिचा जीवच घेतला असता ! ”

सत्येन्द्र हंसून म्हणाला, “ अगदींच असंभवनीय ! प्रमदा म्हणून सत्यसृष्टींत कोणी स्त्री होती, असें का वाटतें तुम्हाला ? ती म्हणजे नुसती कविकल्पना—”

त्याला मध्येच थांबवून जास्तच उत्तेजित होऊन तो म्हणाली, “ कवीनें तरी अशी कल्पना काय म्हणून करावी ? सर्व सांगतात, कीं प्रत्येक व्यक्तीच्या अंतःकरणांत आत्म्याच्या स्वरूपांत परमेश्वर वास करीत असतो म्हणून ! परंतु प्रमदेचें चरित्र पाहून तर असें मुळींच वाटत नाहीं ! तिच्या अंतःकरणांत परमेश्वराच्या ऐवजीं सैतानाचाच वास असावा, असेंच वाटतें ! खरें पाहिलें असतां, मनुष्याच्या अंतःकरणांत एकमेकांबद्दल प्रेमभाव उत्पन्न करून, लोक साऱ्या मानव-जातीवर प्रेम करण्यास शिकतील, असें शिक्षण लेखकानें आपल्या पुस्तकांतून लोकांना द्यायला हवें ! परंतु ह्या बाबतींत पहावें, तों एका माणसाचें दुसऱ्या-वर प्रेम जडण्याऐवजीं, त्याबद्दल तीव्र तिरस्कार मात्र वाढूं लागतो ! प्रमदेच्या चरित्राकडे पाहून कोणाच्या मनांत तिच्याबद्दल प्रेम किंवा करुणा उत्पन्न होईल ? कोणाला वाटेल, तिच्या हृदयांत परमेश्वराचें अधिष्ठान आहे असें ? ”

हें भाषण ऐकून सत्येन्द्राला बरेंच आश्चर्य वाटलें ! तिच्या मुखाकडे पाहून तो म्हणाला, “ तुम्ही पुष्कळ पुस्तकें वाचलीं आहेत वाटतें ? ”

रमणी म्हणाली, “ मला इंग्रजी येत नाहीं. बंगालींतून जेवढीं पुस्तकें प्रसिद्ध होतात, तीं सारीं मी वाचीत असतें ! चांगलें पुस्तक असलें, तर त्या नादांत मला कशाचेंही भान राहत नाहीं ! हें एक वेडच जडलें आहे मला, असें म्हणायला कांहीं हरकत नाहीं ! पण हें पहा—चितपूर रोड संपलाच ! येथून माझें घर अगदींच जवळ आहे ! चला ना माझ्या घरीं एकदां ! मजजवळ असलेलीं सारीं पुस्तकें मी दाखवितें आपल्याला !

सत्य दचकून म्हणाला, “ तुमच्या घरीं ? ”

“ होय. माझ्या घरीं ! चला, तुम्हाला आलेंच पाहिजे ! ”

एकाएकीं सत्येन्द्राचें मुख पांढरें फटफटीत झालें ! तो भीतिग्रस्त स्वरांनें म्हणाला, “ नको, नको ! भलतेंच—”

“भलतेंचबिलतेंच कांहीं नाही ! आज मी कांहींसुद्धां ऐकणार नाही—आपण आलेंच पाहिजे !”

“नको, आज नको—मग येईन केव्हां तरी.” असें बोलून सत्येन्द्रानें कंपित गतीनें प्रस्थान केलें ! आपल्या अपरिचित प्रेमिकेचें वाङ्मयासंबंधीं उच्च ज्ञान पाहून तिच्याबद्दलच्या अभिमानयुक्त श्रद्धेनें त्याचें हृदय अवनत झालें !

* * * *

आज सकाळच्या प्रहरीं सत्येन्द्र एकटाच स्नान आटोपून, मंद मंद पावलें टाकीत घराकडे चालला होता ! त्याचें मुख अगदींच म्लान दिसत असून, त्याची अवनत दृष्टि अत्यंत कातर—अश्रुसिक्त दिसत होती ! अजूनसुद्धां त्याच्या नेत्राच्या पापण्या भिजलेल्या होत्या ! आज चार दिवस झाले, त्याच्या त्या अपरिचित प्रियतमेचें त्याला दर्शनसुद्धां झालें नव्हतें ! या चार दिवसांत एकदांसुद्धां ती गंगास्नानाला आली नव्हती !

हे चार दिवस त्यानें कसे घालविले असतील, तें त्याचें त्यालाच ठाऊक ! किती तरी निरनिराळ्या स्वरूपाचे विचार त्याच्या अंतःकरणांत धुडगूस घालीत होते ! “मन चिंती, तें वैरी चिंती ना !” ही म्हण प्रेमी हृदयाच्या बाबतींत अगदीं अक्षरशः सत्य आहे ! ती आजारी तर नसेल ना ? तिच्यावर कांहीं संकट तर आलें नसेल ना ? कोणत्या तरी अपघातांत तर ती सांपडली नसेल ना ? एक ना दोन, अशा शेंकडों दुश्चिन्ता त्याला भेडसावूं लागल्या ! ह्या चार दिवसांत झोंप कशी असते, तें त्याला ठाऊक नाही ! रात्रंदिवस जिवाला एकच तळमळ—एकच ध्यास लागलेला होता !

दुदैवानें त्याला तिचें नांवसुद्धां ठाऊक नव्हतें ! ती राहत असे, त्या रस्त्याच्या नांवाखेरीज त्याला तिचा दुसरा कोणताही पत्ता माहित नव्हता अशा स्थितींत तिचा शोध लावायचा तरी कसा ? तिच्यासंबंधीं माहिती मिळवायची तरी कोणत्या उपायानें ? त्याच्या हृदयाची तळमळ कांहीं केल्या शांत होईना ! शोकामुळें आणि आत्मग्लानीमुळें त्याचें हृदय दग्ध होत आहे, असें त्याला वाटे ! कां बरें तो त्या दिवशीं तिच्या घरीं गेला नाही ? एकदां घर पाहून आल्यानंतर मग कोणताच प्रश्न उरला नसता ! तिच्या आग्रहपूर्ण विमंत्रणाचा स्वीकार न केल्याबद्दल त्याला अत्यंत पश्चात्ताप वाहूं लागला !

सत्येन्द्राचें खरोखरच प्रेम जडलें होतें ! हा नुसत्या सौंदर्य-दर्शनामुळें उत्पन्न झालेला क्षणिक मोह नसून, ती हृदयाची गंभीर पिपासा होती ! छलना किंवा कापट्य ह्यांची कल्पनासुद्धां त्याला कधीं शिवली नाही. त्याच्या अंतःकरणांत एकच भावना वसत होती; ती म्हणजे—खरोखरच निःस्वार्थ, अक्षरशः पवित्र, संपूर्ण हृदय-व्यापी प्रेम !

“ बाबूसाहेब ! ”

हे शब्द कानीं येतांच सत्येन्द्र आपल्या उदास विचारांच्या तंद्रींतून दचकून जागा झाला ! हांक ऐकूं आली, त्या दिशेकडे वळून पाहतो, तों तिच्याबरोबर नेहमीं येणारी दासी, मार्गाच्या एका बाजूस त्याची मार्ग-प्रतीक्षा करीत उभी होती.

तिला पाहतांच सत्येन्द्राच्या हातांत जणूं काय प्रत्यक्ष स्वर्गच आला ! आपल्या प्रेमास्पदाबद्दल आतां कांहीं तरी वर्तमान कळणार ह्या जाणिवेनें उत्सुक होऊन, तो मोठ्या लगबगीनें तिच्याजवळ गेला, आणि उत्कंठापूर्ण स्वरानें म्हणाला, “ ती— ती कुठें आहे ? ” त्याच्यानें जास्त धीर धरवला नाही ! हृदयांतील दारुण आवेग असह्य होऊन त्याच्या नेत्रांतून अश्रुप्रवाह वाहूं लागला.

पण हें पाहून दासीला फार हंसूं आलें. त्याच्या दृष्टीस आपलें हास्य दिसूं नये, याकरितां तिनें खालीं मान घालून कृत्रिम दुःखपूर्ण स्वरांत म्हटलें, “ बाई-साहेबांची तव्येत फार बिघडली असून त्यांनीं आपला सारखा ध्यास घेतला आहे ! ”

“ चल ! ” असें म्हणून त्याच क्षणीं नेत्र पुसून सत्येन्द्र तिच्या मागोमाग चालूं लागला ! चालतां चालतां त्यानें गद्गद स्वरांत प्रश्न केला, “ आजार कोणता आहे ? प्रकृति फारच वाईट झाली आहे का ? ”

दासीनें उत्तर दिलें, “ नाही, तसें कांहीं नाही ! पण ताप मात्र बराच आहे अंगांत ! ”

यानंतर सत्येन्द्र कांहींच बोलला नाही. तो मुकाट्यानें खालीं मान घालून त्या म्हातान्या दासीच्या पाठोपाठ चालला होता ! तिच्या प्रकृतीस लवकर आराम वाटावा, ह्याकरितां त्यानें मनांतल्या मनांत परमेश्वराजवळ किती प्रार्थना केली, किती नवस केले !

एकदांचें घर आलें ! सत्येन्द्रानें पाहिलें, तों समोर एक खूब मोठा वाडा होता. देवडीवर एक परदेशी द्वारपाल बसला होता. मनांत कांहीं शंका उत्पन्न होऊन,

आंत पाऊल ठेवण्यापूर्वी सत्येन्द्रानें दासीला थांबवून प्रश्न केला, “ मी आंत आलों, तर तुझ्या मालकिणीच्या वडिलांना राग तर येणार नाहीना ! त्यांची माझी मुळीच ओळख नाही, म्हणून विचारतो ! ”

दासी म्हणाली, “ त्याबद्दल तुम्ही निश्चित असा अगदी ! आमच्या ताईसाहेबांना वडील नाहीत ! त्यांना फक्त आई आहे; त्यांना ह्या प्रकाराबद्दल सर्व माहिती असून, ताईसाहेबांप्रमाणे त्यांचेही तुम्हावर फार प्रेम आहे ! तेव्हां ह्या बाबतीत तुम्ही कांहींच आशंका बाळगायला नको ! ”

एक अक्षरसुद्धां मुखावाटे न काढतां सत्येन्द्र मुकाट्यानें आंत शिरला !

एकामागून एक किती तरी खोल्या पार करीत, जिने चढून सत्येन्द्र तिसऱ्या मजल्यावर येऊन दाखल झाला. घरांतील सर्व सामानसुमान श्रीमंती थाटाचें असून, एकंदर व्यवस्था पाहतां, वाड्याचा मालक जसा श्रीमंत तसाच सुशिक्षित आणि रसिक असावा, असें दिसत होतें. तिसऱ्या मजल्यावर एकंदर तीन खोल्या होत्या. पैकीं एकींत सत्येन्द्र सध्यां उभा असून, त्याच्या समोरच एक मोठा हॉल होता. ह्या मजल्यावरील प्रत्येक खोली-त्यांतल्या त्यांत तो हॉल फारच सजविलेला दिसत होता. हॉलच्या दारावर पडदा ओढला असल्याकारणानें, आंत कोण काय करीत आहे, तें त्याला दिसत नव्हतें. तरी पण आंतून ऐकूं येणाऱ्या उच्च हास्य-ध्वनीवरून कल्पना केली असतां, आंत तीन चार माणसें तरी असावीं असें सहज अनुमान करतां येण्याजोगें होतें ! सत्येन्द्र जिना चढून वर प्रवेश करतो न करतो इतक्यांत त्याच्या कानांवर तबल्याचा आणि चाळांचा मंजुल ध्वनि येऊन आदळला. त्याला ह्याचें फार आश्चर्य वाटलें; तरी तो त्या दासीमागून चाललाच होता ! दासीनें पडद्याकडे बोट दाखवून सत्येन्द्राला म्हटलें, “ या खोलींत चला ! ” तो दाराशीं येतांच, एका हातानें पडदा उचलून धरीत ती उच्च कंठांत म्हणाली, “ ताईसाहेब, हा सांभाळा आपला प्रियकर ! ”

तीव्र हास्याचा एकच कोलाहलध्वनि झाला ! आंत जें दृश्य सत्येन्द्राच्या दृष्टीस पडलें, तें पाहून त्याच्या हृदयावर जबरदस्त आघात झाला ! आपण मूर्च्छित होऊन खालीं पडतो कीं काय, असें वाटून त्यानें दाराचा आश्रय घेतला ! एका क्षणांतच डोळ्यांसमोर घेरी येऊन तो तेथेंच एका कोचावर मद्दकन बसला !

आंत सबंध हॉल फार उंची सामानानें उत्तम रीतीनें शृंगारला होता ! जाग-जागीं खुर्च्या, कोच वगैरे सामान व्यवस्थितपणें मांडलें असून, हालच्या मध्य-

भागीं एक मोठी उंच गादी टाकलेली असून, तीवर तक्क्याशीं पाठ टेंकून, पोषाख अंगावर घातलेले तीन इसम बसले होते. एकाच्या हातांत एक वाजाची पेटी असून, दुसऱ्या इसमासमोर तबला पडलेला होता ! तिसरा इसम या दोघांपासून कांहींशा अंतरावर बसला असून एकचित्तानें यथेच्छ सुरापान करीत होता ! चाललेल्या प्रकाराकडे त्याचें तिळमात्रसुद्धां लक्ष असलेलें दिसत नव्हतें ! आणि ती ? ती बहुतेक नुकतीच कांहीं वेळापूर्वीं नृत्य करीत असावी, असें दिसत होतें ! तिच्या पायांत चाळ बांधलेले असून, सर्वांगावर उत्तमोत्तम दागिने घातलेले होते ! तिच्या नेत्रांकडे पाहतांच, त्यांत मदिरेचा प्रभाव स्पष्टपणें दृग्गोचर होत होता !

सत्येन्द्राला एकदम खालीं बसतांना पाहून ती त्वरित गतीनें त्याच्याजवळ आली, आणि त्याचा एक हात आपल्या हातांत घेऊन, उच्च हास्य करीत म्हणाली, “ आमच्या दोस्ताला कांहीं फिद्द वगैरेचा आजार आहे वाटतें ! नको गडे, आतां हीं असलीं सोंगें पुरे झालीं ! उठा. मला बाई असल्या गोष्टींचें भारीं भय वाटतें ! ”

चेतनारहित झाडावर वीज पडली, म्हणजे तें झाडसुद्धां कंपित होतें, तद्वत्च तिचा करस्पर्श होतांच सत्येन्द्राच्या सर्व शरीरांतून विद्युत्प्रवाहाचा धक्का वसून, तें कांपूं लागलें !

दाह्याच्या धुंदींत असल्यामुळें तिची शुद्धि कांहींशी नष्ट झाल्यासारखी झाली होती. ती सत्येन्द्राला म्हणाली, “ तुम्हाला माझे नांव ठाऊक आहे का ? मला विजली म्हणतात !—आणि तुमचें नांव काय ?—सांगा—सांगा ना गडे ! ”

खोलींतील सर्व मंडळी मोठ्यानें ‘ खो खो ’ करून हंसूं लागली ! दासीची तर हंसतां हंसतां अगदीं मुरकुंडी वळली ! हंसतां हंसतां ती म्हणाली, “ हिः हिः हिः ! ताई.....ताईसाहेबांची तर अगदीं कमाल.....हिः हिः हिः ! ”

कृत्रिम रागानें तिच्याकडे वळून विजली रोषयुक्त स्वरांत म्हणाली, “ उगाच हंसूं नकोस अशी ! चहाटळ कुठची ! ” नंतर पुन्हां सत्येन्द्राकडे वळून त्याचा हात ओढीत म्हणाली, “ हं. उठा, चला गडे ! येथें बसूं नका असे ! ” असें म्हणून तिनें त्याला जबरदस्तीनें उठवून दुसऱ्या एका लहान गादीवर तक्क्याशीं नेऊन बसविलें, व स्वतः त्याच्यासमोर दोन्ही गुडघे टेंकून हात जोडून गायन करूं लागलीः—

(गझल)

मुहतासे सोनेवाली अब ये किस्मत खुल गई ।
दिलको दिलवर मिलगया, अब फुरकते शब मिट गई ॥
सूरते मेहेताब देखा-इत्तेफाकन् हंस उठा ।
सब गिला जाता रहा, अब हसरतें भी मिट गई ॥
दोनो जानिवसे इशारे हो चुके-बस् हो चुका ।
हो मुबारक इन्शा अल्ला, दिलजमाई हो गई ॥
दिल तड़फता था कभी का फुरकते दीदार में।
अबतलक थी कमनसीबी-खुशनसीबी हो गई ॥

गायन संपलें ! इतक्यांत, जो इसम दारुचे पेल्यावर पेले रिकामे करीत बसला होता, त्याला मदरेच्या धुंदींत, एकाएकीं साधुभक्तीची लहर आली ! सत्येन्द्राच्या दुर्दैवानें आज स्नान झाल्यानंतर जगन्नाथाच्या घांटावरील त्या ब्राह्मणानें, त्याच्या कपाळावर चंदनाचा एक भला मोठा त्रिपुंड्र लावून दिला होता ! त्यावरून, सत्येन्द्र हा कोणी तरी मोठा साधु पुरुष आहे, अशी त्या दारुच्याची कल्पना झाली ! गादीवरून उठून झोकांब्या खात खात येऊन, त्यानें सत्येन्द्रासमोर साष्टांग नमस्कार घातला, व म्हणाला, “ साधुमहाराज, मी फार मोठा पातकी आहे; मला क्षमा करावी !—थोडे चरणरज.....! ”

पेटी वाजवीत असलेला गृहस्थ अजूनपर्यंत बराच शुद्धीवर होता. दारुच्याची ही लीला अवलोकन करून त्याच्या अंतःकरणांत सत्येन्द्राबद्दल सहानुभूति उत्पन्न झाली. त्याच्या वतीनें दारुवाजाजवळ रदवदली करीत तो म्हणाला, “ चल, ऊठ तेथून ! कां उगाच त्या विचार्याला मारून मुटकून साधू बनवीत आहेस ? ”

त्याचा प्रतिवाद करून, हंसत हंसत बिजली म्हणाली, “ वाः ! मारून मुटकून कसें ? तो खरोखरच साधुपुरुष आहे ! आणि म्हणूनच, भर दिवसां, त्याला घरीं आणून तुम्हा सर्वांना ही गम्मत दाखवीत आहे ! तुम्हाला माझे बोलणें खोटें आहे असें वाटत असेल, तर तुम्ही त्यालाच विचारा हवें तर ! नाही तर नको, मीच विचारतें, म्हणजे बरें पडेल ! ” असें बोलून ती पुन्हां सत्येन्द्राकडे वळून म्हणाली, “ बरें, आतां तुम्हीच सांगा पाहूं, तुमची माझ्याबद्दल काय कल्पना झाली होती तें ? मी नित्य गंगास्नान करण्याकरितां येत असें, तेव्हां मी ब्राह्मणही नाही किंवा ख्रिस्ती, मुसलमान वगैरेही नाही, ह्याबद्दल तर तुमची खात्रीच झाली

असली पाहिजे ! बरें, रोज गंगास्नान करणाऱ्या जुन्या चालीच्या हिंदू कुटुंबांत एवढी मोठी तरुणी एक तर सधवा तरी असली पाहिजे, किंवा विधवा तरी असली पाहिजे ! हें सर्व समजत असूनही तुम्ही माझ्यावर प्रेम करावयास सुरुवात केलीत, त्यांत तुमचा उद्देश काय होता ? माझ्याशीं लग्न लावायचें होतें, कीं पळवून न्यावयाची इच्छा होती ? काय तें सांगा ना—सांगा ना —?”

पुन्हां उच्च हास्यध्वनि होऊं लागला. तो भर ओसरल्यानंतर पुन्हां सत्येन्द्रावर नाना प्रकारच्या प्रश्नांचा भडिमार सुरू झाला. परंतु सत्येन्द्रानें मानही वर केली नाही, किंवा त्यांपैकीं एका प्रश्नाचें उत्तरही दिलें नाही ! एकाद्या पाषाण मूर्तीप्रमाणें निश्चल होऊन तो बसला होता ! त्याच्या अंतःकरणांत काय चाललें होतें त्याचें वर्णन करून सांगावयाचें तरी कसें ? आणि सांगितलें, तरी तें समजणार कोणाला ?

इतक्यांत अकस्मात् कांहीं आठवण होऊन विजली उठून उभी राहिली, व दासीला उद्देशून म्हणाली, “ मला अगदींच विसर कसा पडला, ह्याचें आश्चर्य वाटतें ! जा, श्यामा, लवकर जा आणि यांच्याकरितां फराळाचें घेऊन ये लवकर —स्नान आटोपून सरळ इकडेच आलेले आहेत; तेव्हां प्रातरुपहार अजून व्हायचाच असेल ! थट्टामस्करींत निष्कारण वेळ घालवून मी उगाच उशीर लावला ! जा, लवकर आण जा ! ” बोलतां बोलतां तिचा थट्टेचा स्वर बदलून जाऊन त्या ठिकाणीं अकृत्रिम स्नेहयुक्त आणि अनुत्स कंठस्वर श्रवणीं येऊं लागला !

थोड्याच वेळांत एका ताटांत निरनिराळ्या प्रकारचे फराळाचे जिनस घालून दासीनें तें ताट सत्येन्द्राच्या समोर आणून ठेवलें ! सत्येन्द्र मान वर उचलीत नाही, असें पाहून विजलीनें पुन्हां त्याचा हात आपल्या हातांत घेतला व म्हणाली, “ हें काय ? असे स्तब्ध कां ? सुरुवात करा. ”

आपली सर्व शक्ति एकत्रित करून सत्येन्द्र आपलें चित्त स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न करीत होता ! आपलें प्रेताप्रमाणें फटफटीत दिसणारें मुख वर उचलून, तो शांतपणें, पण अत्यंत शुष्क स्वरांत म्हणाला, “ मी फराळ करणार नाही ! ”

“ कां बरें ? धर्म वाटेल अशी का भिती वाटते आपल्याला ? मी महार आहे कीं चांभार ? ” विजलीनें विचारलें.

“ तुम्ही महार किंवा चांभार असतां, तर एक वार मी तुमच्या घरीं खाह्मे सुद्धा असतें. परंतु तुम्ही ज्या..... ! ”

हे तीव्र शब्द ऐकून बिजली हंसूं लागली. हंसत हंसत ती म्हणाली, “ भाषेचे पांचपेंच माझ्या भोळ्या शंकरालाही कळतात एकूण, अं ? ” असें बोलून ती पुन्हां हंसूं लागली ! परंतु या वेळीं तिच्यावरोबर दुसरें कोणीही हंसलें नाहीं; याचें कारण हेंच कीं, तिच्या स्वतःच्या हंसण्यांत कांहीं जीव नव्हता. हंसण्याचा नुसता शब्दमात्र होत असून, त्या हंसण्यापासून हंसणाऱ्याचें अंतःकरण दुसरीकडेच कोठें तरी फार निराळ्या वातावरणांत हेलकावे खात होतें !

सत्येन्द्र दृढतापूर्वक म्हणाला, “ माझे नांव सत्येन्द्र आहे—भोळा शंकर नाहीं. भाषेंतील खांचाखोचांसंबंधी मला कांहींच समजत नाहीं ! स्वतःची चूक झाली असली, तर ती सुधारण्याचें शिक्षण मात्र मला चांगलें मिळालें आहे ! ”

यावर बिजली कांहीं तरी बोलणार होती; परंतु कोणाला ठाऊक कोणता विचार मनांत येऊन तिनें आपलें बोलणें आंतल्या आंतच दावलें ! कांहीं वेळानंतर ती पुन्हां सत्येन्द्राकडे वळून म्हणाली, “ मीं स्पर्श केलेला पदार्थ तुम्ही खाणार नाहीं ? ”

सत्येन्द्र निश्चयानें म्हणाला, “ नाहीं ! ”

बिजली उठून उभी राहिली. तिच्या स्वरांत ह्या वेळीं एक विलक्षण तीव्रता ऐकूं येत होती. प्रत्येक शब्दावर जोर देत ती म्हणाली, “ खावेंच लागेल ! माझी पूर्ण खात्री आहे, कीं आज नाहीं उद्यां, परवां—आणखी चार दिवसांनीं तुम्हाला आपला शब्द मागें घ्यावाच लागेल ! ”

तितक्याच दृढनिश्चयानें सत्येन्द्र म्हणाला, “ हा आपला भ्रम आहे ! चूक ही प्रत्येक मनुष्याकडून होतच असते ! माझ्या हातून घडलेली चूक केवढ्या भयानक स्वरूपाची होती, हें प्रत्येकाला कळलें आहे—मलाही तें आतां चांगलें कळलें आहे ! परंतु माझ्याबद्दल आपलीही चूक होत आहे, असें मी पुन्हां बजावून सांगतो. आज नाहीं, उद्यां नाहीं, आठ दिवसांनीं नाहीं, ह्या जन्मांत नाहीं—पुढील जन्मांतही तुमच्या स्पर्शानें दूषित झालेलें अन्न मी केव्हांही खाणार नाहीं !—ठीक आहे. आतां मला परवानगी द्यावी, मी जातो !—येथील वातावरणांत माझे रक्त सुकून जीव कासावीस होऊं लागला आहे ! ”

त्याच्या मुखावरील तिरस्काराची छाया एवढी भीषण व स्पष्ट होती कीं, दाहल्याच्या ती दृष्टीस पडून, तो सुद्धां मनांत चरकला ! मस्तक हालवून बिजलीकडे वळून तो म्हणाला, “ बिजली बिबि, ‘ अरसिकेषु रसस्य निवेदनम् । ’ जाऊं

या ! काय अर्थ आहे त्यांत ? जाऊं दे-जाऊं दे त्याला ! सकाळच्या मजेदार भैरवीची घाण मात्र केली यानें ! ”

परंतु त्याच्या भाषणाकडे बिजलीचें लक्ष होतें कोठें ? ती सत्येन्द्राच्या त्या करारी मुद्रेकडे टक लावून पहात उभी होती. सत्येन्द्राच्या बावतींत खरोखरच तिची चूक झाली होती. सत्येन्द्राच्या भाषणानें तिच्या नेत्रांवरील भ्रमपटल एकदम नाहीसें झालें ! ह्या मितभाषी, बाह्यस्वरूपावरून अत्यंत शांत दिसणाऱ्या पुरुषाच्या अंगीं एवढें धैर्य-एवढा करारीपणा-वसत असेल असें तिला स्वप्नांत-सुद्धां वाटलें नव्हतें. त्याचें भाषण ऐकून ती स्तंभित होऊन उभी राहिली.

सत्य आसनावरून उठला. बिजली मृदुस्वरांत म्हणाली, “ इतक्यांतच जाऊं नका-आणखी बसा थोडा वेळ ! ” तिच्या मुखावर गंभीरता पसरली होती.

तिनें उच्चारलेले हे शब्द त्या दारूबाजाच्या कानांत शिरतांच, तो ओरडून म्हणाला, “ हं, हं, हं, हं ! त्याला थांबण्याकरितां आग्रह करूं नका. ह्या पहिल्या आवेगाचा भर ओसरला म्हणजे आपोआपच येईल परत-जातो कोठें ? एकदां मासा गळाला अडकला, कीं संपलें !-जाऊं द्या त्याला ! ”

सत्य हॉलच्या बाहेर येऊन उभा राहिला. बिजली त्याच्या मागोमाग येऊन त्याचा पथावरोध करून हळू हळू म्हणाली, “ हे लोक पहात आहेत म्हणून; नाही तर येथल्यायेथें आपल्या चरणांवर मस्तक ठेवून, मी माझ्या अपराधाबद्दल क्षमाप्रार्थना केली असती.—खरोखरच माझा अपराध अत्यंत मोठा—”

सत्येन्द्र दुसरीकडे मान फिरवून स्तब्ध उभा राहिला.

ती पुन्हां म्हणाली, “ ह्या शेजारच्या खोलींत माझी लायब्ररी आहे. एक वेळ पहायची नाही का ? या, आंत या-म्हणजे मी मोकळ्या अंतःकरणानें आपली क्षमा मागतें ! ”

‘ नाही ’ असें म्हणून सत्येन्द्रानें आपलीं पावलें जिन्याकडे वळविलीं. बिजली त्याच्या मागोमाग येत होती. ती हळू हळू म्हणाली, “ उद्यां तरी भेट होईल का ? ”

“ नाही ! ”

“ यापुढें कधीच भेट होणार नाही का ? ”

“ नाही ! ”

बिजलीचा कंठ भरून आला. येणारे अश्रु थांबविण्याचा प्रयत्न करीत ती मोठ्या प्रयासानें अस्फुट स्वरांत म्हणाली, “ आपलें पुन्हां दर्शन होणार नाही, ह्या गोष्टी-

वर माझा विश्वासच बसत नाही! परंतु जरी तसें होणें माझ्या दैवीं नसलें, तरी एवढ्या एका गोष्टीवर आपला विश्वास बसेल का?—”

भग्नस्वर कानीं येतांच सत्य विस्मित झाला. परंतु लगेच त्याच्या अंतःकरणांत विचार उत्पन्न झाला. गेल्या पंधरा सोळा दिवसांपासून चालत असलेल्या अभिनयाच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां, भग्नस्वर म्हणजे काय होय? तरीदेखील तो थांबला, व विजलीकडे मुख वळवून उभा राहिला. त्याच्या मुद्रेवरील प्रत्येक रेषेंत तिच्यावद्दल वाटणारा अविश्वास पाहून विजलीचें काळीज चर्रं झालें! परंतु ती तरी काय करणार? हाय! हाय! तिच्यावद्दल त्याच्या अंतःकरणांत विश्वास उत्पन्न व्हावा, असें तिनें त्याच्याशीं केव्हां वर्तन केलें होतें? तिच्यावद्दल विश्वास उत्पन्न करणारे सर्व उपाय तिनें स्वतःच झाडून फेंकून दिले होते!

सत्येन्द्रानें प्रश्न विचारला, “तुमच्या कोणत्या गोष्टीवर मीं विश्वास ठेवावा, असें तुमचें म्हणणें आहे?”

विजलीचे ओष्ठाधर कंप पावले; परंतु मुखांतून एक शब्दही उमटला नाही. आपले अश्रुभाराक्रान्त नेत्र एकदां सत्येन्द्राकडे वळवून तिनें पुन्हां खालीं मान घातली. ते अश्रुही सत्येन्द्राच्या दृष्टीस पडले नाहींत असें नाहीं. परंतु खोटे अश्रु नेत्रांत उभे राहणें शक्य नाहीं का? मान वर न उचलतांच, सत्येन्द्र आपल्या उत्तराची अपेक्षा करीत आहे, हें तिच्या ध्यानांत आलें. परंतु तिचें हृदय भग्न करूनही जी गोष्ट बाहेर पडण्याची धडपड करीत होती, ती गोष्ट ओष्ठांवर येऊन अडून बसली! कांहीं केल्या तिच्या मुखावाटे शब्दच बाहेर फुटेना!

तिचें सत्येन्द्रावर अंतःकरणपूर्वक प्रेम बसलें होतें! त्या गंभीर प्रेमाच्या एक शतांशाचीही प्राप्ति करून घेण्याकरितां, ती आपल्या सुंदर देहावर पाणी सोडण्यासाठीं आनंदानें तयार झाली असती! आपली दारुण तृषा शांत करण्याकरितां प्रेमाचा एक बिंदु मिळविण्यासाठीं सुद्धां तिनें आपल्या सर्वस्वावर मोठ्या आनंदानें तिलांजलि सोडली असती!—परंतु तिच्यावर विश्वास कोण ठेवणार? जगाच्या दृष्टीनें, ती चिरकालपर्यंत संशयाच्या दृष्टीनें लांछित झालेली होती. अपराधी माणसांचीं शतकोटि चिन्हें सर्वांगावर धारण करून ती आज न्यायाधीशासमोर येऊन उभी राहिली होती. अपराध करणें, हाच तिचा धंदा आहे; तरी पण ह्यावेळीं मात्र ती पूर्णपणें निर्दोष आहे, असें तिनें न्यायाधीशाला कोणत्या तोंडानें सांगावें? तिनें कितीही जीव तोडून सांगितलें, तरी तिच्यावर कोण विश्वास ठेवणार? जसजसा जास्त उशीर होऊं लागला, तसतसें तिला स्पष्टपणें दिसूं लागलें कीं, न्यायाधीश

तिला लवकरच फांशीची शिक्षा सुनावणार ! परंतु त्यापासून स्वतःचा बचाव करण्याचा तिला एकही मार्ग सुचेना ! शेवटीं सत्य अधीर होऊन म्हणाला, “जातो मो.”

तरीदेखील विजलीनें मान वर उचलली नाही. ती म्हणाली, “ठीक आहे, जा. परंतु चारी दिशांनीं अपराधांत मग्न असूनसुद्धां जा गोष्टीवर माझा पूर्ण विश्वास आहे, त्या गोष्टीवद्दल मनांत अविश्वास बाळगून स्वतः अपराधी होऊं नका. ही गोष्ट पूर्णपणें ध्यानांत असू द्या, कीं प्रत्येक व्यक्तीच्या देहांत आमरणपर्यंत परमेश्वराचें अधिष्ठान असतें !” किंचित् कालपर्यंत थांबून ती पुन्हा म्हणाली, “प्रत्येक मन्दिरांतील देवतांची पूजा होते असें मी म्हणत नाहीं; तरीसुद्धां मूर्तींत देवपणा असतोच ! त्या मूर्तीकडे पाहून कदाचित् मस्तक नम्र करण्याची बुद्धि कोणाला होणार नाहीं; परंतु त्या मूर्तीचें अस्तित्व नाकारून चालायचें नाहीं !” इतकें बोलून तिनें दृष्टि वर उचलली. पाहते, तों सत्येन्द्र हळू हळू पावलें टाकीत जिन्याच्या पायऱ्या उतरीत होता !

*

*

*

*

स्वभावाविरुद्ध विद्रोह करून तसें आचरण करतां येणें शक्य आहे; परंतु स्वभाव नाहीसा होणें शक्य नाही. प्रसंगविशेषीं तो आपली मान वर केल्याखेरीज राहणार नाही ! स्त्रीदेहावर शेंकडों अत्याचार घडत असले, तरी त्या देहांतील स्त्रीत्वाचा अस्वीकार करून चालावयाचें नाही. विजली नर्तकी होती, तरी ती स्त्री होती ! आजपर्यंतच्या तिच्या अल्प आयुष्यांत तिच्या हातून किती तरी अपराध घडले असतील; तरीसुद्धां तिचा देह हा स्त्रीदेहच होता !

बऱ्याच वेळानंतर ती जेव्हां पुन्हां आपल्या खोलींत आली, त्या वेळीं तिच्या शरिरांत गुप्तरूपानें वास करणारा तो लांछित-अर्धमृत स्त्रीस्वभाव अमृतस्पर्शाच्या प्रभावानें पुन्हां जिवंत होऊन बसला होता ! एवढ्याशा अवधींत तिच्या अंतरंगांत घडून आलेलें परिवर्तन एवढें विलक्षण होतें, कीं त्याचा प्रभाव तिच्या बहिरंगावरही दिसू लागला होता ! ही गोष्ट त्या दाहव्याच्यासुद्धां ध्यानांत येण्याजोगी स्पष्टपणें दिसू लागली होती. तिच्याकडे दृष्टि फेंकून तो म्हणाला “हे काय ? तुमच्या नेत्रांत अश्रु चमकताहेत ? हं : ! काय माणसाची जात आहे पहा ! एवढे सुरेख सुरेख पदार्थ; परंतु जेव्हां एक घाससुद्धां तोंडांत घातला नाही ! दुर्दैवी वेटा, दुसरें काय ? जाऊं द्या—आणा तें ताट इकडे !” असें बोलून

स्वतःच तें ताट त्यानें पुढें ओढलें, व त्यांतील पदार्थांवर यथेच्छ ताव मांरू लागला !

परंतु त्याच्या भाषणापैकीं एक शब्ददेखील बिजलीच्या कर्णरंध्रांत प्रवेश करूं शकला नाही ! एकाएकीं तिची दृष्टि स्वतःच्या पायांकडे जाऊन ती एकदम दचकली. पायांतील चाळ, दंश करण्याच्या तयारीनें विळखा घालून बसलेल्या लहरी सर्पाप्रमाणें तिला दिसूं लागले. ती खालीं बसली, व ते चाळ तांतडीनें काढून टाकून तिनें एकीकडे फेंकून दिले !

तो छन् छन् ध्वनि कानीं पडून एकानें आश्चर्यानें प्रश्न केला, “ विविजान, हें काय ? चाळ कां काढून फेंकले ? ”

बिजली शुष्कहास्य करून म्हणाली, “ पुन्हां घालायची इच्छा नाही म्हणून ! ”

“ म्हणजे ? ”

“ म्हणजे विणजे कांहीं नाही ! तुमची विविजान मेली—”

तोंडांत बर्फीचा तुकडा टाकून दारुड्यां म्हणाला, “ काय ? मेली ? केव्हां ? कोणत्या रोगानें ? ”

बिजली पुन्हां हंसली ! हें तेंच हास्य होतें ! हंसतमुखानें ती म्हणाली, “ ज्या रोगानें दीप प्रज्वलित होतांच अंधकार मरतो, किंवा सूर्योदय होतांच रात्र मरते, त्याच रोगानें आज तुमची विविजान कायमची मेली असं समजा ! ”

×

×

×

हें घडून आल्यावर चार वर्षांनंतरची गोष्ट ! कलकत्यांतील एका मोठ्या अवाढव्य बाड्यांत जमिनदाराच्या मुलाच्या वाढदिवसानिमित्त मोठा समारंभ करण्यांत आला होता ! मेजवानीचा थाट आटोपला होता. आतां सायंकाळीं बाहेरील दिवाणखान्यांत नाच गाणें सुरू होणार होतें !

दिवाणखान्यांतील एका कोपऱ्यांत तीनचार नर्तकींचा एक ताका आपल्या सर्व जय्यत तयारीनिशीं बसला होता. आज यांचेंच गाणें ठरलेलें होतें ! दिवाणखान्याच्या दुसऱ्या बाजूच्या खोलींतून, चिकाच्या पडद्या आडून एकटी राधारानीच बाहेरील दिवाणखान्यांत चाललेल्या आमोदप्रमोदाकडे पहात होती. निमंत्रित स्रोसमुदाय यावयाला अजून बराच अवकाश होता !

अगदीं पदध्वनि न होऊं देतां तिच्या मागे येऊन उभा राहून सत्येन्द्र एकदम म्हणाला, “ कशाचें निरीक्षण चाललें आहे एवढ्या लक्षपूर्वक ? ”

दचकून पतीकडे पाहून राधारानी म्हणाली, “ काय हें ? केवढ्यानें दचकलें मी ! ”

स्वामी हंसून म्हणाला, “ तूं एकटीच बसली होतीस; तेव्हां म्हटलें जाऊन इकडच्या तिकडच्या गोष्टी तरी बोलाव्या म्हणून आलों, झालें ! ”

“ छट् ! भलतेंच कांहीं तरी ! ”

“ खरोखर तोच माझा येथें येण्यांत मुख्य हेतु आहे. बरें, जाऊं दे त्या गोष्टी ! हं सांग पाहूं, समोर बसलेल्या त्या चौधींपैकीं, तुला सर्वांत कोणती जास्त पसंत पडते ? ”

“ ती बघा. ” असें म्हणून तिनें त्या नर्तकींपैकीं एका अत्यंत साधा पोषाख करून बसलेल्या स्त्रीकडे अंगुलिनिर्देश केला.

सत्येन्द्र म्हणाला, “ ती फारच क्षीण झाल्यासारखी दिसते ! ”

“ तें असेल कदाचित्; परंतु सौंदर्यांत तीच सर्वांहून श्रेष्ठ आहे. बिचारी अगदींच गरीब दिसते. तिच्या अंगावर दागदागिने कांहींच दिसत नाहींत !

“ जिला तूं गरीब म्हणतेस, तिलाच सर्वांत जास्त रूपये देऊन आणविली आहे. बाकीच्या ह्या दोघींना तीस तीस रूपये देऊन त्या तिसरीला पन्नास रूपये द्यावे लागले.—हिलाच मात्र दोनशें ! ”

राधारानी आश्चर्यानें म्हणाली, “ काय, दोनशें ? ती फारच उत्तम गाणारीण आहे वाटतें ? ”

“ मीं स्वतः कधीं तिचें गायन ऐकलें नाहीं. परंतु लोक सांगतात कीं, चारपांच वर्षांपूर्वी ती कलकत्यांतील सर्वांत श्रेष्ठ गाणारीण होती म्हणून ! आतां कसें काय गाते, तें ऐकण्याच्या अगोदर सांगतां येणार नाहीं ! ”

“ उगाच एवढे रूपये खर्च करून तिला आणण्याचें काय बरें कारण होतें ? ”

“ दोनशेंच्या खाली ती येण्याला तयारच नव्हती मुळीं ! दोनशें देऊनसुद्धां ती येणार नव्हतीच; परंतु शेवटीं मोठ्या प्रयासानें ती यावयास कबूल झाली ! ”

राधारानीला जास्तच नवल वाटलें. ती विस्मयव्यंजक स्वरानें म्हणाली, “ पैसे देऊनसुद्धां ती येण्याकरितां एवढे प्रयास करावे लागले ? ”

सत्येन्द्र जवळच एका आसनावर बसून म्हणाला, “ त्याचें कारण, तिनें हा व्यवसाय सोडून दिला आहे. एवढी जबर रक्कम सांगण्याचा तिचा मूळ उद्देश हाच कीं, तिच्या अंगीं वाटेल तसा चांगला गुण असला, तरी एवढ्या मोठ्या

रकमेचें नांव ऐकतांच कोणी तिला बोलावणारही नाही, आणि आपल्या मर्जी-
विरुद्ध तिला गाण्याकरितां जावें लागणार नाही ! तिनें यावें अशी माझीच इच्छा
होती; म्हणून काय वाटेल तें झालें तरी तिला आणायचेंच असें मीं ठरविलें होतें.”

सत्येन्द्राच्या शेवटच्या वाक्यावर तिचा विश्वास बसला नाही. तिनें हंसून
विचारलें, “ तुमची इच्छा मला ठाऊक आहे. तें जाऊं द्या. परंतु तिनें आपला
व्ययसाय सोडण्याचें कारण काय ? ”

“ तें तुला ऐकायचें आहे ? ”

“ होय. सांगा. ”

कांहीं कालपर्यंत स्तब्ध राहून, नंतर सत्येन्द्र म्हणाला, “ तिचें नांव बिजली !
एके काळीं—परंतु थांब, लवकरच यथें माणसें येऊं लागतील ! चल, आपण आंत
जाऊन बसूं ! ”

“ चला, ” असें म्हणून राधाराणी उठून उभी राहिली !

* * * * *

स्वामीच्या चरणाशीं बसून राधाराणीनें सर्व हकीगत ऐकून घेतली ! नंतर
पदरानें नेत्र कोरडे करून ती म्हणाली, “ म्हणूनच तिला आज या ठिकाणीं बोला-
वून अशा प्रकारें तिचा अपमान करून, झालेल्या प्रकाराबद्दल सूड उगवावयाचा
वाटतें ? कोणी दिला हा सल्ला आपणाला ? ”

सत्येन्द्राचे स्वतःचे नेत्रही कोरडे नव्हते ! पुष्कळ वेळां मध्येच त्याचा कंठही
भरून येत असे ! तो म्हणाला, “ तिला ह्या प्रसंगीं बोलावण्यांत तिचा अपमान
झाला, हें खरें ! परंतु तें आपण तीन व्यक्ति खेरीज करून चवथ्या कोणाही इस-
माला समजणें शक्य नाही ! कोणाला समजणारही नाही ! ”

राधाराणीनें कांहीं उत्तर दिलें नाही. पुन्हां एकदां पदरानें नेत्र पुसून ती बाहेर
निघून गेली.

निमंत्रित मंडळी हळू हळू जमा होऊं लागली होती ! मधून मधून स्त्रीकंठांतून
बाहेर पडणारा कलकल ध्वनि चिकाच्या पडद्याचा भेद करून बाहेर येत होता !
बाकीच्या तिघी नर्तकी प्रस्तुत होत होत्या; फक्त बिजली अजूनसुद्धां खालीं मान
घालून स्वस्थ बसली होती. गेल्या चार पांच वर्षांत तिच्याजवळचें सर्व द्रव्य
संपून तिची स्थिति अगदींच गरिबीची झाली होती. दारिद्र्याच्या कात्रींत सांप-
डल्याकारणानेंच, आज तिला, पुन्हां तो कायमचा त्याग केलेला व्यवसाय अंगी-

कारून या ठिकाणीं येणें भाग पडलें होतें ! परंतु आज पुन्हां पूर्वीप्रमाणें निर्लज्जपणा स्वीकारून भर सभेंत उभें राहणें तिला अशक्य वाटूं लागलें ! अपरिचित पुरुषांच्या सतृष्ण दृष्टीपुढें, आपला देह दगडाप्रमाणें भारी होऊन, पाय हालचाल करावयाचें नाकारतील, असें तिला दोन तासांपूर्वी वाटलेंसुद्धां नव्हतें !

“ आपल्याला बोलवताहेत ! ”

बिजलीनें दचकून मार्गें वळून पाहिलें, तों एक बारा तेरा वर्षांचा मुलगा जवळ उभा होता. तो घराच्या आंतील भागाकडे अंगुलिनिर्देश करून पुन्हां म्हणाला, “ बाईसाहेब तुम्हाला बोलावताहेत ! ”

बिजलीला हें संभवनीय वाटेना ! तिनें पुन्हां प्रश्न विचारला, “ कोण बोलवतें आहे मला ? ”

“ बाईसाहेब ! ”

“ तूं कोण आहेस ? ”

“ मी ह्या घरीं नोकर आहे ! ”

बिजली अविश्वास दाखवून, मान हालवीत म्हणाली, “ तुझी कांहीं तरी चूक झालेली दिसते ! मला नसून दुसऱ्या कोणाला तरी बोलावण्याकरितां तुला सांगितलें असेल ! जा, पुन्हां एकदां खात्री करून ये, जा. ”

मुलगा निघून गेला. नंतर थोड्याच वेळानंतर पुन्हां परत येऊन म्हणाला, “ तुमचेंच नांव बिजली ना ?—मग चला तर, तुम्हालाच बोलावलें आहे ! ”

“ चल. ” असें म्हणून बिजलीनें पायांतील चाळ सोडून ठेवले, व त्या मुलाबरोबर आंत जाण्याकरितां उठून उभी राहिली. तिला वाटलें, कांहीं तरी विशेष गाण्याबद्दल घरमालकिणीची फरमाईश असेल कदाचित्.

खोलीच्या दाराशींच राधाराणी, मुलाला कडेवर घेऊन उभी होती. त्रस्त कुंठित गतीनें बिजली तिच्यासमोर येऊन उभी राहतांच तिनें अत्यादरपूर्वक हात धरून तिला आंत नेलें. त्या खोलींत दुसरें कोणीही नव्हतें ! तिला एका कोचावर बसवून, आपण तिच्या शेजारीं बसत राधाराणी म्हणाली, “ ताई, पटते का कांहीं ओळख ? ”

बिजली आश्चर्यानें हतबुद्ध झाली ! मुलाला दाखवून राधाराणी म्हणाली, “ धाकट्या बहिणीची ओळख पटली नाही, तरी हरकत नाही म्हणा. परंतु ह्याची ओळख पटली नाही, तर मात्र मी फार रागावेन बरें का ! ” असें म्हणून ती हळू हळू हंसूं लागली !

एवढें झालें तरी बिजली कांहीं बोलली नाही ! परंतु हळू हळू अंधकारयुक्त आकाशांत प्रकाश दिसूं लागला. तिची दृष्टि त्या अनिघ सुन्दर मुखावरून ढळून, सद्यःप्रस्फुटित गुलाबपुष्पाप्रमाणें मनोहर दिसणाऱ्या त्या अर्भकाच्या मुखावर खिळून बसली. राधाराणीही कांहीं बोलली नाही. अकस्मात् बिजली उठून उभी राहिली, व मुलाला राधाराणीच्या कडेवरून काढून घेऊन, तिनें त्याला आपल्या हृदयाशीं घट्ट धरून ठेवलें ! तिच्या नेत्रांवाटे अश्रुधारा सारख्या वाहत होत्या ! राधाराणी म्हणाली, “ताई, ओळख पटली का ?”

“ हो. ”

राधाराणी म्हणाली, “ताई, समुद्रमंथनानंतर उत्पन्न झालेलें विष स्वतः प्राशन करून अमृत तेवढें तुम्ही आपल्या धाकट्या बहिणीच्या वांट्यास ठेवलें ! तुमच्यावर त्यांचें प्रेम बसलें होतें, म्हणूनच मला त्या चरणांची प्राप्ति झाली !”

खोलींतील टेबलावर ठेवलेला सत्येन्द्राचा एक लहानसा फोटो हातांत घेऊन, बिजली अनिमिष नेत्रांनीं त्याच्याकडे सारखी पहात होती ! कांहीं वेळानंतर किंचित् हंसून ती मृदुस्वरांत म्हणाली, “ताई, विषाकरितां विष हेंच अमृत असतें ! मी माझ्या प्राप्य वस्तूपासून वंचित झालें, असें मला वाटत नाही ! तें विष माझ्या वांट्याला आलें, म्हणूनच मी अमर झालें असें मला वाटतें !”

त्यावर उत्तर न देतां राधाराणी म्हणाली, “ एकदां भेट घेण्याची इच्छा आहे का ? ”

क्षणभर नेत्र मिटून बिजलीनें आपलें अंतःकरण स्थिर केलें. नंतर ती शांतपणें म्हणाली, “नको ताई ! चार वर्षांपूर्वी माझ्या पापस्पर्शाला ओळखून जेव्हां त्यांनीं तिरस्कारानें माझ्यापासून आपलें मुख फिरविलें, तेव्हां मी गर्वभरानें म्हणालें होतें, कीं पुन्हां केव्हां तरी तुम्ही याल खास ! परंतु ते पुन्हां कधींही आले नाहीत ! माझा गर्व जिरला ! परमेश्वरानें त्या वेळेस माझ्या गर्वाचें खंडन कां केलें, तें आज माझ्या ध्यानांत आलें. परमेश्वर एका वस्तूचा भंग करून त्याऐवजीं दुसऱ्या कोणत्या तरी वस्तूचें प्रदान करतो, एक वस्तु हिरावून घेऊन त्याऐवजीं तेवढ्या किंमतीची दुसरी वस्तु त्याच व्यक्तीला पुन्हां अर्पण करतो, ही गोष्ट माझ्यापेक्षां जास्त चांगली कोणालाही पटली नसेल ! ” पुन्हां एकदां पदरानें अश्रु पुसून बिजली पुढें म्हणाली, “अंतःकरण तळमळत असल्याकारणानें, अज्ञानामुळें पुष्कळदां मी परमेश्वराला

नाविं ठेविली होती ! परंतु त्यांच्या दयेची खरी किंमत काय, तें मला आज कळलें ! त्यांना माझ्याजवळ पुन्हां परत आणलें असतें, तर मग चारी बाजूंनी माझा सर्वस्वी नाशच ओढवला असता ! त्यांची प्राप्ति तर मला झाली नसतीच, उलट मी आपलें स्वत्व मात्र गमावून बसलें असतें ! तसें न होऊं देण्यांतच परमेश्वराची खरी कृपा होती असें मला आतां खात्रीपूर्वक वाटतें ! ”

राधाराणीचा कंठ सद्दुदित झाला होता. पुष्कळ प्रयत्न करूनही तिच्या मुखांतून एक शब्दही निघेना ! बिजलीच पुन्हां म्हणाली, “ पुन्हां एकादे वेळीं भेट झाली म्हणजे चरणांवर मस्तक ठेवून पुन्हां एकदां क्षमाप्रार्थना करीन अशी माझी इच्छा होती ! परंतु आतां मला त्याचीही कांहीं आवश्यकता आहे, असें वाटत नाही ! ताई, माझी एक विनंति आहे; एवढा फोटो मला पाहिजे आहे ! यापेक्षां जास्त मला कशाचीही अपेक्षा नाही; अपेक्षा केली, तर देवाला तें सहन होणार नाही !—जातें मी आतां ! ” असें म्हणून ती उठून उभी राहिली !

अत्यंत प्रेमपूर्वक राधाराणीनें विचारलें, “ ताई, आतां पुन्हां भेट केव्हां व्हायची ? ”

“ यापुढें मी पुन्हां तुम्हाला भेटणार नाही ! माझे एक लहानसें घर आहे, तें विकून लवकरच मी कलकत्ता सोडून लांब कोठें तरी निघून जाण्याचें ठरविलें आहे. बरें, दुसरी एक गोष्ट तुम्हाला विचारायची, ती ही कीं, इतके दिवसांनंतर आजच एकाएकीं माझे स्मरण होण्याचें काय कारण ? मला बोलावण्याकरितां जो माणूस पाठविला होता, त्यानें सुद्धां माझ्याजवळ खोटेंच नांव सांगितलें ! ह्याचें कारण काय ? ”

लजेमुळें राधाराणीचें मुख आरक्त झालें. कांहीं न बोलतां ती खालीं मान घालून उभी राहिली.

एक क्षणानंतर बिजली स्वतः म्हणाली, “ मला वाटतें तें कारण माझ्या ध्यानांत आलें आहे ! माझा अपमान करावा अशी त्यांची इच्छा होती, हेंच ना तें कारण ? त्याखेरीज एवढा प्रयत्न करून मला बोलावण्याचें दुसरें कारण मला कांहींच दिसत नाही ! ”

राधाराणीचें मस्तक जास्तच अवनत झालें. बिजली हंसून म्हणाली, “ त्यांत तुम्हाला लाज वाटण्याचें काय कारण आहे ? एवढें मात्र खरें कीं, माझ्या बाबतींत त्यांची सुद्धां चूकच झाली ! त्यांच्या चरणीं माझे सहस्रवार प्रणाम निवेदन करून

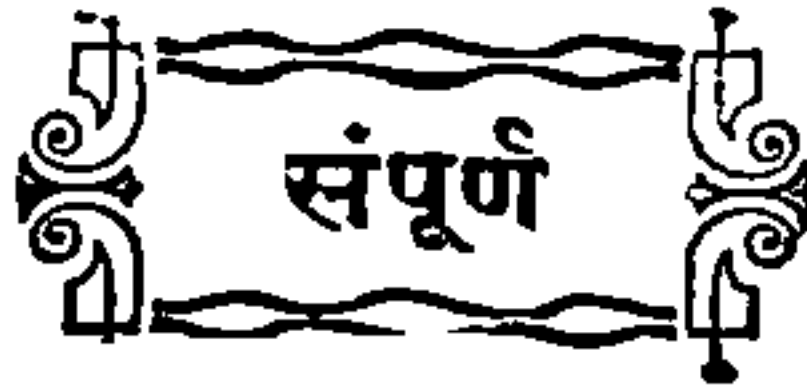
विजल

५२११ २०१५
१६३

सांगा, म्हणावें, माझे स्वतःचें असें आतां माझ्याजवळ काहीच उरलें नाहीं !
माझा मान झाला तरी तो त्यांचाच मान, आणि अपमान झाला तरी त्याचें दुःख
त्यांनाच !”

राधाराणीनें विजलीच्या चरणांवर मस्तक ठेवलें.

“अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव असा आशीर्वाद देण्याचा अधिकार मला नाहीं !
वयानें मी तुमच्यापेक्षां पुष्कळ वडील असूनसुद्धां, तो अधिकार मला नाहीं !
तरी पण परमेश्वराच्या चरणीं माझी अशी प्रार्थना आहे, कीं तुमचें सौभाग्य चिर-
काळपर्यंत टिको ! येतें मी !”

IRBK-0100772

